

**AKDENİZ TARİHİ,
KÜLTÜRÜ VE SİYASETİ**

**“ÇOĞULLUĞU VE FARKLILIĞI İÇEREN
BİR BİRLİK ÖZLEMİ”**

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

AKDENİZ TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SİYASETİ

“ÇOĞULLUĞU VE FARKLILIĞI İÇEREN BİR BİRLİK ÖZLEMİ”

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

EDİTÖRLER

Alp Yücel KAYA

Aysegül SABUKTAY

Dilek AKYALÇIN KAYA

Ertekin AKPINAR

İÇİNDEKİLER

AKDENİZ TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SİYASETİ

“ÇOĞULLUĞU VE FARKLILIĞI İÇEREN BİR BİRLİK ÖZLEMİ”

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi
Mehmet Ali Akman Mah. Mithatpaşa Cad. No: 1087, 35290 Konak-İzmir
Tel: 0232 293 46 13 Faks: 0232 293 46 10
Sertifika No: 22595

İzmir Akdeniz Akademisi Tarih Kitaplığı-3

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Ayşegül SABUKTAY

YAYIN KOORDİNASYONU

Ece AYTEKİN BÜKER

Ekrem TÜKENMEZ

EDİTÖRLER

Alp Yücel KAYA

Ayşegül SABUKTAY

Dilek AKYALÇIN KAYA

Ertekin AKPINAR

ÇEVİRİ

Ali ÇAKIROĞLU

KAPAK VE GRAFİK TASARIM

Emre DUYGU

FOTOĞRAFLAR

İzmir Akdeniz Akademisi Arşivi

BASKI

Şener Ofset Matbaacılık 1202/2 Sokak No: 99 Z O6 Beşikçioğlu İş Merkezi

Yenişehir/İzmir Tel.: 4490002 Sertifika No: 33002

BİRİNCİ BASKI

HAZİRAN, 2016

BASKI ADEDİ

1000

ISBN: 978-975-18-0197-5

Bu kitap, İzmir Akdeniz Akademisi tarafından yayıma hazırlanmış olup, İzmir Büyükşehir Belediyesi Belediyesi'nin ücretsiz kültür hizmetidir. İzmir Akdeniz Akademisi'nin, Bedelsiz Yayımdır. Bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilmeden tanıtım için yayımlanacak yazılar dışında, İzmir Akdeniz Akademisi'nin yazılı izni alınmadan çoğaltılamaz. Satılamaz.

www.izmeda.org

info@izmeda.org

Önsöz 5

Açılış Konuşması Aziz KOCAOĞLU 9

Akdeniz Uygarlığı Nedim GÜRSEL 11

I. OTURUM: AKDENİZ'DE KENT, BİREY, TOPLUM

XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti
Doç. Dr. Alp Yücel KAYA 17

Henri Pirenne ve Fernand Braudel'e Göre Akdeniz
Prof. Dr. Zeki ARIKAN 39

II. OTURUM: AKDENİZ'DE İKTİSADİ VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER

Merkantil Kapitalizm Sırasında İzmir'in Toplumsal Uzamında
Ekonomik Eğilim ve Pratiklerin Eşleşmesi
Prof. Dr. Elena FRANGAKIS-SYRETT 51

İlk Küreselleşme Sürecinde Doğu Akdeniz'de Büyüme ve Kriz: Yunanistan'dan Bir Bakış
Prof. Dr. Socrates PETMEZAS 72

Hayfa ve İzmir: İki Akdeniz Şehri Arasındaki Çarpıcı Benzerlikler
Prof. Dr. Victor AZARYA 82

III. OTURUM: AKDENİZ KÜLTÜR HAVZASI

Marsilya ve Venedik'te Faro Sözleşmesi'yle İlgili Görüşler
Prosper WANNER 97

Modernitenin Şafağında Selanik [1863-1873]
En Eski Fotoğraflarla İlk Demiryolu Planlarındaki İpuçlarını Birleştirmek
Giannis EPAMINONDAS 101

IV. OTURUM: AKDENİZ'DEKİ SİYASAL VE DİPLOMATİK GELİŞMELER

Ortak Gerçek Dünyamız: Hukuk, Güç ve Çıkar Üzerine
Alexandros MALLIAS 109

Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikasını Son Gelişmeler Işığında Okumak
Doç. Dr. Cengiz AKTAR 115

Ağit'in İşbirliğine Dayalı Güvenlik Modeli
ve Bunun Akdeniz Bölgesinin Güvenlik Mimarisi Üzerindeki Etkileri
Ertuğrul APAKAN 120

Kıbrıs Sorunu: "Plus Ça Change, Plus C'est La Meme Chose" [Değiştikçe Aynı Kalan]
Doç. Dr. Galip YALMAN 126

V. OTURUM: GELECEĞİN AKDENİZ'İ VE İZMİR

İzmir Tarihi'nin İçine Yerleştirilebileceği Bir Akdeniz Üst Anlatısı Üzerine
Prof. Dr. İlhan TEKELİ 139

Önsöz

Uluslararası Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti Sempozyumu; İzmir Akdeniz Akademisi'nin resmi açılışından sonra attığı ikinci önemli adımdır.

Sempozyumun planlanma süreci Akademi'nin kolektif ruhuna uygun biçimde çeşitli zamanlarda farklı kişi ve kurumların katkılarıyla ilerledi. Eylül 2013 tarihinde Akademi'nin açılış konferansına davet edilmiş olan Akdeniz çalışmaları yapan kurumların temsilcileriyle gerçekleşen ilk toplantıya Kanada'daki, Akdeniz Çalışmaları Enstitüsü'nden gelen Doktor Shane Hawkins, Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi'nin o dönem müdürü olan Prof. Dr. Tamer Gök, Antalya'daki Suna İnan Kırar Vakfı Akdeniz Araştırmaları Merkezi Müdürü Kayhan Dörtlök, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Ekonomik Araştırmaları Merkezi'nin o dönem müdürü olan Prof. Dr. Ahmet Bayaner katılmıştı. Akdeniz'e nasıl yaklaşılacağı konusunda gerçekleşen bu ilk toplantıyı, Prof. Dr. Zeki Arıkan'dan sonra Akademi'nin tarih biriminin koordinatörlüğünü üstlenmiş olan Prof. Dr. Uygur Kocabaşoğlu'nun, Yaşar Üniversitesi'nde Akdeniz Akademisi'yle eş zamanlı olarak bir Akdeniz Araştırmaları Merkezi kuran büyükelçi Ertuğrul Apakan'ın ve Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi'nin yeni müdürü Doç. Dr. Tolga Ünlü ve uzman Tülin Selvi Ünlü'nün katılımıyla gerçekleşen ikinci toplantı izledi.

Akdeniz'i konuşmak üzere Akademi'nin, toplantı salonunda Prof. Dr. İlhan Tekeli moderatörlüğünde gerçekleşen bu toplantılar, bugünkü Akdeniz'de kendisine bir yer edinmesi düşünülen İzmir'in, Akdeniz'in tarihine olduğu kadar güncel durumu ve değişkenlerine de odaklanması gerektiğini ortaya çıkardı.

Sempozyumu planlama sürecinde eş zamanlı olarak, Akdeniz Akademisi'nin ufku da biçimlenmeye başlamıştı. Akademi, Akdeniz üst anlatısının da dayanağı olan tarih alanına odaklanmalı; ancak ayaklarını da bugünkü Akdeniz'e basmalı, İzmir'in bugünkü Akdeniz'le ilişkisini kurmanın yollarını aramalıydı.

Bu nedenle Sempozyum'un temel hedeflerinden biri, Akdeniz'i tarihsel perspektifte değerlendirmek oldu. Bu çerçevede iki oturum gerçekleştirildi: "Akdeniz'de Kent, Birey" ve "Toplum ve Akdeniz'de İktisadi ve Toplumsal Dönüşümler". İlk başlık altındaki oturumda Akdeniz'deki kent sakinlerinin birbirleriyle, kentle ve Akdeniz'le olan ilişkilerini ele almak, bunların nasıl şekillendiğini ve zaman içinde ne tür dönüşümler geçirdiğini sorgulamak hedefleniyordu. Bu bağlamda özellikle ticaret ve ticaretin yarattığı genel meta ve insan hareketliliğinin insanların hayatlarını, kentlerin ve Akdeniz'in morfolojisini nasıl etkilediği ana tartışma konusuydu. İkinci başlık altındaki oturumsa bu sefer XV-XIX. yüzyıllar arasında yaşanan iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin hem insanlar arası ilişkileri hem de insan-çevre ilişkilerini dönüştürdüğünden yola çıkarak Akdeniz coğrafyasındaki tarım, sanayi ve ticaretteki dönüşümleri yeniden ele almayı amaçlıyordu.

Her iki oturum katılımcılarının sunuşlarında öne çıkan Akdeniz'in genel olarak hareketlilik perspektifinde, özel olarak insan, meta ve para akımları çerçevesinde ele alınması oldu. Akdeniz kimliğiyle özdeşleşerek, tarım, sanayi ve ticarete ayrı ayrı konu olan; küçük üreticiden işlik sahibine, ortakçı ve tarım işçisinden sanayi işçisine, büyük üreticiden fabrikatöre, perakende tüccardan ihracatçıya toplumun farklı kesimlerini içine alan üzüm ve zeytin ön plana çıkarıldı. Ama tarih boyunca yalnızca tarım ve sanayi ürünleri ticaretinin değil, insan hareketliliğinin ve göçlerin de Akdeniz'i şekillendirmekte oynadıkları rolün altı çizildi. Kırdan kente ve/veya ülkeler arası göçle mesleklere ve uzmanlıklara dayalı dolaşımın tarih boyunca Akdeniz'in vazgeçilmez bir özelliği olduğu vurgulandı. Diğer taraftan para dolaşımının, kredi, bankacılık ve sigortacılık bağlamında Akdeniz ekonomik hayatının bütünlüğünü sağlamadaki etkisi gündeme getirildi. Bu çerçevede Akdeniz'deki bu genel hareketliliğin hem beslendiği hem de yoğunlaştığı merkezler olarak İzmir, Selanik, Beyrut, İskenderiye, Hafya, Marsilya gibi liman kentlerinin ve karşılıklı etkileşim halinde gelişimlerinin tartışılması gerekli hale geldi. Özellikle ulus-devletlerin ortaya çıkmasından önce XIX. yüzyılda şehirlerin yaşadıkları morfolojik dönüşümler tartışmaların odak noktasını oluşturdu: Liman kentlerinde ticaret hacminin artışı ve sanayileşmeyle birlikte kent alanının genişlemesi, kentsel planlama, kentsel alanın hem vergilendirilmesi hem de planlanması çerçevesinde kadastro uygulamaları, yerleşik mahallelerin iktisadi hayata koşut dönüşümü, yeni kurulan mahalleler, eski ve yeni mahalleler arasında keskinleşen sınıfsal dağılım.

Akdeniz'in belirleyicisi ve bütünlüğünün temeli olarak coğrafyanın [dağlar, nehirler, ovalar, vb.] önemi özellikle Fernand Braudel'in *magnum opus'u II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* sonrası genel kabul görmektedir.

Sempozyum'da da görüldüğü üzere coğrafyanın koşullandırıcı etkisi kendini Akdeniz araştırmalarına dayatmışsa da, siyasi ve dinsel egemenlik alanları çerçevesinde tarih boyu rekabet içinde olan fiziki olmayan diğer koşullandırmalar da Sempozyum'da Braudel'in eseriyle birlikte tartışıldı. Bunlar arasında, gerek Roma Hukuku ve onunla yoğun etkileşim içindeki İslam Hukuku gerekse de XIX. yüzyıldaki kanunlaştırma hareketlerinin XX. yüzyıldaki siyasi çözümlere rağmen uzun dönemli etkileri üzerine tartışmalar Akdeniz'in bütünlüğünü coğrafya dışındaki diğer etmenler bağlamında da gündeme getirdi. Aynı şekilde kapitalizmin gelişimiyle Akdeniz'i önceden beri saran tarım, sanayi ve ticaret ağlarının ortak soluk alıp vermeye başlaması, ortak büyüme ve kriz/bunalım dönemlerinin yaşanması ve bunların toplumsal etkilerinin gündeme getirilmesini de buna eklemek gerekir.

Sempozyumun temel hedeflerinden bir diğeri; bugünün Akdeniz'ini anlamaktı. Bunun yolu, Akdeniz'de iktidar ilişkilerinin şekillenmesine bakmaktan, dünya üzerindeki biricikliğiyle Akdeniz'in farklı iktidar alanları olarak nasıl tanımlandığına odaklanmaktan geçiyordu. Dolayısıyla, bugünkü Akdeniz'de iktidar ilişkilerinin önümüze serdiği çatışmalar ve olanakların bilgisi çok değerliydi. Akademi'nin çalışma alanlarına belki de siyasal ve diplomatik süreçleri eklemenin zorunlu olduğu anlaşılmıştı. Böylece, sempozyumda 'Akdeniz'deki Siyasal ve Diplomatik Gelişmeler' başlığı ortaya çıktı.

Soğuk Savaş sonrası yeniden biçimlenen Akdeniz'deki yeni dengeler açısından Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin önemi; Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin ayrılmaz parçası haline gelmiş olan yarım asırlık geçmişi olan Kıbrıs sorunu; Avrupa'nın Akdeniz İçin Birlik'i de yaratmış olan Akdeniz'in güneyi ve doğusuyla ilişkilerinin gelişimi ve bugünü; Akdeniz'deki çatışma alanları, bununla ilgili Avrupa'nın tutumu; geniş Akdeniz havzasının bir parçası olan Karadeniz'de, Ukrayna'da Soğuk Savaş sonrası çatışmalar ve kriz öne çıkan başlıklardı.

'Akdeniz' başlığı güncel sorunlarıyla, siyaset ve diplomasinin alanına giren iktidar mücadeleleri ve uzlaşma çabalarıyla örülü bir iktidar alanıydı. Bu halile, Karadeniz'i de içerecek bir geniş Akdeniz havzasında siyasal sınırların nasıl çizileceği; egemenlik alanlarının nasıl oluşacağı; iktidar yapılarının nasıl şekilleneceği tarihsel arka planı da olan son derece yakıcı güncel bir meseleydi.

Yine de bu süreçleri anlamak Akdeniz'deki güncel siyasal dinamiklere hakim olmak, Akdeniz'in farklı kentleriyle İzmir'in iletişimini artırmak için yeterli değildi. Sempozyumun temel hedeflerinden sonuncusu; Akdeniz'in farklı kentleriyle İzmir'in ilişkisini güçlendirmenin yollarını keşfetmekten, yani Akdeniz'de yaşayan farklı topluluklarla ilişkiyi güçlendirmekten geçiyordu. Bu, ancak bugünkü Akdeniz'de güncel bağları kültür ve sanat üzerinden kurmakla mümkündü. Aka-

demi'nin Kültür Sanat Koordinatörü Doç. Dr. Serhan Ada'nın ifadesiyle, Akdeniz'in farklı noktalarında bulunan topluluklarla; doğusuyla, güneyiyle, kuzeyiyle iletişimini güçlendirmeye, bu nedenle, sempozyumda, 'Akdeniz Kültür Havzası' başlığına ihtiyaç vardı. Sempozyum hazırlık sürecinde Kahire'den, Beyrut'tan kültür yöneticilerini davet etmiş olmamıza rağmen, bu coğrafyalarda Arap Baharı ile başlamış olan olağanüstü koşullar etkileşim olanaklarını da sınırlamıştı. Katılım, güçlü kuzey Akdeniz'den, Fransa ve Yunanistan'dan gerçekleşti. Böylece, birkaç ay öncesi Avrupa Akdeniz Medeniyetler Müzesi'nden [MuCEM] İzmir'i ziyarete gelen Thierry Fabre ile başlamış olan süreç, Sempozyum'da da devam etti, sempozyumla eş zamanlı olarak sunum yapmak üzere İzmir'e gelen kültür yöneticileriyle İzmir Akdeniz Akademisi kültür sanat danışma kurulu toplantıları gerçekleştirildi. İzmir'deki kültür sanat aktörleriyle iletişimler artırıldı. Selanik'teki Yunanistan Kültür Vakfı Ulusal Bankası Selanik Şubesi müdüründen bir Osmanlı şehri olan ve İzmir'le olağanüstü benzerliğiyle dikkat çeken Selanik'i dinledik. Selanik-İzmir ilişkilerini geliştirmek üzere planlar yaptık. Marsilya'daki yerel olanaklarla örgütlenmiş Kuzey Otel'i'nin [Hôtel du Nord] yapısını, işletme modelini öğrendik. Şehirde benzer model arayışındaki bir yapı olan TARKEM'le iletişimini artırdık. Bütün bu çalışmaların tamamını kapsayan bir yayın hedefledik.

Bütün bu alt başlıkları kesen üst başlık, Akdeniz üst anlatısının bir anlamda jenealojisini yapma denemesiyle Prof. Dr. İlhan Tekeli'nin katkısıyla ortaya çıktı. Öyle görünüyor ki, bütün alanları kesen bir Akdeniz üst anlatısı arayışı İzmir'in, Akdeniz çalışmalarına yapabileceği ciddi bir katkı olma potansiyeline sahip. Akdeniz Akademisi'nin makale çağrısı yaptığı Meltem Dergisi [www.izmeda.org/meltem] sempozyumda atılan adımları sürekli kılmak üzere çalışacak.

Alp Yücel KAYA
Aysegül SABUKTAY
Dilek AKYALÇIN KAYA

YÜREĞİ AKDENİZ İÇİN ATAN SEVGİLİ DOSTLAR

Aziz KOCAOĞLU

İZMİR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANI

İzmir, tarihi boyunca farklılıkların birlik içinde yaşadığı bir hoşgörü kenti olmuştur. Çok kültürlü yaşamı, farklı kimliklerin bir arada barış içinde temsili ve dinler arası hoşgörüsüyle, bulunduğu coğrafyanın en özel kentlerinden birisidir İzmir.

Ve deniz, bizim için bir yaşam biçimidir.

"... herkes ölünce toprak olurmuş/hayır hayır/bizim su olacağımız besbelli..." demiş şair..."*

İşte biz, o derece aşığız denizimize.

Akdeniz, bizim için mavinin her türlü tonu demek; beyaz demek, aydınlık demek. Sıcak bir gülüş, keyifli bir sohbet, kaynaşmak ve paylaşmak demek. Coşku demek, yaşam demek... Lezzet, sağlık ve bereket demek... Ama en önemlisi tarih, kültür, barış demek... Evet, Akdenizliyiz biz!

Yaşamayı ve insanları seviyoruz. Özgürlüğümüzü her türlü değer üzerinde tutuyoruz. Sadece yaşadığımız coğrafyada değil, dünyanın her yerinde barış istiyoruz.

İnsanlık tarihi kadar eski olan savaşlar maalesef bitmek bilmiyor. Kan ve gözyaşlarıyla birlikte, binlerce yıllık kültürler yok edilmeye çalışılıyor. Bütün kültürlerin eş saygınlıkta değerlendirilmesi gereği unutuluyor.

Bugün burada, dünyanın en eski uygarlıklarını kurmuş Akdeniz'in temsilcileri olarak diyoruz ki; kan ve gözyaşı dinsin, insanlar doğup büyüdüğü topraklardan göçe zorlanmasın; dini, kimliği ve düşüncesi nedeniyle baskı görmesin. Akdeniz, 'barış denizi' olsun!

Hep birlikte mücadele ederek ırksal, dinsel ve kültürel önyargıların önüne geçelim! Duyarsızlık kültürüne karşı, uyum kültürünü güçlendirelim!

İşte size İzmir örneği: Nüfusu dört milyonu aşan bir metropol olan kentimiz;

yüzlerce yıldır farklı kimliklerin bir arada ve barış içinde temsil edildiği çok önemli bir örnektir.

Rum, Ermeni, Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Türk fark etmez; hangi din-den, hangi inançtan olursa olsun; bu gelenek ve birikimle, tüm insanların ve inançların bir arada, barış içinde yaşadığı İzmir için çalışıyoruz.

Bugün dünya metropollerini saran şiddet, hoşgörüsüzlük ve çatışma kültürü-nün yerine, 'barış ve uzlaşma kültürü'nü yerleştirmemiz örnek bir model olabilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Yurtta Barış, Dünyada Barış" sözü bu çerçevede çok iyi özümsemelidir.

Tarihi boyunca Ege, Akdeniz ve Anadolu uygarlıklarının kültürel başkent-lerinden biri olan İzmir'i; öncelikle 'Akdenizlilik kimliğiyle' öne çıkarma hedefi doğrultusunda çalışan bir yerel yönetici olarak, bu toplantıyı fazlasıyla önemse-diğimi özellikle bilmenizi isterim.

'Akdenizlilik kimliğimiz' konusunda, tüm İzmirli hemşerilerimle hemfikir ol-duğumuza inanıyorum. İzmir Büyükşehir Belediyesi olarak, bir süredir 'Akdeniz ana teması' çerçevesinde çalışmalar yapıyoruz.

İzmir'in, Akdeniz çevresindeki kentlerle oluşturacağı bir tasarımcılar ağının, tasarım kapasitemizde önemli bir sıçrama yaratacağını düşünüyoruz.

Kentimizin, Akdeniz'de bilinirliğini, tanınırlığını arttırmak istiyoruz.

İzmir Akdeniz Akademisi'nin çalışmaları çerçevesinde, organik tarım ve eko-lojik yerleşme konusunu da ele alıyoruz.

Ev sahipliğini yaptığımız sempozyumun, Akdeniz ülkeleri ve kentleri arasın-daki tarihsel, kültürel, siyasi bağlarını güçlendirmenin yanı sıra, halklarımız ara-sındaki kaynaşmayı ve dostluğu pekiştirmesini diliyorum.

Kentlerimizi barışın, sevginin, dostluğun, kardeşliğin birer kalesi yapabilmek; kentlerimizde nefretin karanlığını değil, bilginin ve hoşgörünün ışığını yerleşti-rebilmek umuduyla, hepinizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum.

*Fazıl Hüsnü Dağlarca.

AKDENİZ UYGARLIĞI

Nedim GÜRSEL

Yıllar önce, Türkiye'de devrimci hareketin yükseliş döneminde, Ruhi Su'nun ağzından hep birlikte söyledik: "... Dört nala gelip Uzak Asya'dan/Akdeniz'e bir kısarak başı gibi uzanan/Bu memleket bizim..." Nazım Hikmet'in bu dizeleri, yur-dumuzun genel coğrafyasını, üç yanı denizle çevrili Anadolu platosunun tarihsel boyutta kıtaya olan ilişkisini de vurgulayarak, gerçekten çok belirgin biçimde özetliyor. Zaten, biliyorsunuz, Anadolu'nun bir adı da, Batı dillerinde 'Küçük As-ya'dır. Peki Akdenizliliğimi, bir başka deyişle Romalıların 'Mare Nostrum' anla-yışından hareketle Nazım'ın benzetmesi, bir kültür birlikteliğini de çağırıştırıyor mu? Pek sanmıyorum. Yoksa Can Yücel'in o unutulmaz, *Mare Nostrum* şiirin-de Akdeniz'e değil, 'bizim Deniz'e, yani Deniz Gezmiş'e gönderme yapmasından böylesine kıvanç, bu denli heyecan duymazdık. Bilinçaltımızda yatan, 'deniz im-gesi'nin, bir devrimcinin efsanesiyle bütünleşmesine gülüp geçmezdik. Deniz Gezmiş nasıl bizimse, Akdeniz'de bizimidir diyebiliyor muyuz?

Yinelemekte yarar var, aslında göçebe bir toplumuz. Akdeniz coğrafyasında; yıllar boyu üç kıtaya kök söktürmüş olsa da, Tuna'dan Fırat'a yayılan bir im-paratorluk kurulmuş. Neredeyse iki yüz yıldan bu yana kendimizi Avrupa'nın ayrılmaz, vazgeçilmez bir parçası saysak da... Evet, Asya bozkırlarından dört nala gelip, Doğu Akdeniz'e ulaşıp sonunda, Anadolu'yu yurt edindik. İlk kahraman denizcimiz Çaka Bey bile, üzerine gelen dalgaları görünce kılıcını çekmişti.

Fatih Sultan Mehmet'in, gemileri karadan yürütmesinden bu yana, deniz kaç-kını bir ulusun çocuklarıyız ama ne gam! Anadolu'yu, yedi yüz yıldır yurdumuz bildik, daha çok da bozkırı bir de dağları. Toroslar'la, Kaçkar yaylalarını. Neyse ki, bir Halikarnas Balıkcımız [Cevat Şakir Kabaağaçlı] var. Akdeniz bilincinin ne olup ne olmadığını ilk anlayan, o coğrafyayla bütünleşmiş tek yazarımız. Oysa yurdumuzun üç yanı, denizle çevrili. İstanbul'da öyle, üç denizin birleştiği yerde kurulmuş, Doğu Roma'dan bu yana 'Mare Nostrum'a açılan Boğaziçi'yle çok eski, çok güzel, eşsiz bir kent. Tarih boyunca eşsiz bir konumda, Doğuyla Batı'nın birleştiği, birbirine kavuştuğu, kimi zamanda birbirini dışladığı, çatıştığı, din ve

uygarlık adına oluk oluk kan akıtıldığı zamanların başlangıcından beri.

Kuşkusuz bu nedenle, *Sevgilim İstanbul*² kitabımda şu satırları yazdım: "Seni yavaş yavaş tanıdım. Yabancı bir kadın gövdesini el yordamıyla keşfeder gibi. Oysa sen hep vardın. Delf kahinin sözlerine uyan Megaralıların kıyılarına gelip körler yakasının karşısındaki yarımadağa yerleşmelerinden bu yana, hatta çok daha önceleri, Kağıthane deresinin Haliç'e aktığı yerde ilk insanların yırtıcı hayvanlardan korunmak için kurdukları kamış barınaklardan bu yana sen hep vardın [...] Öncesiz ve sonrasız bir zamandaydın. Orada, Akdeniz'in doğu ucunda, üç denizin birleştiği yerdeydin. Lygos'tu adın, Byzantion'du. Adın, Dar-ı Saadet, Dar'ül Hilafe, Dar-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye idi. Konstantiniyye ve Konstantinopolis'ti. Ve İstanbul'du. Yani; Kent'ti, evet Kent!"

Burada ister istemez İstanbul kökenli bir büyük şairin, Akdeniz duyarlılığının simgesi Konstantin Kavafis'in, *Kent*³ şiirindeki dizeleri geliyor aklıma: "Yeni ülkeler bulamayacaksın, bulamayacaksın yeni denizler/Hep peşinde, izleyecek durmadan seni kent."

Kaç yıl oldu? Kaç yıl oldu, İstanbul'u içimde taşıyalı? Nereye gitsem, hangi limana demirlesem, hangi denizi aşsam, bu kentin peşimden gelmesi? Yakamı bırakmadan, içimde kabuk tutmuş eski yaraları paslı bir hançer gibi açıp kanatmalı. Kaç yıl oldu İstanbul'un Paris'te, Berlin'de herhangi bir kentin otel odasında, sürgünün acısını tatmış Nazım Hikmet'in deyimiyle, "o düşman memleketinde uykuvarımı böleli, özlemleriyle bedenimi yakıp tutuşturmalı." İstanbul, kitaplarımda giderek bir genel izleğe, hatta bir anlatı kahramanına dönüştüyse Kavafis'in dizelerindeki gibi, peşimi bırakmadığı içindir.

Akdeniz duyarlığı sürekli kanayan bir yara, bitmeyen bir özlem. Belki, sevdâ gibi ateşten bir gömlek. Giyseniz bir türlü, çıkarsanız başka türlü. Kentinizle, belki de bilinçaltınızda anne karnıyla bütünleşen bir mekânla kurduğunuz nevrotik bir ilişki. Bir tür bağıllık yani göbek bağı, diyeceğim. Sanıyorum, böyle bir şey işte...

Yıllar oluyor, *Le Monde* gazetesi bazı yazarlardan, kendi öznel coğrafyalarını tanımlamalarını istemişti. O soruşturmaya verdiğim yanıtta, Akdeniz'in varoluşunda ve kitaplarımda bu kadar önemli yer tutmasını, bu göbek bağıyla açıklamaya çalışmıştım. İlk Amerika yolculuğuma çıkmadan birkaç gün önceydi. Sonradan, uçakta okyanusu geçerken *Seyir Defteri*⁴ kitabıma yazdığım şu satırları, verdiğim yanıtı eklediğimi anımsıyorum: "İlk kez okyanusu geçeceğim. Bir kıtadan, ötekine. İçimde tuhaf bir korku var, ne de olsa Akdenizli sayılırım. Akdeniz, hatta Avrupa, bir bakıma ana karnı sayılır benim için. Şimdiye dek öznel coğrafyamda, ana karnının güven verici sıcaklığında yaşadım. Oysa okyanusu geçmek, ana karnının dışına düşmek gibi endişe verici bir duygu getiriyor."

İşte bu duygunun adı Akdeniz, bu korkunun, bu bağın, bu sevginin adı. Oysa Orhan Veli, üç dizelik ünlü şiirinde, "gemliğe doğru/denizi göreceksin/sakın şaşırma"⁵

diye yazmıştı. Şaşırdığımı itiraf etmeliyim. Bursa'dan İstanbul'a gelirken, Gemliğe doğru bir virajı dönünce ansızın karşınıza çıkar deniz, şaşırmamak elde mi? Hiç beklemediğiniz bir anda, öylesine mavi, sonsuz, uçsuz bucaksız. Ufkunuz açılır, ikiniz kapansa da. Bu şaşkınlık halini, bu uçarı heyecanı, denizi görmeyenin yol açtığı tarifsiz sevinci anlayabilmem için aradan yıllar geçmesi gerekti.

Bir gün, Kaygusuz Abdal'ın öyküsünü yazmak için yolum Alanya'ya düştü. Orada, yarımadanın iki yanı boyunca uzanan kumsalı saymazsak, Cilvarda Burnu'nun üzerinde salınan parça parça ak, günbatımında erguvan rengi, gezgin bulutların devinimiyle açık deniz özlemini çağırıyordu. Belki tarih boyunca hem bir korsan yatağı hem de ticaret gemilerini barındıran bir liman olduğu için belki de ufukta, mavi denizin bittiği yerde, bir başka denizin, bu görünümünden çok daha derin, daha büyük bir 'umman'ın başlayabileceğini tahmin ettiğimden. Karadan, karlı dağ yamaçlarıyla koyaklardan kopan deli rüzgâr, o uzak denize doğru sürüklüyordu bulutları. Kayalıklardan bakınca aşağıda, uçurumun dibinden Akdeniz görülüyordu, el dokunulabilecek uzaklıkta gibi. Roma devrinden bu yana, tutsakların 'üç taş' oyununa boş yere zorlandıklarını düşündüm. Buradan, yaklaşık iki yüz elli metre yükseklikten üç taş hakkını kullananlardan tümü, görünüşe aldanarak şanslarını denemiş, ne var ki hiç birinin attığı taş denize düşmemişti. Özgürlüklerine kavuşmadan uçurumun dibinde denizle değil, ölümle kucaklaşmışlardı.

Ben de şansımı denemiştım. Var gücümle attığım taş, denize doğru yol alırken hızı kesilip kayalıklarda gözden yitmişti. Neyse ki tutsak değildim, sonum taşın akıbetine, buradan tarih boyunca uçuruma atılan binlerce tutsağın akıbetine benzemeyecekti. Bu görüntünün, aşağıda ufka dek uzanıp yayılan mavi denizin tutsağıydım. Akdeniz, ne kadar yakınınızda olursa olsun, atılan taşın ulaşamadığı bir duygu demek istiyorum.

Hala Akdenizli sayılırım, uzun yıllardır bir Avrupa başkentinde -kentlerin en alımlısı, en baştan çıkaranı, hadi doğrusunu yazayım, en kahpesi Paris'te- yaşasam da. Alanya'da, denizin inanılmaz bir mavisi vardı. Türkuaz desem tam değil, yer yer çivit mavisi, lacivert ama tümüyle ele alındığında tam öyle de değil. Homeros, *Odyssia* kitabında, "bu hasat vermez engin'in şarap renginde" olduğunu söyler. Doğru, günbatımında o renge büründüğüne, neredeyse kırmızıya -Bordeaux kırmızısına- kestiğine tanık oldum. Ama Alanya'da, gün ortasıydık. Üstelik ilk yazdı, Alaeddin Keykubad'a bu kaleyi alma arzusunı veren kış mevsiminden daha yeni çıkmıştık. Şimdi bir yıkıntıdan ibaret sarayın, bir zamanlar duvarlarını süsleyen yıldız çinilerin rengindeydi deniz. Evet, o bitki ve hayvan figürleriyle bezeli, benzerlerini Kubadabad Sarayı'nın çinilerinde de gördüğümüz çift başlı kartalların, vahşi hayvanlarla tavus kuşlarının, hayat ağacının dallarına tünemiş tutilerin ve su da oynayan balıkların büyüsunü yansıtıyordu. Onlardan almıştı rengini; zamanla dökülmüş, yüzyıllarca toprak altında kalmış, dağılıp parçalanmış Selçuklu

çinilerinden alıyordu rengini, onların ışığını sanki bugüne taşıyordu. Onun için böyle gizemli, bu denli çekici ve uzaktı. Diyeceğim, Melih Cevdet'in şiirindeki gibi anlatılması güç, neredeyse olanaksızdı; *"Maviyi anlarsın/Denizi anlarsın/Mavi denizi/Zor anlarsın"*⁶ Akdeniz duyarlığı, bu dizelerde gizli bence. Ve, 'mavi denizi' anlamaya başlayınca yani Rene Char'ın deyimiyle, *"ortak bir varoluşun coğrafya ve tarihini yaşadıkça, Akdenizli olabiliyordun ancak."*

Akdeniz yalnızca benim öznel coğrafyamda değil, gelmiş geçmiş birçok ünlü ressamın varoluşunda da, ışık kavramıyla özdeşleşen bir kavram. Van Gogh, kiliselerinde vaaz verdiği ülkesinin puslu düz ovalarını bırakıp Güney Fransa'ya Akdeniz güneşini, Arles'ın kırmızı kiremitli çatılarıyla günebakan tarlalarına vuran o yoğun ışığı aramak için gelmemiş miydi? O zaman hiç kimse değer vermese de, bugün milyonlarca dolara satılan ünlü tablolarının neredeyse tümünü, o ışığın gölgesinde yapmamış mıydı? Paul Cezanne'da öyle. Aynı yöredeki Sainte-Victoire Dağı'nı, o ışığın kireç beyazında yüzlerce defa çizmişti. Aix-en-Provence'lı ressamın dünyanın dört bir yanına dağılmış tablolarında dağ, kırmızı topraktan bulutsuz Akdeniz göğüne doğru yükseliyor şimdi.

XIX. yüzyılın sonunda, Monet'nin açtığı yoldan Fransa'nın Akdeniz kıyısına, özellikle de Nice'e gelip Melekler Koyu'na demir atan ressamı düşünüyorum; Pierre Auguste Renoir'ı Paul Signac'ı Pierre Bonnard'ı, Pablo Picasso'yu, Andre Masson'u ve elbette adı Nice kentiyle özdeşleşen Henri Matisse'i. Bizim ressamımız, Fikret Mualla da Paris'i bırakıp koruyucu meleği Madam Anglese sayesinde bu bölgeye yerleşmemiş miydi? Bir tepenin üzerine tünemiş Reillanne'da Alpler'e karşı, Antibes'deyse bu ışığın, insanın içini rahatlatan, gözünü gönlünü dünyaya açan Akdeniz ışığının neredeyse tam ortasında en iyimser, en renkli, en mavi yapıtlarını ortaya koymamış mıydı? Nice yolunu açan ressamların tümü, Fikret Mualla ya da Van Gogh gibi açık havada çalışmıyorlardı belki. Örneğin Henri Matisse, atölyesinin kepenklerini sıkı sıkıya kapattıktan sonra işe koyuluyor, ne var ki mavinin çeşitli tonlarından bu ışığı içmiş, bu çevreyle bütünleşmiş biçimler yaratıyordu. Ancak Fas yolculuğunda, Tanca'da kaldığı otel odasından Akdeniz'in gerçek ışığına açabildi penceresini. İçsel ya da dışsal, Akdeniz duyarlığının sanat alanında çok boyutlu bir kavram, bir olgu olduğunu bilmem yeterince anlatabildim mi?

¹ Davet adlı şiiri.

² Sevgilim İstanbul, Can Yay., 1997.

³ Kent şiiri, Çev. Herkül Milas, Özdemir İnce.

⁴ Seyir Defteri [Gezi Yazıları], Can Yay., 1990.

⁵ Sakın Şaşırma, Yapı Kredi Yay., 2016.

⁶ Ölüm adlı şiiri.

I. OTURUM

AKDENİZ'DE KENT, BİREY, TOPLUM

KONUŞMACILAR

DOÇ. DR. ALP YÜCEL KAYA

Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi

PROF. DR. ZEKİ ARIKAN

Ege Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi

XIX. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ LİMAN ŞEHİRLERİNDE KADASTRO SİYASETİ: GENEL ÇIKARIN İNŞASINDA YA DA YIKIMINDA ÖZEL ÇIKARLARIN REKABETİ¹

Alp Yücel KAYA

XIX. yüzyıl ortasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ticaret merkezi kentlerinde [İzmir, Selanik, Beyrut, Bursa, Yanya] emlak tahrirleri gerçekleştirildi. Genelde, kurallı bir mülkiyet ve vergilendirme sistemi getirmek, özeldense vergi yükünü kırsal servetten kentsel servete kaydırmak bu projelerin başlıca hedefleriydi. Bunlar mali muafiyetleri ortadan kaldırmayı, kolektif mali sorumlulukların yerine bireysel sorumlulukları getirmeyi ve farklı mülkiyet kategorilerini ilk kez yeknesak bir vergi sistemine tabi kılmayı gerektiriyordu. Ama bu uygulamalar eski rejimde mali imtiyazlar/muafiyetlerden yararlanarak mültezim ya da merkezi idare ile mükellefler arasında mali aracılık yapan bazı kentsel aktörlerin [şehir eşrafı, tüccar, mülkiyet sahipleri] sert direnişine yol açtı. 1840'lar ve 1850'lerde, liman şehirlerinde vergi salıp toplamakta zorluklar yaşayan merkezi idare, yine de 1860'larda genel bir kadastro rejimi formüle edebildi. Bu, mali direnişlerden kaynaklanan üzerinde düşünülüp taşınılmış idari deneyimlerin sonucundan başka bir şey değildi. Makale, birinci olarak bu yeni emlak ve kadastro rejiminin evrimini onu yaratan direniş temelinde irdeliyor. İkincisi, özellikle genel çıkarın [kamu yararının] inşası ve yıkımında özel çıkarların rekabetini vurgulayarak, XIX. yüzyılda Osmanlı taşra şehirlerinde kadastro uygulamalarında hayati kurumlar haline gelen kadastro komisyonları ve yerel meclislerin işleyişini analiz ediyor.

1830'ların Emlak Vergisi Sistemi

XVII. yüzyıldan 1830'lara kadar süren dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda

¹ Bu makale, kadastral haritalama ve Osmanlı kadastrosunun hukuki yönlerine odaklanması dışında, yayınlanmış bir makalenin gözden geçirilmiş bir versiyonudur, Alp Yücel Kaya, "Les villes ottomanes sous tension fiscale: les enjeux de l'évaluation cadastrale au XIXe siècle", Florence Bourillon et Nadine Vivier [éds.], *La mesure cadastrale, Estimer la valeur du foncier en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2012.

şehirlerdeki gayrimenkuller dolaysız vergiye tabi değildi. Başlıca dolaysız vergi kategorisi, *avarızhane* vergisiydi.² Osmanlı mali sisteminde *avarızhane* terimi, 'vergi hanesi' anlamına geliyordu ve gayrimenkul sahibi birkaç haneden oluşan bir vergi birimini gösteriyordu. Gayrimenkul sahipliği, *avarızhane* vergisine tabi olmanın koşuluydu. Ancak sahip olunan emlakın niteliği ve miktarı vergilendirmeyi doğrudan etkilemiyordu. Bu nedenle, vergilendirme sürecinde ne emlak tahriri, ne de emlak değerlendirilmesi yapılıyordu.³ Bireysel sorumluluk yerine kolektif sorumluluk mali ve idari norm olduğu için her vergi hanesi biriminin kendi mali imkanına uygun bir miktarı ödemesi gerekiyordu. *Avarızhane* defterlerinin tutulması sırasında, merkezi idare tarafından gönderilen memurlar, gerçek haneleri varlıklarına göre üç kategoriye -fakir, orta halli ve zengin- ayırıyor ve buna göre her vergi hanesinde sayıları belirtiliyordu. Vergilendirmenin ince ayarı, yerel halkla idare arasında aracılık yapan yerel eşraf tarafından yerel düzeyde gerçekleştiriliyordu. Bu nedenle, *avarızhane* vergisi, emlak sahipliğiyle doğrudan ilişkili olmakla birlikte emlak değerlendirmesinin eşlik etmediği salt bir tevzi vergi '*impôt de répartition*' idi.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Osmanlı merkezi idaresi, Avrupa'dakiler gibi, hızla büyüyen askeri harcamalarından kaynaklanan artan gelir ihtiyaçlarını karşılamak için, çeşitli mali mekanizmalar [iltizam, esham, taşşış] geliştirdi.⁴ Ama büyük ölçüde sarraflar, mültezimler ve sürekli büyüyen iltizam ağına katılan yerel eşrafın siyasal gücündeki artışa bağlı olarak, *avarızhane* vergisine dayalı dolaysız vergilendirme sisteminde reform yapmayı hiçbir zaman düşünmedi. Dolaysız vergilendirme amaçlı bazı mali reformların getirilebilmesi, Osmanlı ordusunun yeniden düzenlendiği ve yerel eşrafın gücünün reformist hükümetlerce belli ölçülerde kırıldığı 1830-1840 arasındaki on yılda mümkün oldu.

Sadece vergi gelirlerini artırmak için değil ama vergi yükünü daha eşit bir biçimde tevzi etmek için, 1832-1833'de Kayseri, Kıbrıs ve Gelibolu'da deneysel

2 Bruce MacGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, s. 70-71, 106-108, 157-161; Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avârız Taxation*, İstanbul, ISIS Press, 2009.

3 XVII. yüzyıl öncesinde, arazi tahrirlerinden ayrı olarak, merkezi idare kentlerde yalnızca vakıflara bağlı gayrimenkuller için emlak tahrirleri gerçekleştirmişti. Ne var ki, bunlar vakıfların idaresi için muhasebe tutmak dışında bir mali amaç taşıymıyordu; bkz., Stéphane Yerasimos, "Le Waqf du Defterdar Ebu'l Fazl Efendi et ses bénéficiaires", *Turcica*, 33, 2001, s. 7-34. Kentteki gayrimenkullerin kayıt altına alındığı bir diğer kayıt türü, emlak satışı, kiralama ve mirası için neredeyse noter kayıtları gibi hizmet eden mahkeme sicilleriydi, bkz., Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

4 Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35 [2], 2004, s. 225-247.

emlak tahrirleri yapıldı.⁵ Yerel memurlar ve eşrafın eşliğinde, merkezi idareye bağlı memurlar 'gerçek kıymetleri'ni takdir ederek tüm gayrimenkulleri kaydettiler. Kayıtlar, kıymet takdirine yardım eden bilgileri de içeriyordu: Arazinin yüzölçümü; binaların ve/ya da evlerin içeriği [oda sayısı, vb.]. Ne gayrimenkul sınırları belirlenmiş, ne de haritalanmıştı. Her mahalde, yerel eşrafla işbirliği ve müzakere içinde olan memurlar, kıymetlerine göre her gayrimenkul türünde -arazi, bağ, vb.- birim kıymet tahmin ediyorlar; bunu gayrimenkulün kapsadığı yüzölçümüyle çarparak toplam kıymete ulaşıyorlardı.⁶ Vergi matrahı emlak kıymetiydi; emlak kıymetine uygulanacak vergi oranı, yerel idareciler tarafından, o idari birim için konulmuş olan eski dolaysız vergilerin toplam miktarı aynı idari birimin emlak kıymetleri toplamına orantılanarak hesaplanacaktı. Bu tek oran, sadece o idari birimde uygulanacak ve orada yaşayan her hane bu şekilde emlak kıymeti üzerinden aynı oranla vergilendirilecekti. Bu yeni değerlendirme ve tevzi sistemi, *avarızhane* sisteminden gerçek bir kopuş anlamına geliyordu. Emlak sahipliğini vergi ödeme koşulu, gayrimenkulü verginin temeli haline getiriyordu; şahsi vergilendirmenin yerini emlak vergilendirmesi, kolektif mali sorumluluğun yerini bireysel mali sorumluluk alıyordu; esnek bir oran yerine sabit bir vergilendirme oranı getiriyordu. Başka bir deyişle, bu reform tevzi vergiden [*impôt de répartition*] oransal vergiye [*impôt de quotité*] radikal bir geçişi temsil ediyordu.

Ne var ki, mali idare gayrimenkul sahiplerine *avarızhane* sisteminde olduğu gibi sabit miktarda vergi salmaya devam etti. Merkezi idare, reform olarak belirli bir zaman diliminde gelirlerini artırmaktansa, gayrimenkul sahibi nüfusu vergilendirmeyi ön plana aldı. Ama emlak kıymetlerindeki olası değişikliklerle ilgili değerlendirmeleri dikkate alan kayıtların öngörülmemesi vergi yükünün de adil tevzine bir engel oluşturdu. Birkaç yıl içinde, eski sistemde yıllık ayarlamalara alışık olan Kayserili ve Kıbrıslı gayrimenkul sahipleri, kentsel uzamda emlak kıymetlerini etkileyen hiçbir değişikliği hesaba katmayan yeni vergi düzenindeki haksız vergi dağılımını arzu hallerle şikâyet ettiler.⁷

Kayseri, Kıbrıs ve Gelibolu'da getirilen oransal emlak vergisi, İmparatorluğun diğer bölgelerine 1838'e kadar yayılmadı. Bunun arkasında yatan neden, evrensel

5 Kayseri ve Kıbrıs tahrirleri için, bkz., Alp Yücel Kaya, "Les réformes ottomanes antérieures au Tanzimat: vers un nouveau mode administratif", Faruk Bilici, Ionel Candea et Anca Popescu [eds.], *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire [XIVe-XXIe siècles]*, études à la mémoire de Mihail Guboglu, Braïla, Musée de Braïla-Editions Istros, 2007; Gelibolu tahriri için, bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul [OA], HAT 774/36281 [1831]; C.ML 454/18383 [1831/1832].

6 OA, Kamil Kepeci Defterleri, no: 2404 [1836/1837].

7 OA, C.ML 3/134 [18/09/1831]; C.ML 149/6322 [19/02/1838]; C.ML 260/10683 [10/05/1837].

ve bireysel emlak vergisi getiren yeni sistemin eski vergi rejiminde vergi imtiyazı gayrimenkul sahibi yerel eşraf tarafından hoş karşılanmamış olmasıydı. Önce- den hiç ödemedikleri bir şeyi ödemek istemiyorlardı. Yerel nüfusa daha çok vergi salarak mali dönüşümden faydalanmaya çalışırken, yerel nüfus yerel idareci- lere ve mültezimlere karşı isyan ediyordu.⁸ Merkezi idarenin iltizamı yürürlük- ten kaldıramayacağı hassas bir sosyal ortamda eski *avarızhane* vergisi merkezi hazinenin başlıca gelir kaynağı olmayı sürdürdü.

1830'larda, mali yönetimin vergi tevzinindeki ağırlığı yine de emlak mülkiyeti üzerindeydi. Başka bir deyişle, emlak sahibi olmak ile *avarızhane* vergisine tabi olmak arasında zaten mevcut olan ilişki, bütün on yıl boyunca güçlenmiş gibi görünüyordu. Mali idareyle ilgili tüm belgelerin not ettiği gibi, *avarızhane* vergi- lerinin haneler arasında tevzinin formülü, tevzinin her bir mükellefin "*emlak ve arazi ve hal ve tahammüllerine göre*" olmasıydı.⁹

1838'de, büyük ölçüde mali adaleti ima eden, 'teşebbüsat-ı adliyye' adı veri- len reform hareketi hızlandırıldı: Bölüşümün çok öznel ve esnek olduğu *avarız- hane* vergisiyle vergi yükünün nüfus arasında adaletsiz dağıldığını gözlemleyen merkezi idare, bütün İmparatorluk'ta genelleştirilmeden önce ilk kez Bursa ve Edirne'de deneysel olarak bir emlak, arazi ve temettuat tahriri yaptı.¹⁰ Tahrirle temettuat kaydını dahil etmek dışında, öngörülen mali düzen Kayseri, Kıbrıs ve Gelibolu deneylerinden çok farklı değildi. Vergi matrahı emlak ve arazi kıymetiy- di; yerel eşrafla işbirliği ve müzakere içindeki memurlar, piyasa değerlerini göz önüne alarak emlak kıymetini takdir edecek ve bunları tahrir defterlerine kay- dedeceklerdi. Bireylere tevzi, o mahalde salınmış eski dolaysız vergilerin toplam miktarının yine o mahaldeki emlak kıymetlerinin toplamına orantılanarak ula- şılan vergi oranına göre yapılacaktı. Bununla birlikte, kendisini dolaysız vergiyle sınırlandıran proje, mali imtiyazlar ve muafiyetlerden faydalanan mültezimler, yerel eşraf ve yerel idarecilerin direnişi yüzünden yine sürdürülemedi.¹¹

Tanzimat Reformlarıyla 1840'lardaki Emlak, Arazi ve Temettuat Tahrirleri

1826 yılında, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra birbirini izleyen idari ve mali reformlar, 1839 yılında da reformist hükümetin ilan ettiği Gülhane

8 Küçük bir liman şehri Edincik'te [Gelibolu] mültezim ve yerel eşrafı hedef alan bir vergi isyanı için, bkz., OA, HAT 513/25124 [09/05/1834].

9 OA, C.ML 274/11278 [04/07/1831] Amasya için; C.ML 499/20259 [05/11/1833] Ankara için; C.ML 595/24517 [03/07/1835] Karaman için; C.ML 138/5875 [08/05/1835] Kırşehir için; C.AS 627/26480 [16/03 /1838] Üsküp için.

10 OA, C.ML 361/14785 [19/09/1838]; Alp Yücel Kaya, "Les réformes ottomanes...", *op.cit.* ; Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekaliif Kavaidi [Osmanlı Vergi Sistemi]*, Ankara, Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 123, 312-313.

11 Joseph-Marie Jouannin [Cor], *Statu Quo d'Orient, Revue des événements qui se sont passés en Turquie pendant l'année 1838*, Paris, Librairie de Firmin Didot frères, 1839.

Hattı Hümayunu'yla [Tanzimat Fermanı] zirveye ulaştı. Tanzimat Fermanı, ilk olarak liberal düşünceye uygun bir biçimde mülkiyet ve gayrimenkul sahipliği- nin yeni ekonomik, sosyal ve siyasal sistemin temeli olduğunu vurguluyordu. Can güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığına saygı, toplumsal uyum ve hükü- mete sadakatin güvencesiyken, mülkiyet ve servet emniyetinin kamusal zengin- liğin gelişmesini sağladığı belirtiyordu. Bu yüzden, bundan böyle herkes hiçbir engel olmadan mülkiyet hakkına sahip olacak ve ondan tam bir özgürlük içinde faydalanacaktı. İkinci olarak, iltizama dayalı 'cebr ve kahr pençesindeki' mali sisteme atıfla, devlet maliyesinde iltizamın ortadan kaldırılacağını ilan ediyordu. Reformcular, iltizam ortadan kalkınca geleneksel dolaysız vergilerin, bilhassa *avarızhane* vergisinin ilga edilip yerine her bireyin 'emlak ve kudreti'ni hesaba katacak yeni bir verginin [*virgü*] getirileceğini vaat ediyorlardı. Bu nedenle *Tan- zimat*, 1839 reformları, birinci olarak istisna ve ayrıcalıkları başat olan iltizam sis- teminin yerini alacak evrensel ve genel bir vergi sisteminin kurulmasını; ikinci olarak vergi yükünün nüfusa adil tevzini varsayan bir emlak, arazi ve temettuat tahriri başlattı.

Emlak, arazi ve temettuat tahriri, 1840 yılında merkezi idarenin atadığı *mu- hassılların* başkanlık ettikleri yerel eşraftan -gayrimenkul sahiplerinden- oluşan yerel meclisler tarafından köy ve mahalle temelinde gerçekleştirildi. Tahrir, her hane için -hanelerin kendi ikamet ettikleri konutlar dışında- tüm gelir getiren gayrimenkullerin kıymetinin ve hanenin yıllık gelirinin belirlenip kayıt altına alınmasına dayalıydı. Araziler toplam yüzölçümleri, her parselin birim ve top- lam değeriyle kaydedilmekle birlikte, ne arazi sınırlarının belirlenmesi, ne de haritalanması gündeme gelmemişti. 1830'ların idari deneyimlerinin aksine, 1840 tahririnde vergi matrahı emlak kıymeti değil, her bir hanenin yalnız gayrimen- kullerinden değil, farklı ekonomik faaliyetlerden -ticaret, zanaat, kira, vb.- gelen diğer gelirlerinden de oluşan yıllık geliriydi. Yeni vergi emlak vergisinden çok, bir gelir vergisiydi.

Mali idare, bir mahalde bölüştürülecek toplam vergi miktarını değiştirmemiş- ti; eski rejimin muğlak formülü, "*emlak ve arazi ve hal ve tahammüllerine göre*" 1840 vergi usulünde "*hal, tahammül ve temettuatuna göre*"ye dönüşmüştü. İlk iki terim [hal ve tahammül] terimiye şimdi gayrimenkul sahipliği anlamını örtük olarak ifade ediyordu.¹² Merkezi idareden net talimatların gelmemesi nedeniyle, her mahalde vergilendirme yerel meclislerin çalışmasına göre birbirinden farklı- lık gösteriyordu; bazıları *avarızhane* sisteminde var olduğu gibi kolektif bölüşümü

12 OA, ML.VRD.TMT no 17534 [1840]; C.DH. 30/1477 [04/03/1849]; I.DH 852 [29/07/1840]

sürdürürken, bazıları hane gelirine sabit bir vergi koyuyordu [sözgelimi, İzmir ardülkesinde %20]. Kriter ne olursa olsun, yeni vergi usulü, özellikle ortakçılığın başat üretim tarzı olduğu bölgelerde vergiye karşı yaygın halk isyanlarına ve mültezim, sarraf, tüccar ve yerel eşrafın oluşturduğu eski rejimin imtiyazlı gruplarının direnişlerine bağlı olarak çoğu vilayette hedeflerine gerçekten de ulaşamadı.¹³

Bir kere, mevcut elitler iltizama sımsıkı bağlıydı ve bu radikal değişikliği hoş karşılamamışlardı; bu eski mültezim ve sarraflar için olduğu kadar birçok tüccar ve büyük toprak sahibi için de söylenebilirdi. Onlar, mültezimlerin yerel temsilcileri ya da bizzat kendileri mültezim olarak, mali ve ekonomik devrelerde yaşamsal bir unsurlardı: vergiler hâlâ genellikle aynî ödeniyordu ve gerekli ürünleri toplayan, depolayan ve nakledenlerse onlardı. Ayrıca, bu tüccar ve büyük toprak sahipleri köylülere borç para veriyor, eline bu kaynaktan geçen parayla vergilerini ödeyen köylülerin tarım ürünlerini satın alıyorlardı.¹⁴ 1840 ve 1841'de, elitlerden gelen direniş karşısında, hükümet hemen vergi toplayamamıştı. Önceden olduğu gibi, mültezimlerin sağladığı nakitten yoksun kalan hazine ciddi zorlukların sürüklediği mali ve ekonomik bir krizle karşı karşıya kaldı. Bu nedenle, 1841'de idarenin bu imtiyazlı grupları İmparatorluğun ekonomik ve mali devrelerindeki kontrolleri nedeniyle marjinalleştiremeyeceği açıkça ortaya çıkmıştı. Nihayet reformist hükümet düştü; reformlardan vazgeçildi ve iltizam usulü yeniden tesis edildi. 1844'te reformist hükümet iktidara geri dönmeyi başardı. Ama yeni vergi reformlarını başlatırken, ihtiyatı elden bırakmamak gerektiğini anlayan hükümet üyeleri, eski sistemin imtiyazlı gruplarına önemli tavizler verdi.

Bu nedenle, 1844'te bu sefer eski imtiyazlı gruplarla müzakere edilerek ve onlara taviz vererek daha ılımlı yeni bir emlak, arazi ve temettuat tahriri yapıldı: mültezimler yerel meclislerin resmi üyeleri oldular ve tahrir kategorileri değiştirildi. Bu yatıştırıcı politika sonuç verdi ve tahrir birkaç istisna sayılmazsa, bütün İmparatorluk'ta başarıyla gerçekleştirildi. Tahrir, merkezi idarenin atadığı memurların başkanlık ettiği yerel meclisler tarafından köy ve mahalleler temelinde yapıldı. Bununla birlikte, idare ve ahali arasında aracılık eden yerel toplulukların temsilcileri, değerlendirme sürecinde hâlâ faaldi. Böyle bir bağlamda, kayıt altına alma ve değerlemenin dayandığı tek temel, bireylerle yapılan

13 Alp Yücel Kaya, *Politique de l'enregistrement de la richesse économique: les enquêtes fiscales et agricoles de l'Empire ottoman et de la France au milieu du XIXe siècle*, yayımlanmamış doktora tezi EHESS, Paris, 2005.

14 Alp Yücel Kaya, "In the Hinterland of İzmir: Mid-nineteenth Century Traders Facing a New Type of Fiscal Practice", Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein [eds.], *Merchants in the Ottoman Empire*, Leuven, Peeters, 2008.

müzakerelerdi. Ancak vergi ödeyeceklerle yapılan müzakereler iki aşamalıydı; önce hangi gelir kaynaklarının kayda alınacağı, ikincisi gelirin ne kadarının değerlendirilip kayıt altına alınacağı görüşülüyordu. Bu nedenle, eksik kayıtlar ve eksik değerlemeler tahririn sık karşılaşılan iki idari sorundu.¹⁵ Ne var ki, her vilayette işleyen imar komisyonlarının değerlendirme ve kayıt altına alma sürecini inceleyip gelir değerlendirmesi, vergilendirme ve verginin tevzinde rehberlik etmesi için merkezi idareye istatistiksel bilgileri iletmesi gerekiyordu.¹⁶ Tahrir 1845'te tamamlanacağından, yeni vergi usulü İmparatorluğun gelir haritası temelinde merkezi idare tarafından görüşülüp 1846 yılından itibaren yürürlüğe konulacaktı.¹⁷

Tahrirde, sadece hanenin yıllık geliri ve gelir getiren kaynakları [arazi, emlak, mesleki faaliyetler, vb.] değerlendirilip kayıt altına alınmıştı. Gayrimenkuller sadece ve sadece gelir getirmesi kaydıyla -yani, ekili araziler, kiraya verilen konut ya da dükkânlar- değerlendirilip kayda geçirilecek; ikamet edilen konutlar ise bu nedenle kayıt dışında bırakılacaktı. Toprak mülkiyeti yüzölçümü ve geliriyle birlikte kayıt altına alınacaktı. Ne gayrimenkul sınırlarının saptanması, ne de haritalama tahrirde dahildi. Tarımsal gelirler, öşür hesaplarından brüt olarak türetilcekti; öşür tarımsal ürünün %10'u olduğundan, bu gelir öşürün onla çarpılmasıyla bulunuyordu; vakıf gayrimenkullerinin [konut ve dükkânlar] gelir ya da kiralari, yıllık bakım giderleri düşülerek kaydedilecek; esnaf ve sanatkarların gelirleri loncalarla, diğer aracı kurumların temsilcileri tarafından değerlendirilecekti.¹⁸ 1830'ların ve 1840'ların mali tahrirlerin başlıca kategorilerinden olan gayrimenkul kıymeti, 1844 tahririnde değerlendirilmeyip kayıt altına alınmamıştı. 1840'da, vergi matrahı hane geliri olarak kaldığı halde, mali idare gayrimenkul kıymetini kaydetmeye devam etmişti; ama 1844'te gayrimenkul kıymetinin hesaplanıp kayda geçirilmesinden tamamen vazgeçildi. Bu değişiklik, aslında vergi matrahını, değerlendirmesini ve vergi salınmasını dikkate alırsak mali yöntemde önemli bir dönüşümü simgeliyordu.

1840'da olduğu gibi, yeni vergi gelir vergisi olacaktı. Vergi matrahı hane geliri olacaktı; ama vergi nasıl salınacaktı? Bu, 1844 yılından, 1848 yılına kadar arayış halindeki Osmanlı reformist hükümetlerinin başlıca sorusuydu. 1844 yılında, mali tahririn başında merkezi idare tevzi edilerek toplanacak toplam vergi miktarını değiştirmeden, hane gelirleriyle ilgili tüm verileri topladıktan sonra sabit

15 Alp Yücel Kaya, *Politique de l'enregistrement...*, op.cit.

16 OA, I.MSM 4/58 [1845]; I.MSM 4/89 [1845].

17 OA, I.MSM 4/62 [1845]; I.MSM 4/78 [1845].

18 OA, I.MSM 4/58 [1845]; I.MSM 4/65 [1845].

bir vergi oranı belirlemeyi planlıyordu.¹⁹ Başka bir deyişle, vergilendirme bir oransal verginin [*impôt de quotité*] tesisiyle her bir hanenin geliriyle orantılı olacaktı. Ama matrah olarak emlak kıymetini alan 1830'ların oransal vergisinin aksine, 1844'ünkü hanenin yıllık gelirini alacaktı. 1846'da, hane geliri ve vergiyle ilgili istatistiksel verileri içeren neredeyse tüm defterler İstanbul'da toplandı.²⁰ Osmanlı nazır ve bürokratları, mevcut bölüşümde vergi oranının %1,5 ve %55 arasında dalgalandığını ve İmparatorluğun toplam geliriyle toplam vergi arasında da ortalama vergi oranının %14.5 olduğunu gözlemlediler. Bu nedenle, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye vergi mükellefleri arasında adil bir dağıtım yapılmasını sağlamak için çeşitli teklifleri gündeme aldı.²¹ Nazırlar arasında ortak eğilim, %15 ya da % 20'lik bir vergi oranının uygulanmasıydı. Ama daha düşük oranda vergi salınan bölgelerde vergi oranını artırırken, yüksek vergi oranı salınan bölgelerde oranı düşürmek, başka bir deyişle, vilayet ve kazalar arasında dengesiz vergi dağılımını dengeye kavuşturmak, Osmanlı hükümetine ciddi problemler yaratacaktı.²²

Sadece Osmanlı vilayetleri değil, ama Avrupa ülkelerinin de toplumsal, ekonomik ve siyasal bir krizden geçmekte olduğu 1848 yılında, muhtemel karışıklıklardan korkan Osmanlı hükümeti, vergi reformunu geri çekip mali sisteminde tevzi vergiye [*impôt de répartition*] döndü. Kolektif sorumluluğa dayalı bir vergi olarak tevzi vergi, aslında toplumsal gerilimleri yatıştırıyordu; başka bir deyişle, her çeşit gerilimi kolektif kontrol altında tutuyordu.²³ Muhafazakar bir yönetime bu stratejik dönüş, vergi salma kriterinin 1840'daki gibi, vergi mükellefi hanenin "hal, tahammül ve temettuat"ına göre olması anlamı taşıyordu. Bu formül, kayıt altına alma ve değerlendirme gibi vergi salmanın da vergi mükellefleri ve yerel otoriteler arasında tek tek yapılan müzakerelere bağlı olmasından başka bir an-

19 OA, I.MSM 4/47 [1845]; I.MSM 4/58 [1845]; I.MSM 4/62 [1845]; I.MSM 4/70 [1845]; I.MSM 4/73 [1845]; I.MSM 4/74 [1845]; I.MSM 4/78 [1845].

20 OA, I.MSM 4/102 [1845].

21 Her yıl tahrir tabi olacak hanelerin yıllık gelirini %20 vergilendirmek; her kazada elde edilen yıllık toplam gelirin tespiti ile verginin hanelere sabit ve eşit miktarda tevzi sonucu halkın tahammülüne göre gelliri %20 ya da %15 vergilendirmek; her vilayeti yeni verginin bölüştürülmesinde serbest bırakmak; bir maktu vergi koymak ve her üç ya da beş yılda bir yapılacak, halkın tahammülünü hesaba katacak tahrirler aracılığıyla bunu servet değişikliklerine göre düzenlemek; vilayetler, kazalar, sancakların nüfusu ve geliri temelinde maktu vergilendirmeye gitmek; her haneyi tahammülüne göre yaklaşık elli gurus vergilendirmek; her hanenin mevcut emlak ve hayvanlarını hesaba katan bir vergilendirmeye gitmek; her haneyi gelirinin köyün toplam gelirindeki payına uygun oranda vergilendirmek; tahammüle göre yaklaşık miktarı yirmi ya da otuzdan üç yüz ya da beş yüz gurusu kadar değişecek şekilde vergilendirmek [I.MSM 4/89, 1845]. Ayrıca, bkz., I.MSM 4/102 [1845], I.MSM 6/106 [1845].

22 Ayrıca, bkz., Yoichi Takamatsu, "Ottoman Income Survey [1840-1846]", Hayashi Kayoko and Mahir Aydın [eds.], *The Ottoman State and Societies in Change, A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, London, Kegan Paul, 2004, s. 15-45.

23 René Stourm, *Systèmes généraux d'impôts*, Paris, Guillaumin et Cie, 1893, s. 303-317.

lama gelmiyordu. Aslında tüm bu işlemleri yerel meclislerin yürütmesi böylesine bir mali yöntemi oldukça kolaylaştırıyordu. Bu nedenle, vergi tevzi kriteri bir yerden diğerine, hatta bir tek haneden bir diğerine bile değişiyordu.²⁴

1850'lerin Liman Şehirlerinde Kadastro

İzmir'in Kadastro [1850-1856]

1840 tahririni gerçekleştirmiş olmasına karşın, bütün İmparatorluk'taki başarısının aksine, Doğu Akdeniz'in başta gelen ihracat şehri İzmir'de yerel idare, 1844 tahririnde başarısız olmuştu. Şehir merkezini sarmış olan yangın ve şehir nüfusunun, özellikle de yerel gayrimenkul sahipleri ve tüccarların tahrir karşılığında direnişlerinin sürmesi, tahrir işlemlerinin askıya alınmasını doğurdu. Bununla birlikte, merkezi idare, tevizinde yeni bir şey olmamasına rağmen, reformların getirdiği yeni vergi usulüne göre İzmir'de, 1840 ve 1850 yılları arasında vergi toplayamadı. Yerel gayrimenkul sahipleri, kendilerine göre matrahı eski rejimde herhangi bir vergiye tabi olmayan yeni bir vergi tesisine doğrudan direniyorlardı.²⁵ Kentsel uzamda uzun süre varlıklarını sürdürmüş olan imtiyazlı özel bir grup olarak 'yabancı' mülk sahipleri de yeni vergi usulünü reddetmişlerdi. Onların direnişi, uzun süredir geçerli olan kapitülasyonların sağladığı mali muafiyetlerinden kaynaklanıyordu. Sorun aslında o kadar da basit değildi: yabancı uyruklular kapitülasyon hükümlerinden faydalandıkları ve vergi ödemedikleri halde, Osmanlı topraklarında 'kanun dışı' olarak gayrimenkul sahibiydiler.²⁶ Merkezi hükümet, bir taraftan yabancı uyruklular karşısında kapitülasyonların hükümlerini tanıyıp onları vergiden muaf tutma baskısını yaşarken diğer taraftan da hiç kimseye servet, statü ya da dini nedeniyle imtiyaz tanımayacak evrensel bir mali sistem kurmak için mücadele ediyordu. Yeni vergi usulüne direnen bir başka grupsa, Osmanlı uyruklu olsun yabancı uyruklu olsun, tüccarlardı. Yukarıda irdelendiği gibi, iltizam devresinde onlar hayati unsurlardı; ayrıca İzmir'de uluslararası ticaretle meşgul olup onun ülke içindeki bağlantılarını kontrol ederek şehir ekonomisine de egemen durumdaydılar. 1839 reformlarından önce, gayrimenkul sahibi olarak

24 OA, I.MSM 79/2285 [29/03/1847]; I.MSM 9/176 [29/07/1848].

25 Alp Yücel Kaya, "Politics of Property Registration: Cadastre of Izmir in the mid-19th Century", *New Europe College Yearbook*, 2005-2006, s. 149-179.

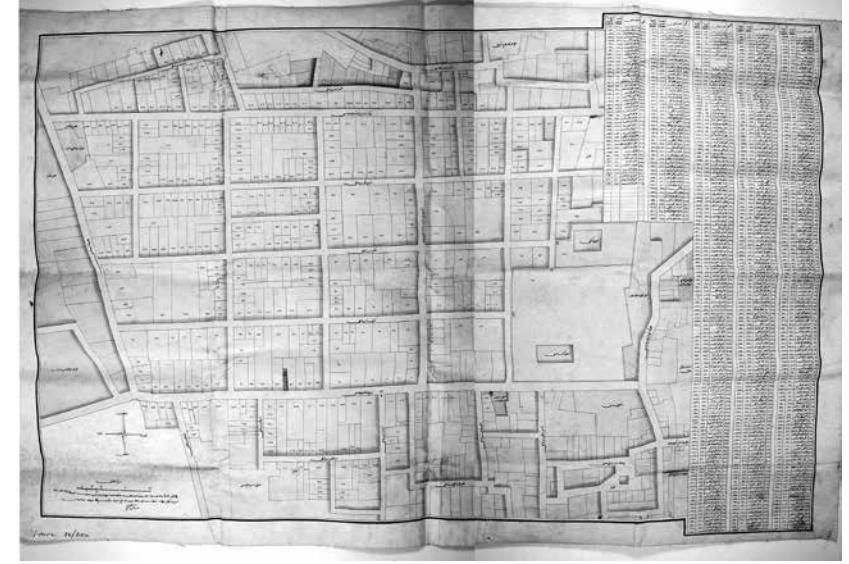
26 İzmir'de yaşayan yabancı uyrukluların çoğu, Osmanlı tebası kadınlarla evlenip, gayrimenkulleri eşleri ya da kayınvalideleri üzerine kaydettirerek tapularını ya da tapu kayıtlarını alırlardı. Ne var ki, Osmanlı mali idaresine göre bu emlak sahipleri ya Osmanlı uyruğuna girip vergi ödeyecekler, ya da yabancı uyruklu kalıp tüm gayrimenkullerini satacaklardı; Osmanlı hukukuna göre, yabancılardan hiçbir durumda gayrimenkul sahibi olma hakları yoktu. Aslında, yabancı hükümetlerin emlak tasarrufu konusundaki konumları yorum ve ihtilaf konusudur; bkz., Domenico Gatteschi, *Des lois sur la propriété foncière dans l'Empire ottoman et particulièrement en Egypte*, Paris, Auguste Durand et Pedone-Lauriel, 1867, s. 34.

herhangi bir dolaysız vergiye tabi değillerdi. Gelir vergisi koyma girişimleri, onların ekonomik çıkarlarına kesinlikle ters düşüyordu.

Böyle bir bağlamda, şehir sakinleri ve şehir meclisinin bazı üyeleri de üstteki grupların, özellikle yabancı uyrukluların direnişinden istifade etmeye çalışıyorlardı: 1845 yılında, şehrin vergi yükümlülükleri ölüler ve yabancı uyrukluları da içine alacak şekilde tevzi edildi. Onlar için, yabancı uyruklular hayatta vergi ödemeyeceklerdi ve yeni vergi tevzi vergisi olarak paylaştırıldığından, vergi kayıtlarında -içindekilerin sağ mı, ölü mü olduğuna bakmadan- hane sayısındaki artış, yerel halkın vergi yükünü kendiliğinden hafifletecekti.²⁷ Son bir önemli nokta da, şehir nüfusunun bazı Osmanlı uyrukları -çoğunlukla gayrimüslimler-, kendilerinin ya yabancı uyruklu ya da Avrupa ülkelerinin himayesi altında olduklarını öne sürerek, onlara tevzi edilen her türlü dolaysız vergiyi -örneğin, İmparatorluğun gayrimüslim nüfusuna konulan cizye vergisi- ödemeyi reddediyorlardı.²⁸

İzmir'de, 1850'lerde yeni vergi usulünün uygulanmasından resmen sorumlu olan Ali Nihad Efendi, muhalefet eden başlıca grupları şöyle özetliyordu: "... Usul-i cedide-i adile üzere 4 000 gurus virgü vermesi lazım gelüb evvelki usul-i hodse-rane-i gaddaraneleri [gaddar dikbaşlılıkları] vechle 500 gurus virgü vermeğe alışmış olan haciağalar ve begler ve hiç virgü vermek istemeyüb her biri 6 000 gurus virmesi icab edecek bazı frenkler bu tahrir madde-i naftasının bidayetinden berü ezher cihet ihlal ve efsadına çalışmış oldukları misillü..."²⁹

Öte yandan, 1845 yılında şehir merkezinde yer alan bir mahallede çıkan yangının, İmparatorlukta reform yapmak isteyenlerin kentsel planlama politikasını uygulamaları için elverişli bir ortam yarattığının da altı çizilmelidir. Yangın, yukarıda bahsi geçen beylerin direnişini kırıp mikro düzeyde yeni bir kentsel düzenlemeyle sonuçlanan bir *tabula rasa* yarattı. Yanan mahalle reformist bir anlayışla yeniden inşa edildi. 1847 yılında, kentsel uzamın reorganizasyonu, merkezi idarenin gönderdiği Osmanlı mühendisleri tarafından mahallenin kadastral planlamasıyla sonuçlandı. Şimdiye kadar yapılmış Osmanlı kent tarihi araştırmaları çerçevesinde ortaya çıkan bilgileri gözönüne alarak diyebiliriz ki bu plan merkezi idareye bağlı görevlilerce çizilmiş, gayrimenkuller arasındaki

PLAN I: İZMİR'DE YANAN MAHALLENİN KADASTRO PLANI [1847]

KAYNAK: OA, I.MVL 98/2110 [20/06/1847].

sınırları, her bir gayrimenkulün bireysel sahiplerini ve kıymetlerini gösteren ilk kadastro haritasıdır [Plan 1].³⁰

1840 yılında, şehir meclisindeki tartışmalarda öne çıkan konu, hâlâ emlak gelirlerinin vergilendirilmesi meselesiydi. Şehir meclisinin bir raporu, mülkiyet sahiplerinin oturdukları evlerin 1840 yılında kayda geçmeyip vergiden muaf tutulduğunu işaret ediyordu. Çoğunlukla ikamet ettikleri evlerin sahipleri olan Osmanlı uyruklular vergiden muaf tutulurken, çoğunlukla vergiye tabi gelir getiren emlak sahibi olan yabancı emlak sahipleri bu duruma sert muhalefet ediyorlardı. Bu itirazları, şehir meclisi ve mali idareyi emlak tahririnin yenilenmesini fikrine götürdü. İzmir'de emlak vergisinin için ortaya konan yeni mali anlayış, verginin adil ve eşit belirlenip tevzi için -ikamet edilen konutlar ya da ticari- tüm emlakın kıymetlerinin -sermaye değerlerinin- yeniden belirlenmesine dayalıydı. İkamet ettikleri konutların sahipleri emlaklarının kıymetlerine göre, kiralık olanlar dâhil ticari gayrimenkul -dükkanlar, depolar, vb.-, sahipleri gelir ve kira gelirlerine göre vergilendirilecekti.³¹ İdareciler, ailelerin ikamet ettikleri konutlarda, sadece tek ailenin değil,

²⁷ OA, I.MVL 1117, [1844/1845].

²⁸ Yerel idare, vergi ödemelerini sağlamak için sadece yabancı uyrukluları ikna etmek zorunda değildi, kendilerini mali muafiyetleri olan yabancı olarak gösteren Osmanlı tebaasının da önünü alması gerekiyordu. Bu nedenle, merkezi idare 1845 yılında İzmir özelinde, tüm nüfus kategorilerini belirleyecek bir nüfus sayımı yaptı. Bu nüfus sayımı, Osmanlı ve yabancı tebaayı ayıracak, onların gayrimenkullerinin ve mali yükümlülüklerinin daha etkin bir biçimde kayda alınmasını sağlayacaktı, Alp Yücel Kaya, "Politics of Property Registration...", op. cit.

²⁹ OA, İ.MMS. 5/177 [16/07/1855].

³⁰ Yangının kentin dokusu üzerindeki etkisine dair bir tartışma için, bkz., Cana Bilsel, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville de Izmir aux XIXe et début XXe siècles*, Yayımlanmamış doktora tezi, Paris, Paris Üniversitesi 10, 1996, s. 279-285; Yangın için, ayrıca, bkz., Nahide Şimşir, "1845 İzmir Yangını", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, 1. Kısım, Ankara, TTK, 2002; Kemal Kuzucu, "1845 İzmir Yangını", *Toplumsal Tarih*, 1999, no: 62, s. 20-25.

³¹ OA, I.MVL 4104 [21/05/1849].

kiracı başka ailelerin de ikamet ettiklerini öne sürmüşlerdi. Örneğin, bazı aileler evlerinin üç odasında yaşarlarken, diğer odalarını kir alıyor ve bu yolla vergilen- dirilebilir gelir elde ediyorlardı.

Dolayısıyla, eğer şehir halkı oda, konut, dükkân ve depolarını kiraya verip buralardan gelir elde ediyorsa, kira gelirleri nedeniyle de vergilerini ödemeliydi- ler.³² Bu bağlamda, sorunun hassasiyetini göz önünde bulunduran merkezi ida- re, önceden toplanmamış olanlar dâhil, vergilerin tevzi ve toplanmasının, yerel beyler, yabancı uyruklu, dini liderler ve şehir meclisinin üyelerinin işbirliği ve aralarındaki müzakerelerle yapılması gerektiği sonucuna vardı.

Şehir nüfusunun kabul edebileceği yeni bir vergi sistemini oluşturmak için, 1850'de yabancı ve Osmanlı gayrimenkul sahiplerinden oluşan karma bir ko- misyon kuruldu. Bu komisyon, İstanbul'dan gönderilen memur Ali Nihad Efen- di'nin gözetiminde çalıştı. Komisyonun emlak tahriri yapması, tapularını kont- rol ederek emlak kaydı tutması, rayiç bedellerine göre her emlakın kıymetini [sermaye değerinin] hesaplaması, [bir gayrimenkulün kıymetinin on yıllık geli- rine eşit olduğu varsayımıyla] gayrimenkul kira ve gelirlerini kayıt altına alması ve sonuçta emlak vergisi yüzdesini belirlemesinde uzlaşmaya varıldı. Böylelikle ortaya çıkacak kadastro uzlaşma sürecinin bir parçası olmuştu; idarenin buna meşruiyet kazandırma yeteneği ise, bireysel ve idari çıkarların çatışıp birbiriyle müzakereye girdikleri bir alana dönüşen komisyonun yürüttüğü arabuluculuk ve tahkim gücüne bağlı olacaktı.³³ İzmir'de, 1850 emlak tahririne her gayrimen- kul parselinin sınırlarının belirlenmesi ve haritalanması da eşlik etmişti.

Komisyonun çalışması ilk sonuçlarını 1854 yılında vermiş; İtalyan mühendis Luigi Storari şehrin kadastro planlarını hazırlamıştı [plan 2 ve 3].³⁴

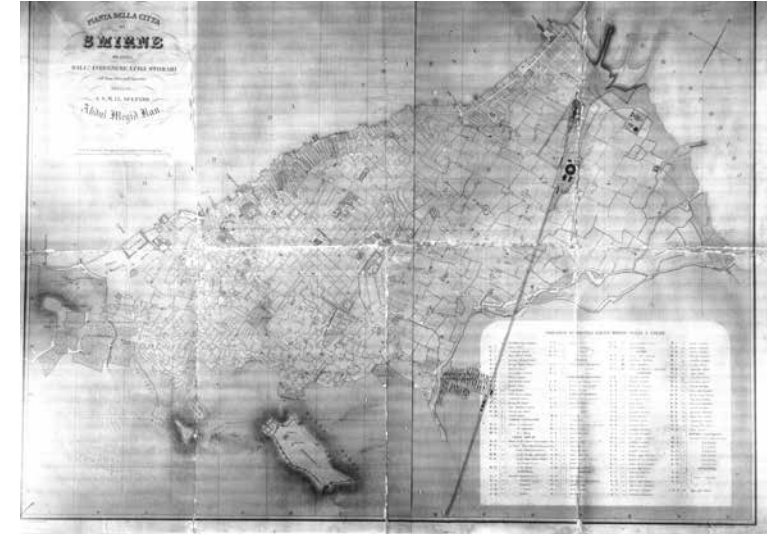
Selanik ve Beyrut'ta Emlak Tahriri [1850-1860]

Emlak tasarrufu ve vergisi, on dokuzuncu yüzyılda yeni bir ekonomik ve siya- sal öz kazandığından, çabalarını mali sistemde reform yapmakta yoğunlaştıran

32 OA, I.MVL 4104 [21/05/1849].

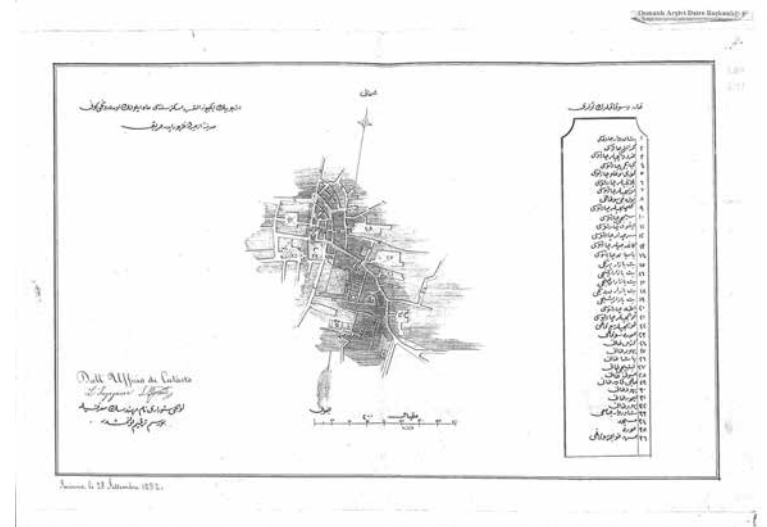
33 OA, I.MVL 5865 [1849/1850]; LDH 12308 [1849/1850].

34 Alp Yücel Kaya, "Politics of Property Registration...", *op.cit*; Storari'nin kadastro planı için bkz., Luigi Storari, *Guide du voyageur à Smyrne, ou Aperçu historique, topographique et archéologique, accompagné du plan de cette ville, levé en 1854*, Paris, Librairie de Castel, 1857; Çınar Atay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1998, s. 23-25; Cana Bilsel, "Vers une métropole moderne de la Méditer- ranée", Marie-Carmen Smyrnelis [ed.], *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930, memoires d'un grand port ottoman*, Paris, Editions Autrement, 2006; Zeki Arıkan, "Storari'nin Kemaraltı Planı", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, 2001, no: 4, s. 76- 80; Zeki Arıkan, "Ali Paşa, İzmir ve Kapitülasyonlar" Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli and Ruhi Özcan [eds.] *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, *Bildiriler*, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2000. Storari'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çalışmaları için, bkz., Stéphane Yerasimos, "Quelques elements sur l'ingénieur Luigi Storari", *Architettura e architetti italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo*, Istanbul, Istituto Italiani di Cultura, 1995.

PLAN 2: STORARI'NİN İZMİR PLANI [1854]

KAYNAK: LUIGI STORARI, *GUIDE DU VOYAGEUR À SMYRNE, OU APERÇU HISTORIQUE, TOPOGRAPHIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE, ACCOMPAGNÉ DU PLAN DE CETTE VILLE, LEVÉ EN 1854*, PARIS, LIBRAIRIE DE CASTEL, 1857, [İZMİR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ AHMET PİRİSTİNA KENT ARŞİVİ VE MÜZESİ].

PLAN 3: STORARI'NİN KEMARALTI PLANI [1852]

KAYNAK: OA, I. DH 260/16128 [27/10/1852]. PLANA DAİR DETAYLI BİR TARTIŞMA İÇİN, BKZ., ZEKİ ARIKAN, "STORARI'NİN KEMARALTI PLANI", *İZMİR KENT KÜLTÜRÜ DERGİSİ*, 2001, NO: 4, S. 76-80.

Osmanlı merkezi idaresi, özellikle İmparatorluğun zengin liman şehirlerinde, bir emlak ve gelir vergisi tesis etmek istedi. İmparatorluğun en zengin liman şehri İzmir'de başlatılan yeni mali sistem, ihtilaflı ve müzakereye tabi bir idari süreçte beklenmedik bir biçimde gelişerek, bir yandan emlaki, diğer yandan emlaktan kaynaklanan geliri vergilendirme yolunda bir model teşkil etti. 1850 yılında aynı işlem, kadastro, bir yerel komisyon aracılığıyla eşzamanlı olarak önce Selanik, sonra da Beyrut, Kıbrıs ve Trablus'ta uygulanmaya konuldu. Selanik'te, Osmanlı idaresi vergi reformunun tevzi sürecini dönüştürememesi nedeniyle, 1844 tahririni gerçekleştirmeyi başarmasına rağmen, vergilendirmede adaleti sağlama yönünde pek mesafe katedememişti. Ayrıca, İzmir'de olduğu gibi, yabancı uyrukluların elindeki gayrimenkullerin vergilendirilmesi de çözülmesi gereken ayrı idari bir sorundu. İzmir'de gerçekleştirildiği şekliyle emlak tahriri, vergi yükünün daha adil dağılımını sağlayacağından ve daha fazla gelir getireceğinden, Osmanlı idaresi Selanik'te yeni bir tahrire girişti.³⁵

Beyrut'ta merkezi ve yerel idarecilerin karşılaştıkları sorunlar daha ağırdı. Sorun, özel olarak emlak vergilendirmesinde değil, genel olarak mali sistemde reform yapılmasındaydı. Osmanlı eski rejiminde mali muafiyetlerden faydalanan sülalelerden oluşan yerel eşrafın imtiyazlı durumunu kaybedecek olması nedeniyle, yeni vergi 1840-50 arasındaki on yıl boyunca Beyrut'ta yürürlüğe konulmadığı gibi, ne 1840 tahriri ne de 1844 tahriri gerçekleştirilebildi.³⁶

1850'de Selanik, Beyrut ve İzmir'de eşzamanlı olarak, bir yerel komisyon aracılığıyla kadastro çalışmaları başladı. Kadastro komisyonu, gayrimenkulleri ve sınırlarını gösteren herhangi bir haritalama faaliyeti yürütmeden, sokakları adlandırdı, evleri numaralandırdı, tüm gayrimenkulleri kayıt altına aldı, bunların piyasa değerlerini ve bunlardan kaynaklanan gelirleri belirledi, bunların tabi olacağı vergi oranını saptadı.³⁷

Bununla birlikte, Beyrut, Selanik ve İzmir'de düzenli çalıştıkları görülen kadastro komisyonları, ihtilaflardan da uzak kalmamıştı. Emlak vergilendirmesine kesin direnişle karşılaşan Osmanlı idaresi, ikinci düzeyde bir direnişle de yüz yüze kaldı: emlakların piyasa değerlerini belirlemek, piyasa değerlerindeki değişiklikleri kontrol etmek, emlak ve gelir vergilerini tevzi etmek, emlak sahiplerini komisyona ya da komisyonun karar alma süreçlerine katmak, tahrir sürecinde başlıca ihtilaf kaynakları oldu.³⁸ Başka bir deyişle, tüm kadastral işlemler komisyon içinde müzakereye dayalı hale geldi.

35 OA, HR.MKT 52/45 [08/12/1852]; A.MKT.NZD 98/69 [07/11/1853]; C.ML 53/2491 [30/07/1859].

36 OA, HR.TO 190/38 [1847]; HR.TO 191/18 [29/06/1848].

37 OA, I.MVL 372/16359 [18/06/1857]; A.MKT.UM 271/97 [27/02/1857]; A.MKT.UM 279/62 [19/04/1857].

38 OA, HR.TO 197/75 [1858]; HR.MKT 49/74 [16/12/1851].

İzmir, Selanik ve Beyrut'da Emlakın Vergilendirilmesi

İzmir ve Selanik'te emlak vergilendirilmesi, emlak kıymetlerinin kayda geçirilmesine dayalıydı. İzmir ve Selanik'te vergilendirme oranı, o mahalde konulan eski dolaysız vergilerin toplam miktarını, o mahaldeki emlakların toplam kıymetine bölünerek belirlenmişti. İzmir ve Selanik'teki gayrimenkullere biçilen kıymet, sırasıyla 194.000.000 ve 48.170.000 *guruş* ve konulan vergilerin toplam miktarı da 1.000.000 ve 255.000 *guruş*'tu.³⁹ Bu nedenle, yerel komisyonlar emlak kıymeti temelinde ödenecek bir vergi oranı belirlemişlerdi: İzmir için bu vergi oranı binde 5,2'yken, Selanik'te binde 5,3'tü.⁴⁰ Bu genel oran, her bir hanenin toplam emlak kıymetine ve yeni inşa edilmiş her bir emlake tarh edilmek zorundaydı.

1856 yılında, İzmir'deki emlak komisyonu, Selanik'tekinin sakinliğinin tersine emlak vergilendirilmesine dair bir Dahili Nizamname ortaya koydu:⁴¹ İzmir şehrinin vergisi, kadastral kayıtlara geçirilmiş gayrimenkullerin piyasa kıymetleri üzerine tarh edildi; komisyon da her gayrimenkulün kadastral kayıt sürecinde takdir edilen piyasa kıymeti üzerinden binde dört vergilendirilmesine karar verdi. Emlak komisyonu, kadastro sırasında, gayrimenkulleri kira ve gelirleri kayda geçirmesine, merkezi idare de bu tür emlak gelirlerini vergilendirmek istemesine rağmen Dahili Nizamname böyle bir vergiyi gündeme getirmedi. Beyrut'ta emlak vergilendirilmesi, İzmir ve Selanik'tekin tersine, emlak gelirlerine dayalıydı. Emlakın geliri, tahrir sırasında kayda geçirilen emlakın kıymetinden türetilmişti: ticari bir binanın kıymeti on beş yıllık gelirine eşitti; bir meskenin kıymeti yirmi yıllık gelirine eşitti; bir arazinin kıymeti otuz yıllık gelirine eşitti; kiraya verilen emlakın vergisi kayıtlı gelirinin %7'siyken, kiraya verilmeyen emlak kayıtlı gelirinin %3.5 vergilendirilmesine tabiydi.⁴²

Bursa ve Yanya'da Kadastro [1856-1860]

İzmir, Selanik ve Beyrut'ta elde edilen idari deneyimler, 1856'da İstanbul Şehremaneti'nin [Galata ve Pera'dan oluşan] Altıncı Dairesi'nde, liman şehirlerinin karma komisyonlarındaki gibi ilerleyecek bir belediye komisyonunun kurulmasıyla daha da genelleştirilmiştir. Kent idaresinde yeni düzenlemelere ek olarak gayrimenkullerin kadastrası gerçekleştirmek bu belediye komisyonunun hedeflerinden biriydi. Osmanlı mülkiyet ve mali sistemi için, liman şehirleri ve İstanbul'daki idari deneyimler, merkezi idareyi 1858 yılında iki büyük kara ticaret

39 OA, I.MMS 5/177 [16/07/1855]; A.MKT.UM 219/74 [01/01/1856]; I.MVL 372/16359 [18/06/1857].

40 OA, A.MKT.UM 219/74 [01/01/1856]; I.MVL 372/16359 [18/06/1857]; I.MMS 5/177 [16/07/1855].

41 OA, I.MVL 15797 [1855/1856].

42 OA, I.MVL 449/20039 [11/06/1861]; I.MVL 482/21834 [13/02/1863]; I.MVL 493/22334 [07/10/1863].

merkezinde, Bursa ve Yanya'da emlak tahriri, kadastral planlar ve haritalama projelerinin eşlik ettiği deneysel bir kadastro çalışmasına yönlendirdi.⁴³ 1856 İzmir Dahili Nizamnamesi'nin emlak vergilendirme ilkeleriyle Bursa ve Yanya'da uygulanan kadastral talimatname, 1860'da Osmanlı idaresi tarafından bir kadastroya temel teşkil edecek yeni bir emlak tahriri nizamnamesi hazırlanarak genelleştirildi.⁴⁴ 1860 nizamnamesi, İmparatorluğun hem kırsal, hem de kentsel yerleşimlerinde bulunan tüm gayrimenkullerin, çoğunlukla yerel eşraf, muhammenler ve merkezi idareden gönderilen memurlardan oluşan yerel komisyonlar tarafından tahririnin yapılmasını öngörüyordu: tahrir işlemi sırasında bütün tapular kontrol edilecek; tapuların niteliği, emlak intikali ve miras geçişleri ayrı ayrı kaydedilecek; emlak sınırları belirlenecek; bütün gayrimenkuller hem kıymetlerine hem de getirdikleri gelire göre kaydedilecek; herkes mülkiyet sahibi olsa da olmasa da mesleği ve yıllık geliri ile kaydedilip vergi ve tahrir için bir koçan verilecekti. Emlak kıymetlerinin ve kiralara takdiri, yerel eşrafın işiydi. Takdir işleminde onların tercih edilmesi öncelikli olarak yerel emlak piyasasının işleyişiyle ilgili bilgiye sahip olmalarından kaynaklanıyordu. İkinci olarak, yerel düzeyde onların işbirliği olmadan mali reformların yürütülmesine imkân yoktu. Aslında, vilayetlerdeki gerilim potansiyeli düşünülerek, merkezi idareye bağımlı olan muhammenlerin takdir çalışmasında bulunmaları ya da takdir çalışmasına katkıda bulunmaları kesinlikle yasaklanmıştı.⁴⁵ Böyle bir bağlamda, kıymet biçim konumdaki eşraf gayrimenkullerin yer ve durumunu dikkate alarak, onların kıymetini ve yıllık kira gelirini takdir etmeliydiler. Vergi tarh etmeye gelince, oransal verginin genelleştirildiğini gözlemliyoruz: Gayrimenkuller kıymetlerinin binde dördü; gayrimenkullerden gelen gelirler, yani kira gelirleri, yıllık gelirin %4'üyle vergilendirilecekti.

XIX. Yüzyılın Sonunda Kadastro Çalışmalarının ve Emlak Vergilendirmesinin Gelişimi

İmparatorluğun genel kadastrusu, İmparatorluğun diğer vilayetlerinde 1860 yılından itibaren uygulamaya konuldu.⁴⁶ Bununla birlikte, emlak tahriri

43 OA, I.MMS 14/592 [1858/1859]; I.MMS 9/833/1276 [14/06/1860].

44 OA, I.MMS 9/833 [14/06/1860]; Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 368-378.

45 OA, A.MKT.MHM 197/71 [12/10/1860]; A.MKT.MHM 191/55 [14/08/1860]; A.MKT.MHM 191/10 [09/08/1860]; A.MKT.MHM 188/86 [23/07/1860].

46 1864'te, Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, Büyük Britanya, Rusya, Prusya ve Avusturya-Macaristan hükümetlerince hazırlanan Cebel-i Lübnan Dahili Nizamnamesi'nden sonra, özelde Beyrut ve genelde Lübnan 'özerk' bir idareye kavuştuğu için, 1864 yılında diğer Osmanlı reformları gibi genel kadastro uygulamasının da dışında tutuldu; bkz., *Règlement organique de Liban* in George Young, *Corps de droit ottoman*, vol. 1, Oxford Clarendon Press, 1905, s. 140-149. Bununla birlikte, Lübnan'da yeni emlak tahriri uygulaması için, bkz. *Règlement*, 16. Madde.

ve vergilendirme uygulaması kentsel mekânla sınırlı kaldı. Yerel ahalinin işbirliği, tahrirlerin yapılmasında esas ve vazgeçilmez de olsa, genel kadastro talimatnamelerine göre, yerel kadastro komisyonlarını yönetecek olanlar Bursa ve Yanya'da deneyim kazanmış merkezi idareye bağlı muhammenler ve memurlardı. Ağır mali yetersizliklerle boğuşan merkezi idarenin çalışmakta olan muhammen ve memur sayısını artıramayacak durumda olması, Osmanlı coğrafyasında kadastro uygulamasını ister istemez sınırlıyordu. Mali idarenin eşit ve adil olsun olmasın kentlerdeki emlak sahiplerine değil, Osmanlı kırsal kesimlerindeki köylü emlak sahiplerine vergi tarh edip toplaması karşısında, 1860'ların mali yetersizliklerini dikkate alan merkezi idare, kadastro uygulaması ve gayrimenkullerin vergilendirilmesinde kentsel mekânlara öncelik tanıdı. Osmanlı kırsal kesimlerinin büyük bölümünde emlak vergilendirmesi eskisi gibi devam etti; yani taşra idaresi köyün kolektif olarak ödemesi gereken vergi miktarını belirlerken, yörenin ileri gelenleri ve mali araçlar vergiyi emlak ve gelir kaynaklarına bakmadan, her mükellefin "hal ve tahammülü"ne göre köy halkına tevzi ediyorlardı.⁴⁷ Kentsel yerleşimlere ek olarak, kırsal yerleşimlerin de yeni mali sisteme entegre olup idari taksimatın kazalar gibi alt düzeylerinde de kurulan yerel komisyonların tahrire başlaması ise, ancak 1866'dan sonra görülecektir.⁴⁸

Biri gayrimenkul kıymetlerine, diğeri bunlardan elde edilen gelirlere konmuş iki vergiden oluşan emlak vergisinin evrimi bağlamında, emlak kaynaklı gelirlerin [kira] vergilendirilmesi uygulamada başarılı olamadı. Vergi mükellefleri, bir yandan kira gelirleri için vergi ödemek istemiyordu diğer yandan da kadastro komisyonunun emlakın kiraya verilip verilmediğini belirlemesi çok zordu. Bu nedenle, 1880 yılında kira gelirlerine konulan vergi kaldırılıp kıymet üzerinden konulan vergi binalarda binde sekize, bina olmayan gayrimenkullerde ve kıymeti yirmi bin kuruştan az olup emlak sahibinin içinde yaşadığı binalarda binde dörde çekildi. Gelir kaybından endişe duyan mali idare, 1888 yılında kira vergisini gelir getiren binalar için kıymetlerinin binde onu olarak yeniden koyarken, içlerinde mülkiyet sahiplerinin oturduğu yirmi bin kuruştan kıymetli emlakların sahipleri binde sekiz vergi ödemeye devam edeceklerdi. Yirmi bin kuruş altında kıymet biçilen binaların vergisi, binde beşe yükseltilecek; köylülerin yaşadıkları binalar ya da çiftliklerdeki araziler, meralar, ormanlar binde dört vergi ödemeye devam edeceklerdi. Vergilendirme usulünde böylesi bir evrim, bir yanda binalar ve bina dışı

47 "Eyalat ve Elviyede Kura ve Mahallatın Muayyen Olan Vergilerinin Beynel Ahali Tevzii Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname [27/01/1861]", *Düstur*, I. Tertib, 1. Cilt, 1862/1863, s. 279-283. Ayrıca, bkz., A.MKT.MHM 199/37 [07/11/1860]; I.MMS 20/886 [30/10/1860]; I.MMS 34/1409 [02/04/1867].

48 "14 Ocak 1866 tahrir-i emlak nizamnamesine zeyl", Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 393-394.

gayrimenkuller, diğer yanda gelir getiren ve getirmeyen emlak arasında kategorik ayrıştırmayı gündeme getirdi.⁴⁹ Bu ayrım, 1910'da Osmanlı idaresi bina mülkiyetini vergilendirmeye ilgili özel bir nizamname hazırlarken daha da belirginleşti. Bununla birlikte, bu yeni nizamname mali yöntemde önemli bir değişiklik de yarattı: Vergi matrahı artık emlak kıymeti değil, ama emlakın net geliri olacaktı. Yerel komisyonlar, emlakın gelir takdiri ve vergilendirilmesinde temel rol oynamayı sürdürürken, emlak net gelirinin %12'si oranında vergilendirilecekti.⁵⁰

Emlak Tahrirlerinde ve Vergilendirmede Yerel Meclisler ve Komisyonlar

Devlet gelirlerini artıracak ve vergi yükünü çok daha adil tevzi edecek yeni bir mali sistem arayışı içindeki Osmanlı hükümeti, İmparatorluk'taki emlak kıymetleri ve vergilendirmesi sorununu halletmek için, Bursa ve Yanya'da kadastronun başlatılmasından hemen önce, 1857 yılında özel bir komisyon kurdu.⁵¹ Komisyonunda uygulanacak mali yöntemlerle ilgili tartışmalar, aslında sadece Osmanlı vergilendirme sisteminin dinamiğini değil, ama XIX. yüzyılda merkezi idarenin karşısındaki ekonomik, toplumsal ve siyasal engelleri de göstermesi açısından önemlidir.

Özel komisyonun raporuna göre, kadastro çalışmaları bir dizi teknik çalışmayı içeriyordu: emlakın nirengi ölçümleri, haritaların yapılması ve emlak kıymetlerinin takdiri. Eski kadastro deneyimleri göz önüne alınınca, İzmir kadastro altı yıl sürmüş, Bursa şehrindeki daha çok sayıda mühendis ve memur sayesinde bir buçuk yıl almıştı. Aynı sayıda mühendis ve memurla, kırsal yerleşimler dâhil bütün Bursa vilayetinde kadastronun geçirilmesi, beş-altı yıl alırdı. Süreyi kısaltmak için, mühendis ve memur sayısı dört misline çıkarılırsa, Bursa vilayeti kadastro bir buçuk yıl sürebilirdi. Aynı personeli bir vilayetten diğerine naklederek, tüm Osmanlı vilayetlerinin kadastro ise yirmi beş-otuz yıl sürebilirdi. Komisyon, devlet gelirlerini acilen artırma ihtiyacını göz önünde tutarak, tahrir sürecini hızlandırmak için emlakların nirengi ölçümlerinden ve haritalandırılmasından vazgeçilmesine karar verdi. Emlakların kıymet takdirinden başka hiçbir konuya yoğunlaşmamak, emlak tahrirlerinin gerektirdiği süreyi kısaltıp

49 Abdurrahman Vefik [Sayın], *Teklif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 394-395; 424-425; George Young, *Corps de droit ottoman*, 6. Cilt, Oxford Clarendon Press, 1906, s. 119.

50 A. Heidborn, *Droit public et administratif de l'Empire ottoman*, 2nd volume, Leipzig, C.W. Stern, 1912, s. 136-138; "Musakkafat Vergisi Hakkında Kanun [2.8.1910]", *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Ankara, Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 1568.

51 OA, I.MMS 11/466 [01/12/1857]. Komisyon çalışmalarıyla ilgili daha detaylı bir tartışma için, bkz., Alp Yücel Kaya, "Les villes ottomanes...", *op.cit.*

idari masraflardan tasarruf etmeyi sağlayabilirdi.⁵²

Ne var ki, kıymet takdiri yapacak mali idare memurlarının ve haritalama sürecini gerçekleştirecek mühendislerin yokluğunda, yerel komisyonlar hem memurlar, hem de yerel eşraftan da mı oluşacaktı? Bir yandan, yerel ahali ve çoğunlukla yerel eşraf vergi yükünün artacağı korkusuyla, emlak tahrirleri sırasında merkezi idarenin gönderdiği memurları, özellikle de mali memurlarını hoş karşılamıyordu. Öte yandan, eğer mali idare bu sorumluluğu yerel aracılara devrederse, emlak takdiri önyargılı yapılacak, vergi adaletsiz tevzi edilecek, toplanması gereken vergi miktarı düşecek ve belli bir siyasi güç yerel aracılara devredilmiş olacaktı. Bu bağlamda, devlet gelirlerini arttırmaya dayalı mali sorunla Osmanlı vilayetlerinde ahaliyi etkileyen siyasal istikrarsızlığa dayalı toplumsal gerilim gibi iki ağır ve iç içe geçmiş engel karşısında, merkezi idarenin başlıca görevi, yerel ahalinin genel çıkarıyla yerel eşrafın özel çıkarını dengelemek oldu. Bursa'da kadastro uygulamasını başlatmadan önce, mali idare her iki yöntemi İstanbul ardülkesinde test etmişti: Büyük Çekmece'de vergi mükelleflerinin hane geliri-geçim geliri değil ticari gelirler- ve emlak kıymetinin kaydı beyan temelinde mali idareden gelen memurlarca gerçekleştirilmişti. Küçük Çekmece'de, aynı bilgileri emlak sicillerine kaydedenler muhtarlar ve eşraftan oluşan yerel araçılardı.⁵³ XIX. yüzyılın tüm mali reform tarihinin gösterdiği gibi, Osmanlı merkezi idaresi en sonunda ihtilaflı bir konu olan emlak kıymetlerinin takdirinde bir müzakere alanı yaratacak, memurlar ve yerel eşraftan oluşan genel ve özel çıkarların temsilcilerini bir araya getiren yerel komisyonlarla adım atmaya karar vermişti.⁵⁴

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1830'larda başlamış olan reform hareketinin büyük ölçüde birbiriyle ilişkili ve kimi zaman çelişkili dört büyük hedefi vardı: ayrıcalıklara ve istisnalara dayalı bir vergilendirme sisteminin yerine, evrensel ve genel bir vergilendirme sistemi kurmak; vergi yükünün mükellefler arasında eşit/adil

52 Aslında, mülkiyet, mülkiyet sahibi ile mülkiyet sahibi olmayı ayırt eden, mülkiyet sahipleri arasında sınırlar çizen çok sorunlu bir konudur. Özellikle çok hassas bir siyasal ortamda, tebaa içinde artan ihtilafların Osmanlı idaresini, on dokuzuncu yüzyılın sonunda İmparatorluğun yaşadığı karışıklıkların bazı nedenlerini örtbas etmek için kadastral haritalamadan vazgeçmeye itebileceği düşünülebilir; bkz., Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Late-Nineteenth-Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, no: 24, 2001, s. 51-82. Gelgelelim, kadastral kayıtlardan ortaya çıkan kayıtlar, emlak sınırlarıyla ilgili sözlü bilgi içerir. XIX. yüzyılda, Osmanlı kadastro sisteminin tipik özelliklerinden biri buydu. Nirengi ölçümü ve parselasyona dayalı emlak ölçümleri, Osmanlı kadastro sistemine 1905 yılında girmiş, ancak uygulama alanı bulamamıştı. Gayrimenkullerin tahririyle ilgili nihai kanun, 1913 yılında yayınlandı. Birinci Dünya Savaşı'nın kanunun uygulanmasına izin vermemesine rağmen, bu kanun Osmanlı kadastro sisteminin son evresini temsil etmiştir; bkz., Fikri Gürzümur ve Tekin Gürzümur, *Tapu ve Kadaströ Külliyyati Muamele ve İzahatı*, İstanbul, İstiklal Matbaası, 1960.

53 OA, I.MMS 11/466 [01/12/1857]; A.MKT.NZD 255/63 [19/04/1858].

54 OA, I.MMS 59/833 [1859/1860].

dağıtılması; mülkiyet sisteminin bireyselleştirilmesi. Bu bağlamda, mali reformların temeli şahısların vergilendirilmesi yerine emlakın vergilendirilmesi, kolektif vergi sorumluluklarının yerine bireysel vergi sorumluluklarının yerleştirilmesi, tevzi vergisi [*impôt de répartition*] yerine oransal verginin [*impôt de quotité*] getirilmesi ve bireysel mülkiyet tasarrufuna dair tapuların dağıtılmasında yatıyordu.

Reformist hükümetler, bireysel vergi yükümlülüğüne geçişte kolektif vergi yükümlülüklerinin verimsizliğini ortadan kaldırıp oransal vergiyi getirmek istemelerine rağmen, emlak tahriri ve vergilendirmeden sorumlu birim kendisi de kolektif bir birim olan yerel komisyonlar olmaya devam etti. 1840'larda, emlak vergilendirmesi bir tevzi vergisi oluşturduğunda, komisyonların çalışması bazı örneklerde birbirine bağımlı, bazı örneklerde birbirinden bağımsız üç basamaklı bir düzeyde yürütülmüştü: Emlakin tapulandırılması/kayda alınması; tapulandırılmış/kayıt altına alınmış emlakların gelir/kıymet takdiri; tapulandırılmış/ kayda alınmış ve kıymet takdiri yapılmış emlakların vergilendirilmesi. 1840'larda vergi mükellefi haline gelen emlak sahibi, yerel ekonomik ve siyasal gücüne göre bu düzeylerin ya her birinde, ya ikisinde ya da tekindeki pazarlık ve müzakerelede başarılı olabiliyordu. 1850'lerin sonunda, mali idare oransal vergi getirdiğinde -emlakın takdir edilen kıymetinin binde dördü- kadastro komisyonunda müzakere işlemi emlak kıymetinin takdir edilmesiyle kısıtlandı. Bu bağlamda, emlak kıymetleri genelde emlak piyasasında var olandan daha düşük düzeylerde kaydedildi. Bir emlak vergilendirme rejimi kurmak için kadastro ölçümlerini ve takdirlerini yerel komisyonlara ihale etmekten başka bir şey yapamayan merkezi idare, yine de güncel piyasa değerlerine yakın kıymet takdirlerine ulaşmak için bazı denetim mekanizmaları kurdu: kira kontratları [kontrato] [1847 ve 1867]⁵⁵; ruhsatiye tezkireleri [1859]⁵⁶; vukuat tezkireleri [1859]⁵⁷; gayrimenkul devir istatistikleri [1882]⁵⁸; vergi tadilatına yönelik tahrirler [1886 talimatname; 1891'de model olarak İzmir'de vergi tadilatı; 1900 ve 1907'da tadilat-ı umumiye].⁵⁹

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadastronun sadece mali değil, hukuki bir anlamı da vardı. Bu nedenle, kadastro nizamnamelerini mülkiyet tasarruf senetlerine dair nizamnameleri izledi: 1847 ve 1858'de *miri* arazinin bireysel

55 OA, *Divan-ı Humayun Nizamat Defteri* no 44-42, s. 42; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995, s. 1888-92; I.MVL 5865 [1849/1850]; C. ADL 3080 [1851/1852]. A.MKT.MVL 103/71 [07/12/1858].

56 OA, I.MMS 9/833 [14/06/1860]; Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 368-378.

57 OA, I.MMS 9/833 [14/06/1860]; Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 368-378.

58 OA, MF.MKT 77/96 [08/11/1882]; MF.MKT 79/5 [16/01/1883]; Y.PRK.ML 10/34 [23/03/1890]; Y.MTV 120/124 [25/05/1895].

59 Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi...*, *op.cit.*, s. 398, 403, 414 ; OA, DH.MKT 1899/115 [09/12/1891].

tasarrufunu belgeleyen tapulara dair arka arkaya iki nizamname, 1874'te tasarruf edilen emlak için verilecek senetlere dair bir nizamname, ve 1875'te tasarruf edilen *vakıf* arazileri için verilecek senetlere dair bir talimatname hazırlandı.⁶⁰ Merkezi idare, beş resmi belge aracılığıyla mülkiyet meselesinin hukuki ayağını mali ayağıyla senkronize etmek istedi: Her mahalde gayrimenkul ve tasarruf sahiplerinin listelerinin tutulduğu tapu senedi kayıtları; her mahalde mükellef tasarruf sahiplerini listeleyen vergi kayıtları; her bireysel gayrimenkul tasarruf sahibi için arazi ve vergi tezkireleri; gayrimenkul devrinden ya da kadastro kaydından hemen sonra gayrimenkul sahibine verilecek tapu senedi nüshaları; devir veya kayıt sonrası daha ileri bir aşamada her gayrimenkul sahibine Defterhane-i Amire'de hazırlanarak teslim edilecek tuğralı tapu senetleri. Bu düzende, mülkiyet sahibi gayrimenkulünü elinde tuttuğu sürece vergi mükellefi, vergi mükellefi de gayrimenkul üzerine vergilerini ödediği sürece mülkiyet sahibi olacaktı.⁶¹

Osmanlı kadastrosu, birbirinden ayıramayacak hem hukuki, hem de mali anlama sahip olmakla birlikte, idarenin İmparatorluğun son yıllarında hukuki anlamı, mali anlamın önüne geçirdiği görülüyor. Bu, Osmanlı bütçelerinin mali gelirlerinde gayrimenkul vergilendirmesinin evriminde açıkça ortaya çıkmaktadır. 1850'de, mali sistemde emlak vergisi ve gelir vergisi ayrımı henüz yokken, bütçenin gelir kaleminde bu ortak verginin payı %36'ydı; 1861 yılında bu %23'e düştü. 1882 yılında da, Osmanlı bütçesi ilk kez emlak vergisini diğer dolaysız vergilerden ayırt ettiğinde, bunun toplam bütçe gelirleri içindeki payı %13'tü; 1919 yılındaysa payı azalmaya devam ederek, %6'ya inmişti.⁶²

Böylesine bir idari eğilim, vilayetlerdeki yerel meclislerin işleyişi konusunda da öne çıkmıştı. Gayrimenkul kayıtlarının idaresi, yerel meclislerin sorumluluğunda olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bireysel bir mülkiyet rejiminin kurulması sorunu, yerel meclislerde çözülür hale geldi. Yerel meclislerin ağırlığını oluşturan özel çıkarların, çoğunlukla toprak sahiplerinin çıkarlarının temsilcileri, ekonomik ve siyasal açıdan kırılgan durumdaki ahalinin çıkarlarını hiçe sayarak, kendilerini eşraftan mülkiyet sahibine dönüştürdüler. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem gayrimenkul mevzuatını inceleyen Lübnanlı hukukçu Choukri Cardahi, 1926'da "*Osmanlı Kanun Koyucusu ... şeyi vazüyet olarak elinde bulunduranların haklarını himaye etmek şöyle dursun, ... ancak malik sıfatıyla zilyetliği,*

60 Fikri Gürzumar ve Tekin Gürzumar, *Tapu ve Kadaströ Külliyyatı*, *op. cit.*

61 Vergi mükellefi ve mülkiyet sahibi kategorileri, kayıtlarda bir arada yer alsa da, Yücel Terzibaşoğlu'nun gösterdiği gibi aralarındaki ilişki XIX. yüzyılın bitiminde, arazi anlaşmazlıklarında hak iddia edenler tarafından koparılmıştı. Bkz., Yücel Terzibaşoğlu, *Eleni hatun'un zeytin bahçeleri*, *op. cit.*

62 Tevfik Güran, *Ottoman Financial Statistics Budgets 1841-1918*, Ankara, DIE, 2003.

zilyetlik davalarıyla himaye etmektedir" öne sürmesi bu bağlamdadır.⁶³ Osmanlı bireysel mülkiyet rejimi, bu nedenle *Tanzimat* döneminde oluşumu sorunlu kalan genel -ya da kamusal- çıkarın dengeleyici etkisi olmadan, bireysel çıkarların ihtilaflı ortamından ortaya çıkmıştır. Sonuçta, hükümetlerin önceliği kadastronun mali anlamından hukuksal anlamına kaydığı bir süreçte, yerel meclisler kadastro kayıtlarını eşraflaşacak yeni mülkiyet sahiplerinin ya da mevcut toprak sahiplerinin temellük sürecine çevirmişlerdir. Özel çıkarların genel çıkarın aleyhine böylesi ihtilaflı bir evriminin, Osmanlı hukuksal kategorilerini miras almış olan Balkanlar'dan Anadolu ve Ortadoğu'ya kadar uzanan Doğu Akdeniz coğrafyasında, XX. yüzyıl boyunca çok önemli toplumsal, ekonomik ve siyasal yansımaları oldu. Bu nedenle, mülkiyet rejimindeki bu izlek bağımlılığı Osmanlı kadastrosunun mali anlamından çok, hukuksal anlamını vurgulamıştır.

63 Choukri Cardahi, "La possession en droit ottoman, son caractère, ses effets et les actions possessoires [avec un aperçu de Droit comparé]." *Revue critique de législation et de jurisprudence*, 1926, s. 6. Makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Choukri Cardahi, "Osmanlı Hukukunda Zilyetlik, Hukuki Niteliği, Sonuçları ve Zilyetlik Davaları" [çev. Halil Cin], A. Ü. *Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 22-23, sayı: 1-4, s. 802.

HENRI PIRENNE VE FERNAND BRAUDEL'E GÖRE AKDENİZ

Zeki ARIKAN

Bu sempozyuma iki büyük tarihçinin Akdeniz dünyasına bakış açılarını dile getirerek başlamak istiyorum. Bu tarihçilerden birincisi Belçikalı Henri Pirenne'dir. Öteki de Fransız tarihçisi Fernand Braudel'dir. Ancak daha önce Akdeniz dünyası ve Avrupa hakkında bir saptamayı dikkatinize sunmak isterim:

Fransız tarihçisi Lucien Febvre, 1940 yazdığı bir makalede, MÖ. V. yüzyılda yaşayan Heredotos'un, günümüzde Akdeniz dünyasında dolaştığını tasarlayarak onun nasıl bir şaşkınlık içine düşeceğini düşler. Febvre'ye göre günümüzde tamamen Akdeniz kökenli sandığımız o kadar çok şey vardır ki bunlar saymakla tükenecek gibi değildir. Araplar tarafından getirilen portakal, mandalin, limon vb. Uzak Doğu kökenliydi. Okaliptüs adını taşıyan soluk yapraklı ağaçlar Avustralya'dan gelmişti. Serviler ise Yakın Doğu'dan gelip Akdeniz ülkelerinde kök salmıştı. Peru'dan gelen domates, Hindistan çıkışlı patlıcan, Guyanalı biber, Meksikalı mısır, Arapların hediyesi pirinç, Amerika'dan Avrupa'ya ulaşan tütün ve daha nice ürünler Akdeniz dünyasının malı olmuştur. Bugün portakal ağacından yoksun bir Riviyara, servi ağacı olmayan bir Toskana, baharat satılmayan bir çarşı düşünebilir miyiz?

Febvre'nin saydığı ürünlerin bir kısmının Avrupa'ya coğrafi keşiflerle geldiğini biliyoruz. Bu ürünlerin Avrupa'ya girmesi değerli madenlerin girişi kadar ekonomik, sosyal ve kültürel alanda çok önemli sonuçlar doğurdu. Şu noktaya da değinmek gerekir. Pek çok ürünün Avrupa'ya girmesinde Endülüs Arapları önemli bir rol oynadı. Bunların İspanya'ya soktukları ürünler arasında hurma, keçiyoynuzu, nar, kaysı, muz, dut ve buna bağlı olarak ipek böceği, şeker kamışı, pirinç, zeytin, pamuk, patlıcan, karpuz, incir vb. sayılabilir. Üzüm üretimi burada oldukça gerilere gidiyordu. Fakat Arap egemenliğinde bağcılık önemli ölçüde geliştirildi. Sulama sisteminde teknik yönden büyük ilerleme görüldü. Bütün bunların ötesinde Akdeniz'in doğusundan batısına ya da tersi yönde yer değiştiren bitkilerin, pamuk, şeker kamışı gibi ürünlerin oldukça kalıcı sonuçlar doğurduğu görüldü.

Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, İslam fetihleriyle Ortaçağ Avrupası'nın oluşumu arasında sıkı bir bağ bulunduğunu ilk kez dile getirdi. Büyük bir Ortaçağ uzmanıydı. İlk kez 1927'de basılan *Ortaçağ Kentleri [Les Villes du Moyen Age]* ve *Ortaçağ'ın Ekonomik ve Sosyal Tarihi [Histoire économique et sociale du Moyen Age]* eserleriyle büyük bir ün yapmıştı. Aslında Henri Pirenne [1862-1937], 1922'de *Revue belge de philologie et d'histoire'da Mahomet et Charlemagne [Hz. Muhammed ve Şarlman]* başlıklı bir makale yayımladı. Bunu ölümünden sonra aynı başlıkla yayımlanmış olan kitabını oldukça genişletmiş. Tezini, daha birçok makalesinde ve konferansında yinelemişti. Ona göre, Akdeniz'in bütünlüğü Antik dönemde sağlanmıştı. Bu deniz; fikirlerin, dinlerin, bütün ticaretin taşıyıcısı olmuştu. Roma İmparatorluğu sitelere ve ticarete dayalı bir altyapıyı temsil ediyordu. Kartaca, İskenderiye, Napoli, Antakya Akdeniz'in kıyısında ve yamacındadır. Bu sistem Cermen istilalarından pek az etkilendi. IV. yüzyılda kurulan İstanbul, her şeyden önce önce bir Akdeniz kentidir. Dünyanın merkezidir. Mısır'ın papi-rüsü, Hindistan'ın baharatı olmayan bir Akdeniz düşünülemez. Bu, Akdeniz'e ekonomik bir bütünlük kazandırmıştır. Ekonomik bütünlük yanında parasal bir bütünlük de söz konusudur.

İmparatorluk, V. yüzyılda Batı ülkelerini Cermenlere, Barbarlara kaptırdı. Barbarlar Romalılaştı. Büyük fırtınadan, yani göçlerden sonra ortalık duruldu. Antik dünya köklü bir kopuş İslam'ın VII. yüzyılda Akdeniz'e inmesiyle görüldü. VII. yüzyıldaki gelişmeler her şeyi alt üst etti. Asya ve Akdeniz'e yönelen İslam istilasının benzeri yoktur. Tıpkı Attila, Cengiz Han ve Timurlenk'in büyük yayılmaları gibi. Ancak İslam'ın ilerlemesi, bütün bunlardan çok daha köklü ve kalıcı sonuçlar doğurdu. Yayılma, Kuzey Afrika'daki Bizans topraklarını da kapsayacak biçimde genişledi. Bizans'ın içinde bulunduğu durum, taht ve din kavgaları bu yayılmayı kolaylaştırdı. Arapların uyguladığı yeni savaş yöntemi yanında yeni bir dinin getirdiği heyecan, bu ilerlemeyi kolaylaştıran en önemli etkenler oldu.

İslamla birlikte Akdeniz kıyılarına yeni bir dünya giriyor. Pirenne, bunun Akdeniz dünyasında günümüze kadar devam eden bir gedik açtığını kabul ediyor. Artık, "*Mare Nostrum kıyılarında, birbiriyle çatışan iki farklı uygarlık gelişmektedir*" yargısına varıyor Pirenne. Bu, Akdeniz'in bütünlüğünün bozulduğu anlamına gelmektedir.

İslam, VII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın egemen olduğu Suriye, Mısır ve Doğu Akdeniz'de bir deniz gücü haline geldi. Kıbrıs, Rodos, Girit ve Sicilya Doğu Roma'nın elinden çıktı. Erdek bir deniz üssü haline getirilerek İstanbul birkaç kez kuşatıldı ve tehdit edildi. İstanbul'u ancak Rum ateşi kurtarabilirdi. 711 yılında Tarık, Vizigot krallığını yıkarak İspanya'yı ele geçirdi, Arap gazveleri

Fransa içlerine kadar uzandı fakat arkası gelmedi. Şarlman'la Harun Reşit arasında diplomatik ilişkiler sürüyordu. Akdeniz ticareti devam ediyordu. Baharat, papirüs ticareti önemini koruyordu. Ancak doğu bir darbeye batıdan ayrıldı. Cermen saldırılarının bıraktığı izler silindi. Bizans bir 'Grek İmparatorluğuna' dönüştü. Jüstinyen siyasetini sürdürmeye olanak yoktu. Artık Doğu Akdeniz bir Müslüman gölü haline gelmişti. Akdeniz'in bütünlüğü parçalandı. Bu, Kartaca savaşlarından beri Akdeniz tarihinde görülen olağanüstü bir olaydır. Antik geleneğin sonudur. Ortaçağ'ın başlangıcıdır. Pirenne, İbni Haldun'dan bir alıntı yapar: "*Hristiyanlar, Akdeniz'de bir tahta bile yüzdüremiyorlardı*".

Henri Pirenne'in bu tezini günümüze kadar Batılı tarihçiler epeyce tartıştı. Buna göre Akdeniz'de İslam-Hristiyan dünyası arasında, Pirenne'in ileri sürdüğü gibi, kesin bir kopukluk olmadı. Doğuyla Batı arasında ilişkiler devam ediyordu. Pirenne'i rahatsız eden şey, Akdeniz dünyasına Hristiyanlık dışında bir gücün girmesi ve burada tarihsel bir rol oynamasıdır. Pirenne, Batı uygarlığının güneyden kuzeye doğru çekildiğini ve yeni Avrupa'nın bu yönde geliştiğini varsayıyor. Bunun da İslam'ın Akdeniz'e inmesiyle ortaya çıktığını savunuyor. Oysa günümüz Avrupa tarihçileri bu yeni gelişmenin nedenlerini İslam'ın yayılmasına bağlamıyor. Tam tersine bunu içyapıdaki gelişmelerde arıyorlar. Göreceli bir barış dönemi, din kavgalarından uzak bir uyum süreci, iklim koşullarının daha elverişli bir hale gelmesi üzerinde duruyorlar.

Öte yandan W. Heyd'in¹ belirttiğine göre Araplar, Mısır'ın batısından bütün Kuzey Afrika kıyısı boyunca İspanya ve Sicilya'ya kadar Doğu-Batı ticaretine aracılık edecek birçok hükümdarlıklar kurmuşlardı. Doğu mallarının büyük bir kısmı Afrika'nın ve Asya'nın limanlarına Mısır ve Suriye'den deniz yoluyla getiriliyordu. Arap coğrafyacılarının tanıklığı bu açıdan önemlidir. İspanya da Mısır'la ticari ilişkiler içindeydi.

Unutmamak gerekir ki bir süre sonra Venedik, Ceneviz, Amalfi vb. İtalyan kent devletleri önemli bir deniz gücü haline gelmeye başladı. Haçlı seferlerinin başlamasıyla bunlar daha da güçlendiler ve zenginleştiler. Haçlı seferleri, Avrupa'nın Doğuyla ilişkilerinin, yepyeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu seferler kitle halinde Batı'nın Doğuya yani Hristiyanların Müslümanlara karşı yürümesi, Kutsal yerleri onların ellerinden kurtarmalarının ötesinde çok daha derin nedenlerden kaynaklanıyordu. Bu Doğu'nun zenginliğini denetim altına almak amacını güdüyordu. Bütün Avrupa'nın kitle halinde katıldığı Haçlı seferleri, prenslerin saraylarında, derebeylerin şatolarında, köylerde kentlerde aynı coşkuyu uyandırdı. Karadan giden büyük orduların yanında az çok kalabalık filolar

1 W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* [çev. Enver Ziya Karal], TTK, Ankara, 1975, s. 29-58.

Suriye'ye doğru yelken açıyorlardı. Haçlı yayılması, İtalyan denizcilerinin desteğiyle başarıya ulaştı ve tamamlandı.²

Haçlı seferleri çok geniş ölçüde Türklerle Avrupalıları karşı kaşıya getirdi. XI. yüzyılda Doğu Akdeniz'e, Ege adalarına inmeleri kısa süren Türkler, XIII-XIV. yüzyıllarda Ege Denizi'ne egemen bir konuma geldiler. Bu egemenlik sürekli oldu. Anadolu Selçuklu devleti daha XIII. yüzyıl başlarında Akdeniz ve Karadeniz'e açıldı. Suriye, Mısır, Kıbrıs ve İtalyan Cumhuriyetleriyle ticari ilişkiler kuruldu. Batı Anadolu'da bir iki kasaba dışında bütün kıyılar Türklere açılmıştı. Anadolu Selçuklu devletinin parçalanması, beyliklerin giderek güçlenmesi bütün siyasal, sosyal ve ekonomik dengeleri değiştirdi. Yalnız deniz ticareti için değil, kara ticareti için de gerekli düzenlemeler yapıldı. Kervansaraylar, bütün Anadolu'yu İran ve Suriye gibi uzak ülkelere bağlıyordu.

Osmanlılar, beylikleri teker teker ortadan kaldırarak Anadolu'nun parçalanmışlığına son vermeye çalıştılar. Bunu başardılar da. Fakat bu pek kolay olmadı. Türklerin Doğu Akdeniz'de askeri ve siyasal bir varlık göstermeleri üzerinde durulması gereken bir konudur. Çünkü buraya gelen karşı güçler ekonomik yönden, askeri bakımdan, denizcilik açısından son derece güçlü ve örgütlüydüler. Bunları etkisiz hale getirmenin üzerinde durmak, nedenlerini araştırmak gerekir.

Fransız tarihçisi Fernand Braudel, 1947 yılında Paris'te *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* [*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*] başlıklı bir tez sundu. Kitap, uzun bir çalışmanın ürünüydü, büyük bir bölümü esir kampında yazılmıştı. 1949 yılında Paris'te basıldı. Kitap basılır basılmaz geniş bir yankı yaptı. Hakkında pek çok yazı yazıldı. Kitabın malzemesi, yöntemi, ele aldığı konuların çeşitliliği ve ele alış biçimleri hayranlık uyandırmıştı. Eser, 1966 yılında yeniden basıldı. İlk baskıdan o güne kadar geçen sürede yapılan araştırma ve yayınlar bu yeni bu yeni baskıda göz önüne alındı ve eklendi. Artık Akdeniz klasik ve *standard* bir metin haline geldi. Pek çok dile çevrildi ve filme de alındı.

Braudel'in tezini anlamak için kısaca onun mensup olduğu ve temsil ettiği okuldan söz etmek gerekir. Bu okul Annales okuludur. Bu, yeni bir tarih anlayışını temsil ediyordu. Annales okulu, 1929 yılında Strasbourg'da Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından kuruldu. *Annales d'histoire sociale et économique* okulun yayın organıydı. Okul, geleneksel tarih anlayışına karşı çıkıyordu. Toplumsal ve tarihsel bilginin bütünsel olması gerektiğini savunuyordu.

2 René Grosset, *Histoire des Croisades* [3 cilt], Paris, 1934-1936.

Tarih, yalnız bir siyasal olaylar dizisi değildir, öncelikle siyasal olaylara dayalı tarihe karşı Annales okulu temel toplumsal yapıların irdelenmesi gerektiğini savunur. Marc Bloch savaş sırasında Almanlar tarafından kurşuna dizildi. Savaştan sonra Annales, Paris'e taşındı. Başlığı da *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* [*Annales, Ekonomiler, Toplumlar, Uygarlıklar*] oldu. Lucien Febvre'in ölümünden sonra başına Braudel getirildi.³

Braudel, Cumhuriyet gazetesine alınan bir söyleşide tarihin ne olduğunu şöyle açıklar [*Cumhuriyet Kitap*, 9 Kasım 1985, s.7]: "*Tarih güncelden yola çıkarsak geleceğe yönelik hareketimizin, güçlü, güçsüz ya da önemsiz noktalarını görmemizde bize yardımcı olur. Çünkü zaman düz bir çizgi izlemez, çok yönlüdür. Tarihçi bu çok yönlü ve birbirinden farklı zamanlara bakarak önemli olanla olmayanı birbirinden ayırt etmeye çalışır. Örneğin, çağdaş olaylar arasında uzun süreli olanlar vardır, kökleri geçmişin derinliklerine dalmıştır ve ürünlerini gelecekte verecektir. Daha görünür ve gürültülü olan kimi de vardır ki, geçicidir. Önemli olan, geçmişin ışığında, uzun süreli olanla geçici olanı birbirinden ayırmaktır.*"

Annales, insanın günlük yaşamındaki ayrıntılara önem verir, çeşitli disiplinleri tarihin hizmetine sokarak geleneksel tarihin sınırlarını aşmaya çalışır. Braudel, Marx'ın "*Tarihi insanla yapar*", sözüne; "*Tarih de insanları biçimlendirir*" diyerek katkı koyar. Ona göre tarih bir yeniden kurmadır. Nasıl bir ev yaparken önce bir planın, kimi kavramların ve varsayımların olması gerekirse tarih için de öyle. "*Ben Akdeniz'i yazarken zamanı hızlarına göre ayırdım. Böylece zaman kavramına ulaştım. Uzun dönem [longue durée]'i keşfettim ve böylece güçlükleri aşabildim.*"⁴

Braudel, Akdeniz'i tutkuyla sevdi. Ona yıllarını ve bütün bir gençliğini verdi. 1902'de Fransa'da 100 hanelik küçük bir köyde doğmuştu. Babası öğretmendi. Paris'te Sorbonne'u bitirdi. Cezayir'de öğretmenlik yaptı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara tutsak düştü. Eserini büyük ölçüde tutsak kampında yazdı.⁵

Braudel, konu olarak II. Felipe döneminde [1565-1598] Akdeniz dünyasını çalışma kapsamına almıştı. Bu yüzyılın ikinci yarısında II. Felipe, Avrupa'da İspanya'dan başka İtalya'nın büyük bir kısmı ile Flandre ve Pays-Bas ülkelerini, Avrupa dışında Orta Amerika ile Güney Amerika'nın bir kısmını ve 1580'den sonra da Portekiz ve Portekiz'in Batı Afrika ve Hindistan'daki sömürgeleri kapsayan büyük imparatorluğu yöneten bir hükümdardı. Aynı dönemde Akdeniz

3 Annales okulu için bk. Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi* [çev. Mehmet Küçük], Ankara, 2009; Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, Ankara, 2010.

4 Review, I/3-4, 1978, s. 244.

5 Fernand Braudel, "Personel Testimony", *Journal of Modern History*, 44/4 [1972], s. 447-467.

kıyılarında bulunan diğer ülkelerin önemli bir bölümü [Anadolu, Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika] ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeydi. Bu imparatorluk da Braudel'in çalışma alanına giriyordu.

Kitap, ilk kez Türkiye'de Ömer Lütfi Barkan'ın dikkatini çekti ve tanıtıldı [Türkiyat Mecmuası, X, 1953, s.395-403; İktisat Fakültesi Mecmuası, XII/3-4, s.173-194]. Kitabın aynı yazar tarafından yapılmış bir eleştirisi de Annales dergisinde⁶ çıktı. II. Felipe döneminde [1556-1598] Braudel, çok geniş ölçüde arşiv malzemesine başvurmuş ve kaynak taramasına girişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarihini de buna eklemiş ve bütün olarak bir dönemin tarihini ele almıştır. Barkan'ın vurguladığı gibi, eserin getirdiği yeniliklerden en büyüğü siyasal, hatta daha önemlisi dinsel ve kültürel bütün sınırların büyük bir cesaretle kaldırılmış olmasıdır. Çünkü XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyan ya da Müslüman bütün Akdeniz ülkeleri, ülkelerinin sosyal, ekonomik bakımdan aynı koşullar ve aynı yasalara bağlı olarak yaşadıkları kabul edilmiş ve geniş halk yığınlarının her günkü yaşamlarında görülen olayların devamlı sonuçlarını aramak gerektiği varsayılmıştır. Geniş planlı coğrafi koşullar kitaba giriş niteliğindedir. Deniz, nehirler, dağlar, ovalar, iklim değişimleri vb. nefes kesicidir. Tarihsel olaylar üzerinde çevrenin payı [la part du milieu] üzerinde durulmuştur. Bu bölümde coğrafi çevre ve doğa kuvvetleriyle insanların savaşımı işlenmiştir. Daha sonra ekonomi, toplum yaşamı, ticaret, ulaşım, fiyatlar, medeniyetlerin sorunlar üzerinde durulmuştur. Ancak kitabın son bölümlerinde geleneksel tarih anlayışına dönülmüş siyasal ve askeri konulardan söz edilmiştir. Özellikle İnebahtı'ya ayrılan sayfalar çarpıcıdır.

Fernand Braudel, incelediği dönem için Türk egemenliği altında bulunan ülkelerin tarihini aydınlatmak için Osmanlı arşivlerine inemediğini ama bunun mutlaka yapılması gerektiğini belirtmiştir. Hatta bu bağlamda Türk tarihçilerini de göreve çağırmaktadır. Onun eseri Türk tarihçileri için zengin verilerle dolu büyük bir çalışma programıdır. Boşluk önce Ömer Lütfi Barkan ve onun çevresindeki tarihçiler tarafından doldurulmaya başlandı. Sonra Halil İnalcık⁷, Braudel'in "Doğu Akdeniz'i bilmiyoruz" söylemine karşılık, Türk arşivlerini kullanarak Doğu Akdeniz'i aydınlattı ve aydınlatmaya devam ediyor. Gerçekten o yıllardan sonra yetişen tarihçiler Braudel'in özellikle Annales okulunun etkisinde kalarak çalışmalarını sürdürdüler ve sürdürüyorlar.

İnalcık, 1950 yılında dünya tarihçiliğine bomba gibi düşmüş Braudel'in kitabını

Paris'te alır ve Braudelci olur. Annales okulunun tarih yaklaşımını benimser. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminin ekonomik yapısıyla ilgili yazdığı yazıda bu etkiler açıkça görülür.⁸ Daha sonra Annales okulunun Türk tarihçiliği üzerine etkisini ele alan bir makale yazar.⁹

Akdeniz'i biraz daha yakından tanıyalım. Önce nüfus konusu üzerinde duralım. Braudel, incelediği dönemde Akdeniz'in Hristiyan dünyasının nüfusunu otuz sekiz milyon olarak tahmin ediyor. Osmanlı İmparatorluğu için de yirmi-yirmi iki milyon bir nüfus önermektedir. Ömer Lütfi Barkan, zengin Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak¹⁰ bu nüfusun otuz-otuz beş milyon olabileceği üzerinde durmaktadır. Braudel, eserin ikinci baskısında bu sayılara da yer vermektedir.

XVI. yüzyılda Akdeniz dünyası, Atlas Okyanusu ve Hint Okyanusu'na açılan bir ticaret merkeziydi. Amerika'dan Avrupa'ya bol miktarda altın ve gümüş geliyordu. Yeni ocakların bulunması, ucuz işgücü, üretimi daha da arttırdı. XV. yüzyılda bütün Akdeniz dünyası değerli maden sıkıntısı çekiyordu. Çünkü para gereksinimi oldukça artmıştı. Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya tonlarca altın ve gümüş gelmeye başladı. Ömer Lütfi Barkan diyor ki "Kısa bir müddet devam eden yağmacılık devrinden sonra, yeni metotlarla ve esir emeğiyle madenlerin işletilmesi devri geldi. Yapılan bazı hesaplara göre, 1521-1660 seneleri arasında İspanya'ya ithal edildiği resmen kayıtlı bulunan kıymetli madenlerin miktarı 18 000 ton gümüş ve 200 ton altını geçiyordu. Hakiki miktarın ise bu resmi kayıtların iki misli olabileceği tahmin edilmektedir. Bu miktarlar, 1492 tarihinde Avrupa'da mevcut kıymetli maden stokunun türlü tefsirlere göre 3 hatta 5 misli artması demekti. Avrupa iktisadi bünyesine zerk edilen kıymetli maden stoklarının birden bire bu nispette artışı, bu memleketlerde hummalı ticaret faaliyetinin başlamasına, krallıkların harp gücünün artmasına ve siyasal gerginliklerin fazlaşmasına sebep oldu".¹¹ Avrupa pazarlarına giren bu altın ve gümüş bolluğu, fiyatlarda dalgalanmalara ve artışlara, başka bir deyimle 'fiyat devrimine' yol açtı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nu da yakından etkiledi.

Cenova, Amerikan altın ve gümüşünün Doğu'ya aktarılmasında bir basamak ödevi görüyordu. İnalcık'ın belirttiğine göre, 1584'ten sonra İspanyol Realleri kasalarla Türkiye'ye geliyordu. 1584 devalüasyonu İspanyol gümüşünün

8 Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XV [1951], s. 629-690.

9 Halil İnalcık, "The Impact Annales of the Annales School on Ottoman Studies", *Review*, I [1978], s. 69-96.

10 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X[1953], s. 1-26.

11 Ömer Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, 136 [1970], s. 579-580, Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 412.

6 Ö. L. Barkan, "La Méditerranée de Fernand Braudel vue d'Istanbul" *Annales*, E.S.C. 9/2 [1954], s. 189-200; Kitabın ilk cildinin İngilizceye çevrilmesi üzerine Bkz. J.H. Hexrer, "Fernand Braudel and the Monde Braudellien", *The Journal of Modern History*, 44/4 [Dec.1972], s. 480-539.

7 Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık, Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Osmanlı ülkelerini istilaya başladığı zamana rastlar.¹² Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşan değerli madenler İran'a kadar gidiyordu. İngiliz ve Felemenk gemilerinin ambarlarında muazzam gümüş sevkiyatı hâlâ Cenova'ya ulaşmaktaydı. Metal sıkıntısı çeken Osmanlı limanlarına ipek karşılığında sahte para taşıdılar.¹³

XVI. yüzyılda buğday ve baharat ticareti de oldukça önemliydi. 60-70 milyonun barındığı varsayılan bir nüfusun beslenmesi önemli bir sorundu. Bu dönemde insanlar ovalara ve vadi tabanlarına tam olarak egemen değillerdi. Bu nedenle ekim alanları yetersizdi. Üstelik Akdeniz ikliminin kararsızlığı ve sık sık görülen kıtlıklar büyük güçlükler yaratıyordu. Üstelik tarım tekniği ilkeldi. Yollar ve taşıma yöntemleri yetersizdi. Bu yüzden gıda maddelerinin istenildiği yere ulaşımında sorunla yaşıyordu. Bu yüzyılda buğday ticareti giderek önem kazanmış ve buğday stratejik bir madde niteliği kazanmıştır.¹⁴

Akdeniz ülkeleri, Ortaçağ'dan beri Doğu'nun buğdayına muhtaçtı.¹⁵ Ancak Osmanlı İmparatorluğu, her şeyden önce kalabalık bir nüfusu barındıran ve Fransız tarihçisi Robert Mantran'ın deyimiyle bir 'mide kent' olan İstanbul'u doyurmak zorundaydı.¹⁶ Bu yüzden imparatorluğun büyük bir bölümü İstanbul'un beslenmesine ayrılmıştı. Bunun dışında dışarıya buğday satışı olanaklı idi. Ancak buğday satışı sık sık yasaklanıyordu. Fakat her zaman bu yasağa pek uyulmuyor, Ege iskelelerinden sık sık kaçak buğday ticareti yapılıyordu. Osmanlı mühimme kayıtları, bu yasaklarla ilgili hükümlerle doludur.

Üzerinde çok durulan konulardan biri de baharat ticareti ve Doğu ticaret yollarının yön değiştirmesidir. Baharat, keşiflerden önce Doğu limanlarından Avrupa'ya aktarılıyordu. Baharatın Ümit Burnu yoluyla Avrupa'ya ulaşması klasik yollara öldürücü bir darbe vurdu. Ne var ki Doğu ticaret yollarının yön değiştirmesi birden olmamış, bir yüzyıl kadar bir çekişme yaşanmıştır¹⁷. Kısaca özetlemek gerekirse Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı fethederek Memluk İmparatorluğu'nun yerini alması, Portekiz'e karşı Basra Körfezi ve Hind Okyanusu'nda savaşa girişmesi, eski yolların birden yön değiştirmesini önlemiştir. İnişli çıkışlı baharat ticareti devam etmiştir. Bu kesintili ticarete Hollanda'nın

Hint Okyanusu'na tamamen egemen olmasıyla yeni yollar kesin zaferini kazandı. Artık XVII. yüzyılda Osmanlılar baharatı Amsterdam'dan alıyordu.

Braudel'in öğrencisi olan ve Ceneviz üzerine bir doktora tezi hazırlayan Jacques Heers, XVI. yüzyılla uğraşan tarihçilerin baharat ve ecza ticaretine aşırı önem verdiklerini ancak şap, şarap, buğday, tuz, şeker ticareti üzerinde pek durmadıklarını ileri sürmüştür.¹⁸ Braudel, Heers'i bu noktada haklı görmektedir.

Braudel'in üzerinde durduğu temel konulardan biri de XVI. yüzyılda Akdeniz dünyasında büyük imparatorlukların kurulması sorunuydu. Akdeniz kıyılarında daha önce egemen olan kent devletleri yeni koşullara uyamayınca birer blok içinde yer almak zorunda kalmışlardır. Ateşli silahların ve topun geniş ölçüde yaygınlaşması savaş tekniğini büsbütün geliştirmiş, savaş ancak büyük devletlerin altından kalkabileceği bir yük haline gelmeye başlamıştır. 'Terreur' hükümetlerin başvurdukları bir araç haline gelmeye başlamıştır. *Le Prince* bir yaşam sanatı olarak döneme damgasını vurmuştur.¹⁹

İmparatorluklar, Doğu'da Osmanlı, Batı'da Habsburg'lardır. Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'na önemli bir yer verdi. Onsuz, Akdeniz'i yakalamak olanaksız, diyordu. Çünkü Osmanlı, incelediği sistemin içindedir, daha doğrusu onun bir parçasıdır. Osmanlılar, önce Bizans'ın Anadolu ve Balkanlardaki toprakları üzerinde yayıldılar. Sonra Suriye ve Mısır'a yöneldiler. Doğu'dan Batı'ya kadar geniş bir alanda yayıldılar. Doğu Akdeniz'de kurdukları üstünlük 1571 İnebahtı Savaşı'na kadar devam etti.

İmparatorluklar, kalabalık bir memur kadrosu barındırmak zorunda kalmışlardır. Rüşvet vererek görev satın almak [*vénalité des charges*] yaygındır. Vergi toplama işini de mültezime havale etmek yöntemi oldukça yaygındır. Bu dönemde epeyce zengin türemiştir. Almanya'daki Fugger ailesi bunlarda biridir. Bunun örnekleri Doğu'da da vardır. Michel Cantacusene ve Josephe Nassi iltizam işlerinde epeyce para kazanmışlardır.

Savaşlar artık XVI. yüzyılda çok geniş mali teknik giderlere yol açmaktadır. Donanmalar, kürekçiler, kaleler ağır masraflara yol açmaktadır. Bütün bunlar ancak büyük imparatorlukların altından kalkabileceği büyük işlerdir.

Fernand Braudel, 1952 yılında hocası Lucien Febvre ile *Dünyanın Kaderleri* üzerine bir kitap yazma konusunda anlaştılar. Fakat Febvre, 1956 yılında öldü. Braudel, kitabı yazmaya devam etti. 1967-1979 arasında yayımlanan *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm* adını verdiği kitap 3 cilt olarak tamamlandı. Böylece Akdeniz'den

12 İnalçık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", aynı makale, s. 657.

13 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım* [Çev Nurettin Elhüseyni], YKY, 2008, s. 11.

14 Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966; Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul, 1964.

15 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Kültür Bakanlığı, 2000, pek çok yerde.

16 Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 287-393.

17 Salih Özbaran, *Ottoman Expansion Towards the Indian Ocean in the 16th Century*, İstanbul Bilgi University Press, 2000.

18 Jacques Heers, *Genes au XVe siècle*, Flammarion, 1971; Braudel, *La Méditerranée, I*, s. 403.

19 Braudel, *La Méditerranée, II*, s. 9.

sonra Braudel, insanlığa ikinci bir başyapıt daha kazandırdı.²⁰ Burada her gün yediğimiz ekmeğin tarihinden sanayi devrimine kadar pek çok konuya el attı ve işledi. Braudel, 1985 yılında öldü.

II. OTURUM

AKDENİZ’DE İKTİSADİ VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER

KONUŞMACILAR

PROF. DR. ELENA FRANGAKIS-SYRETT

New York Kent Üniversitesi Öğretim Üyesi

PROF. DR. SOCRATES PETMEZAS

Girit Üniversitesi Öğretim Üyesi

PROF. DR. VICTOR AZARYA

Kudüs İbrani Üniversitesi Öğretim Üyesi

²⁰ Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Armand Colin, Paris, 1979.

MERKANTİL KAPİTALİZM SİRASINDA İZMİR’İN TOPLUMSAL UZAMINDA EKONOMİK EĞİLİM VE PRATİKLERİN EŞLEŞMESİ

Elena FRANGAKIS-SYRETT

Giriş

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı ekonomisinin parçası ve İmparatorluğun büyük bir pazarı olan İzmir ekonomisinin erken modern dönemde dünya ekonomisiyle giderek bütünleşme sürecini kavramsallaştırmaktır. Bu amaca ulaşmak için, İzmir’in ticaret ve para piyasalarını sergiliyor, bunların Avrupa-merkezli dünya ekonomisi içinde olduğu gibi İmparatorluğun diğer piyasalarıyla birlikte nasıl işlediğini inceliyorum. İzmir’in piyasalarının burada ön plana çıkmasının nedeni, sanayi-öncesi küresel ekonomi içindeki diğer piyasalarla büyüyen ve giderek kendiliğinden ilerleyen bir etkileşim yoluyla birincil ve dinamik bütünleşme alanları olarak görülmeleridir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda dünya ekonomisine bütünleşme kendi topraklarında ve küresel boyutta -İzmir’in parçası olduğu- piyasanın yönlendirdiği sayısız içiçe geçmiş ilişki yoluyla gerçekleşmiştir. Uluslararası piyasa, böyle bir ekonomik momentin ortaya çıkışının başlıca katalizörüken, Osmanlı ekonomisinin *hem iç hem de dış* faktörler sonucunda giderek parasallaşması da aynı derecede önemliydi. Dış piyasanın baskı ve uyarılarına tepki veren sadece Osmanlı ekonomisi değildi; çünkü bu, hedefi birleşik bir kapitalist dünya ekonomisinin yaratılması olan küresel bir görüngüydü. Bu, XV. ve XVI. yüzyıllarda merkantil kapitalizmin ortaya çıkışıyla başladı. İmparatorluğu göz önüne aldığımızda, bu bütünleşme sürecinde önemli bir evre, düzenli ticari mübadelelerin -zamanın en dinamik para piyasalarına ev sahipliği yapan- İngiltere, Fransa ve Hollanda’nın Atlantik çeper ekonomilerinin kurulduğu geç XVI. ve erken XVII. yüzyıllardır.¹ Bu arada, İtalyan piyasaları öteden beri -merkantil kapitalizm öncesinde bile- sürdürdüğü,

¹ Molly Greene, “Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the Seventeenth Century”, *Past and Present*, Cilt 174/1 [2002], s. 42-71.

İmparatorluğu uluslararası piyasaya bağlayan aracı rolünü korumuştur. Avrupa'ya yaptığı ticaret tam kapsamlı olmadığı halde -nihayetinde, İmparatorluğun Doğu ve Uzak Doğu'yla yerleşmiş ve sağlam ticari mübadelelerini tamamlayıcı roldeydi- Osmanlı ekonomisi için önemli bir avantaja sahipti: -İzmir'inki dâhil- piyasanın düşük para rezervlerini yenileyen bir nakit kaynağı haline gelmişti. Bu araştırmanın temelinde ilgilendiği dönem olan XVIII. ve XIX. yüzyıllar sürecinde, Osmanlı'nın da dâhil olduğu dünya ekonomisi bir genişleme evresine girerken -İzmir'i özel bir örnek olarak sunduğumuz-² İmparatorluğun başlıca kentsel piyasalarının parasallaşması ve bütünleşmesi dikkat çekecek ölçülerde arttı. Avrupa Atlantik çeper ekonomilerinin sanayi kapitalizmine geçişi bu dönemde görüldü. Bu hiçbir anlamda evrensel değildi. Osmanlı ekonomisi dâhil diğer ekonomiler, sermayeleşme, iç piyasa talebi ve üretim organizasyonu ya da teknolojik ilerlemeler yönünden merkantil kapitalist işleyişini sürdürürken, sanayi kapitalizmine geçişleri daha uzun süreli, yavaş ve tedriciydi. Büyük toprakları ve geniş bir coğrafyaya dağılması düşünüldüğünde, İmparatorluğun bütünleşme süreci, en olgun evresine bunun son on yıllarında -geç XIX. erken XX. yüzyıl- ulaştı. Dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ne ölçüde ilerlediyse -bu yolla piyasalarının daha çoğu ne ölçüde etkilendiyse- Osmanlı ekonomisi sanayi kapitalizmine o ölçüde ilerledi. Ben iki gelişmenin birbiriyle son derece ilişkili, gerçekte birbirinin belirtisi olduğunu düşünüyorum.

İzmir'de -diğer büyük Osmanlı şehirleri ve bunların piyasaları gibi- imparatorluğun son on yıllarında dünya ekonomisiyle bütünleşme, ekonomisinin daha fazla çeşitlenmesi ve sanayi sektörünün gelişmesinde; şehirde toplu ulaşım ağıyla ticari ve iç tüketim için kamusal hizmetler dâhil yaygın ve modern bir altyapı oluşmasında kendisini göstermiştir. Halka açık ortaklığa dayalı limited şirketlerin kurulmasına ön ayak olan yatırımcı bir burjuvazinin ortaya çıkışının gösterdiği gibi, şehir ekonomisi o zaman daha fazla sermayeleşmişti. Düşük faiz oranları ve modern bankacılık sektöründe görüldüğü gibi kredinin kolaylaşması da aynı derecede önemliydi.³ Şehrin küresel kültürel eğilimler, değerler ve pratiklerle sağlam ilişkiler kurması, bütünleşmenin sosyo-kültürel açıdan aldığı biçimdir. Sonuçta, İzmir tiyatroları ve lüks otellerinden buz fabrikalarına ve mağazalarına kadar şehrin sahip olduğu modernitenin bir dizi mimari ve davranışsal tezahürlerine yansımış zengin maddi, görsel ve entelektüel kültürle

² İzmir'in ticari büyümesi ve Osmanlı ve Avrupa'da payı için, bkz., Elena Frangakis-Syrett, *Trade and Money: The Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries* [İstanbul: The Isis Press, 2007], Ek A-C, s. 360-377.

³ Elena Frangakis-Syrett, "Banking in Izmir in the Early Twentieth Century", *Mediterranean Historical Review*, Cilt 24/2 [Aralık 2009], s. 115-131.

özdeşleşiminin farkında olan katmanlaşmış yerel burjuvazisiyle övünebilirdi. Hamallar ve -sendikalaşma girişimlerinde başı çeken- demiryolu işçilerinin önderliğinde sendikalaşmış mavi yakalı işçi sınıfı, aynı şekilde uluslararası işçi hareketindeki ve İmparatorluğun diğer şehirlerindeki sınıf kardeşleriyle sıkı ilişkiler içindeydi. Ayrıca Beyrut⁴ ve Selanik'ten⁵ Cenova ve Trieste'ye kadar kendisini büyük ve zengin *fin-de-siècle* [XIX, yüzyıl sonu] Akdeniz şehirleri sınıfına sokan -gazetelerden kadın dergilerine kadar- gelişen bir basın da vardı. Son bir önemli nokta, İzmir'in toplumunun sınıfsal bölünmeyi aşan çok etnik yapılı ve çok meslekli dokusuyla dikkatleri üzerine çekmesiydi.⁶ Kendilerinden farklı kişilerle gündelik ilişkilerinde belli ölçülerde kozmopolit davrananlar sadece şehir elitleri değildi; bu gündelik olarak her sınıf için bir ölçüde geçerliydi.⁷ Sonuç, geç Osmanlı şehir-limanlarının tipik özelliği olan ve geç-Osmanlı ile post-Osmanlı döneminde İskenderiye'de en iyi görüldüğü gibi -her yerde görülmesi de sosyal çevrenin bir ölçüde sofistike oluşu kadar- canlı bir hayattı.⁸ Farklı dillerden çok sayıda iş tabelası görmek için -şehrin en ikonik imgelerini de yaratmış olan- liman bölgesinde yürüyüşe çıkmak yeterdi: Bu şekilde üretilmiş kozmopolitizmin görsel sembolizminden kaçınılamazdı.⁹ Bunlar şehrin sakinlerinin hem farkında oldukları, hem de keyfini çıkardıkları kimliklerinin hep farklı yönleriydi!

Toplumsal Uzamın Yaratıcıları Olarak Şehir ve Piyasa

İzmir, nasıl yukarıda betimlediğim şehir haline geldi? Bu soruya yanıt ararken, şehrin *piyasa aracılığıyla* ekonomik gelişmesinin bu tarihsel sürecin anahtarı olduğunu düşünüyorum. Analiz aracı olarak, modern şehrin evrimini geç XVI. yüzyılda merkantil kapitalizmle eşzamanlı düşünen Habermas,¹⁰ Lefebvre¹¹ ve Bourdieu'nün¹² serimlediği şekilde toplumsal uzam teorilerini çok *gevşek de olsa* kullanıyorum. Çünkü böylesi gelişmelerin ilk ve temel kuvvetini oluşturan merkantil kapitalizmdi. Yeni şehir öncekilerden, sözgelimi, üretimde

⁴ Jens Hanssen, *Fin-de-Siècle Beirut* [Oxford: Clarendon Press, 2005], s. 193-197, 213-216.

⁵ Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912* [Leiden: Brill, 1997], s. 158-171, 357-381.

⁶ Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi* [Paris: Peeters, 2005], s. 69-79, 113-116, 234-239.

⁷ Sibel Zandi-Sayek, *Ottoman Izmir* [Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012], s. 23-46.

⁸ Örneğin, Robert Ilbert, *Alexandrie, 1830-1930: histoire d'une communauté citadine* [Cairo: IFAO, 1996].

⁹ Joseph Pitton de Tournefort, *Voyage du Levant* [Paris, 1717], II. Cilt, s. 499; Henry Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea and the Trade of Turkey and Egypt* [Boston, 1819], II. Cilt, s. 66. Ayrıca, bkz., François Georjon & Paul Dumont, [dir.], *Vivre dans l'Empire ottoman, socialités et relations internationales* [Paris: L'Harmattan, 1997], *passim*.

¹⁰ Jürgen Habermas, *The Structural Transformations of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* [Cambridge, Mass: MIT Press, 1989].

¹¹ Henri Lefebvre, *The Production of Space* [Oxford: Blackwell, 1991].

¹² Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power* [Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2003].

teknolojik ilerlemeler, emeğin örgütlenmesi, iletişim ve iş pratikleri, sermaye kaynakları ve tüketim yönlerinden farklılık gösteriyordu. Farklı olan sadece şehir değildi; piyasanın kendi yapısında da radikal bir değişiklik görülmüştü. Bunun şehre bağlı olması artık zorunluluk olmaktan çıkmıştı; çünkü fuarlar ya da düzenli enformasyon akışı ve temaslar aracılığıyla, piyasa pek çok farklı yöreyi temsil edip kapsamaya başlamıştı.¹³ Fuarlar, genelde en başta şehirlerde olmak üzere küresel piyasanın *genel* uzamının karşılıklı ilişkilere sahip kısmi uzamları işlevi gören coğrafi mekânlarda düzenleniyordu. Bu piyasalar, her yıl tüccarlar, ticari bankerler ve diğer katılımcılar arasında ilişkilerin sürekliliğiyle birbirine bağlanıyordu. Bu, mal, para ya da hatta ekonomik ve değişmez bir biçimde sosyo-kültürel fikirler âleminde gelen enformasyon olsun, emtia alışverişi yoluyla oluyordu.¹⁴

Uzak mesafelere dönük uluslararası ticaret de şehir ve piyasa arasında farklı ve yeni bir ilişkiyle sonuçlanmıştı. Belli bir coğrafi mekânla ticari mübadeleyi kendi kendisini besleyen ve ekonomik yönden sürdürülebilir hale getirerek, söz konusu şehrin piyasasını kalıcı olarak değiştirirken, sürekli büyümesini de neredeyse kaçınılmaz hale getirmişti. Elbette böyle bir gelişme ne doğrusaldır, ne de tümüyle verilidir. Zaman zaman göze çaracak büyüklükte periyodik ticari, mali ve ekonomi dışı krizler -salgın hastalıklar, savaşlar- ortaya çıkmıştır. Ne var ki, genelde eğilim karşılıklı ilişki ağlarının ya yaratılmasından ya da var olanların yaygınlaşmasından kaynaklanacak şekilde çoğalması yönündedir. Bu ağlara üyeliğin ve katılımcı piyasaların büyümesi, neredeyse doğaldır; çünkü bunları harekete geçiren faaliyetler öncelikle büyük ölçüde kendi kendine harekete geçiyordu. Hâlihazırdaki karşılıklı ilişki ağları ve ekonominin teşvik ettiği faaliyetler de yeri gelince kendileri örtüşen, karşılıklı ilişkili ve sürmekte olan toplumsal uzam[lar]ın yaratılmasına yol açtılar.¹⁵ Bazı piyasalar, bir toplumsal uzamın yaşayıp genişlemesinde merkezi yere sahipken, bazı piyasalar ya ikincil role sahipti ya da toplumsal uzamın marjinal bir kesitini işgal ediyordu. Toplumsal uzama daha düzenli erişen piyasalar ile son derece periyodik ya da hatta düzensiz erişenler arasında yeni sınırlar da ortaya çıkmıştı. Sözgelimi, XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında, İzmir Messina'nın toplumsal uzamına düzenli erişebilirken, Sakız Adası'na ancak kesintilerle erişebilmişti. Yani, piyasalar, ekonomik faaliyetleri ve yarattıkları karşılıklı ilişki

13 Bu fuarların bazıları arka arkaya, bazıları eşzamanlı yapılırken, bazıları her takvim yılında belirli aralıklara kesintisiz düzenlenirdi.

14 Habermas, *Structural Transformations*, s. 15

15 Aşağıda öne sürüldüğü gibi, bir kez oluşmuş bulunan bir toplumsal uzam her zaman aynı formatta olmasa da varlığını sürdürüyordu; böylece değişir, genişler ya da ömrünü tamamlarken, ender olarak yok ediliyordu.

ağları arasında nitekim piyasalar ve toplumsal uzam[lar] arasında da bir bağlantılar hiyerarşisi gelişmişti.

Ne var ki, bu hiyerarşi esnek olduğu kadar, piyasalar ve bölgesel ekonomiler yeniden yapılandırılırken ve karşılıklı ilişkilerin ilk kümelenmesine yol açan koşullar değişirken, değişime uğrayabilecek durumdaydı. Bir diğer ihtimal, hiyerarşik bağlantıların çevresel bir toplumsal alt-uzamda¹⁶ bu uzamı yaratmış olan karşılıklı ilişkiler hâlâ faal olmadığına bile hareketsiz kalması ve/veya korunmasıydı. Eğer böyle olsaydı, eskilerinin yanında yeni ya da diğerlerinin üstüne eklenen toplumsal uzamları yaratan artsürekli yavaş ve son derece değişken bir süreç harekete geçer ve bazı örneklerde ikincisini ilkinin alt-uzamı haline getirirdi. Bir başka ihtimal de, eskisi ile yenisi arasında -eşit olmasa da- her iki toplumsal uzam ve bunların katılımcılarına nispi faydalar sağlayacak bir karşılıklı nüfuzun gerçekleşmesi için, özellikle ekonomik faaliyetler ya da pratiklerde bir örtüşme olmasıdır. Süreçte tüm toplumsal uzamlar değişmiştir. Eski toplumsal uzamlar hiyerarşik bakımdan, 'alt sıraya indiklerinde' bile yok edilmemişlerdir. Toplumsal uzamların diğer toplumsal uzamlarla karşılıklı ilişkileri gibi biçim, nitelik ve parametrelerinde sonsuz değişimlere izin vererek, bunların soyut ve hatta istikrarsız niteliğini dengeleyen üst düzeyde bir akışkanlık ve süreklilik sağlanmıştır.¹⁷

Erken modern, uzun mesafeli uluslararası ticarete düğüm noktaları olarak ortaya çıkan bu şehirlerin pazaryerlerindeki düzenli karşılaşmalar yoluyla, ortak bir bilgi birikimi kadar uzmanlaşma ortaya çıkmış; şehir sakinleri arasında karşılıklı fayda sağlayan ve birbirine tanıdık gelen davranış kalıpları ve değer sistemleri gelişmişti. Yeri gelince, bunlar da uzun vadeli yatay -salt değilse de temelde ekonomik niteliğe sahip- yerel kişilerarası ilişkiler yaratmışlardı.¹⁸ Şehir sakinleri arasında, sosyo-ekonomik duruş benzerlikleri, -daha fazla değilse bile- mezhepsel ya da dilsel benzerlikler kadar önemliydi.¹⁹ Toplumsal uzamlar, her grubun *kendi* üyeleri içinde iş ortaklıkları kurup evlenmesiyle, büyük ölçüde özgül etnik-mezhepsel grupların parametreleri içinde sınırlandırılmış ekonomik faaliyetlerle yaratılabilirdi. Yine de böyle durumlarda bile tüm gruplar arasında değer sistemi, davranış kalıpları ve hatta gündelik hayat tarzları yönünden benzerlikler görülürdü. Ancak topluluklar yan yana yaşadıklarında

16 Lefebvre, *Production of Space*, s. 84.

17 *Age*, s. 86-87.

18 Bourdieu, *Language*, s. 231-239.

19 Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers* [New Haven: Yale University Press, 2009], s. 10-20; ayrıca bkz., Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, [Berkeley: University of California Press, 2011], s. 1-22.

bile bu hiçbir zaman öyle mutlak değildi: pazaryerleri ve kahvehanelerden,²⁰ aynı sosyo-ekonomik durumda olmakla birlikte farklı dini inanç sahipleri ve etnik gruplar arasında örgütlenen daha resmi toplumsal buluşmalara kadar çeşitli temaslar gerçekleştirilirdi.²¹ Ortak kültürel pratikler ve faaliyetler, diğer toplulukların yemek alışkanlıklarının farkında olmak, 'öteki'ne aşinalıktan doğmuştu.²² Sözelimi, İzmir'de insanlar birbirlerinin dini bayramlarında birbirlerine bayram ziyaretine giderlerdi²³ ve resmi bayramlarda sokaklarda -genelde ortak olan toplumsal cinsiyetle ilgili hassasiyetler ve adetler dikkate alınmakla birlikte- kaçınılmaz olarak hep birlikte bulunurlardı.²⁴ Bu, sadece 'diğer' toplulukların bilindiğini değil, ama onların ekonomik ve koşulların zorlamasıyla kültürel toplumsal uzamlarına karşılıklı nüfuz etme yoluyla düzenli temelde karşılıklı ilişkiyi de ortaya seriyordu.²⁵

Belirli bir şehrin sınırları dışında, uzun mesafeli uluslararası ticaret içinde, genelde birbirlerinden oldukça uzak mesafelerdeki toplumsal uzamların katılımcıları arasındaki karşılıklı etki, etkin ve güvenilir bir biçimde sağlanmak zorundaydı. Eğer -ilk olarak toplumsal uzamları yaratmış olan ekonomik faaliyetleri yürüten- katılımcılar arasında karşılıklı ilişkilerin kurulması, korunup genişletilmesi gerekiyorsa, bunun olması şarttı. Başka bir deyişle, uzam, mesafe ve zamanın meydan okumalarına çözüm bulunmak zorundaydı. Bu toplumsal uzamların -genelde coğrafi bakımdan dağılmış ortaklıkların üyeleri olan- katılımcılarının yüz yüze olduğu sorun, piyasa koşullarıyla ilgili bilgi ya da belirli bir işlem için gerekli talimatların güvenli ve zamanında onlara ulaşabilmesi için birbirleriyle nasıl iletişim kurabilecekleriydi. Zamanın iletişim kısıtlılıklarına rağmen, oldukça düzenli ve uygun maliyetli özel iş mektubu yazımı, bunun cevabını oluşturuyordu. Gerçekten de düzenli posta hizmetleri, bu amaçla bedeli üyelerince karşılanmak üzere ilk kez XVII. yüzyılda uzun mesafeli uluslararası ticarete faal çalışan Avrupalı tüccarlar tarafından kurulmuştu.²⁶

20 Örneğin, Hélène Desmet-Grégoire & François Georgeon, *Cafés d'Orient revisités* [Paris: CNRS Éditions, 1997], *passim*. İzmir için, bkz., Georgelin, *La fin de Smyrne*, s. 110-113. Livorno için, bkz., Francesca Bregoli, "A Jew and a Christian Walk into a Café: Jewish Life in a Mediterranean Port" [Bir Yahudi ile Bir Hristiyan Bir Kafe'ye Girer : Bir Akdeniz Limanında Yahudilerin Hayatı] , Herbert D. Katz'ın Center for Advanced Judaic Studies, University of Pennsylvania'da [İleri Yahudi Araştırmaları Merkezi, Pennsylvania Üniversitesi] verdiği tebliğ, 11 Şubat 2014.

21 Jacob Spon&George Wheeler, *Voyages d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* [Amsterdam, 1679], I. Cilt, s. 238.

22 Madeline Zilfi, "Women and Society in the Tulip Era, 1718-1830", Amira El Azhary Sonbol, ed., *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History* [Syracuse: Syracuse University Press, 1996], s. 290-303.

23 Hervé Georgelin, *La fin de Smyrne* [Paris: CNRS Éditions, 2005], s. 101-109, 114-118.

24 Zandi-Sayek, *Ottoman Izmir*, s. 171-175, 180-185.

25 Laurent Chevalier d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux* [Paris, 1735], I. Cilt, s. 124-125., 129-130

26 Elena Frangakis-Syrett, "Networks of Friendship and Networks of Kinship: Eighteenth -Century Levant Merchants", *Eurasian Studies*, I./2. Cilt [2002], s. 189-212; ayrıca, bkz., Aslanian, *From the Indian Ocean*, s. 86-120.

Böyle mektuplaşmalar, işadamları arasında ilişki ağına dönüşürken, piyasaların birbiriyle ilişkisinde önemli bir halka olmuştu. Örneğin, Londra merkezli bir şirkete bağlı çalışan İzmir'deki bir İngiliz tüccar, sadece üstlerine değil ama Londra şirketi adına iş yaptığı ve şirketin İstanbul, Kıbrıs, Venedik ya da Livorno'da bulunabilecek olan diğer çalışanları, temsilcileri ve ortaklarıyla da yazışlıyordu. Aynı şekilde, bu ortaklar da -İzmir dâhil- piyasadaki fırsatlar ve gemilerin gelişinden salgınlar, korsanlık, savaşlar ve siyasal haberlere kadar değişen ticari ve diğer haberleri birbirlerine iletme üzere aynı şekilde düzenli mektuplaşıyorlardı. Bu gibi enformasyon, herkesin iş yaptığı piyasalar için önemli iş stratejilerini formüle ederken, Londra şirketinin çalışanları ve ortaklarının her birini ilgilendiriyordu. Mektup yazımı, bir iş grubunun uyum ve ilişkisinin sürdürülmesinde ve toplumsal uzamların etkili ve verimli iç içe geçişi sürecinde gayet önemli bir ortam oluşturmuştu. İşletmelerin tarih arşivleri genelde bu gibi mektuplaşmaların korunmasına dayalıdır. O zaman, ekonomik nedenlerle ortaklara gönderilen aynı mektuplar çoğaltılır, diğer tarafın eline geçmesini garantilemek için, çoğaltılan her kopya farklı bir yolla gönderilirdi. Başka bir uygulama da güvenli bir şekilde muhatabın eline geçmesini garantilemek için, kopyalanan bir önceki mektubun yenisine eklenmesiydi.²⁷ Özel iş mektupları yanında, yayınlanmış finansal basın bültenleri de emtia fiyatları ve döviz kurları gibi öne çıkmış birçok Avrupa piyasasını ilgilendiren konularda 'açık' veri ve bilginin düzenli ve elverişli dolaşımını sağlamak için bir başka önemli rolü oynarlardı; aynı bilgi dolaşımı, Osmanlı'nın kiler de dâhil olmak üzere daha küçük piyasaların toplumsal uzamları için de geçerliydi.²⁸ Bu gibi bilgi daha küçük piyasalara, mektuplarında böyle -genelde tek yapraklık- gazete bültenlerini gönderen tüccarlar tarafından, diğer büyük piyasaların toplumsal uzamlarıyla kurdukları karşılıklı ilişkilerin sonucunda ulaşıyordu. İzmir, çok sayıda ticari ortağına ve Osmanlı ekonomisi ile küresel ticaretteki güçlü konumuna bağlı olarak bu ağın parçası olduğundan, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bu gibi basılı bültenlerin alıcısıydı.

İzmir'in Toplumsal Uzamının Yaratılmasında Ekonomik Eğilimlerin Eşleşmesi

Yukarıda özetlendiği gibi, İzmir piyasasının toplumsal uzamı, toplamda ekonomik işlemle tanımlı, hedefi sonlu ve nispeten somut kodlanmış insan etkileşiminin kritik kütlesini temsil ederek, kapsadığı tekrarlanan faaliyetler sayesinde

27 Elena Frangakis-Syrett, "Commerce in the Eastern Mediterranean from the 18th to the Early 20th Centuries", *International Journal of Maritime History*, Cilt X/2 [Aralık 1998], s. 125-154.

28 John McCusker, "The Demise of Distance: The Business Press and the Origins of the Information Revolution in the Early Modern Atlantic World", *The American Historical Review* Cilt 10/2 [Nisan, 2005], s. 295-321.

soyut, ama makul bir biçimde kurulmuştu. Bu şekilde, toplumsal uzam parasal işlemlerin gerçekleştirilmesi sonucunda ve amacıyla oluşturulmuş karşılıklı ilişkilerin temsilcisi olmuştu. Ticaret artık XVIII. yüzyılda birincil olarak arz ve talep ihtiyacının sonucu olduğundan, onu yönlendiren şey piyasanın görünmez kuvvetleriydi. Bir şehrin ve ağlarının lehine, bir diğerinin aleyhine olabilecek yeni tüketim kalıplarına yol açan savaşlar, halk sağlığı meseleleri ya da zevklerdeki değişiklikler gibi piyasaya *dışsal* diğer faktörler de vardı. İzmir buna mükemmel bir örnekti: savaşlar ve imparatorluğun barış zamanındaki idari politikaları, şehrin yeni piyasalara açılarak var olan toplumsal uzamları genişletmesine ya da başka zamanlarda değişimine yol açtığı veya geçici olarak daralttığı yeni toplumsal uzamları geliştirmesine izin vermişti. Örnek olsun diye -dünya ekonomisi geç XVI. erken XVII. yüzyıl ekonomik krizinin peşinden bir büyüme hareketine girmeye başladığından, uluslararası ticaret için çok şanslı bir zaman olan- XVII. yüzyılın ortasında, İzmir'i doğrudan öne çıkaran bir imparatorluk politikasının nasıl yerleştiğini not edebiliriz. Bu politika, diğer bölgesel limanlar aleyhine *Ege Bölgesi* ticaretini kendisinde yoğunlaştıran kanalları açmıştı. Kuşadası'ndan Sakız Adası'na kadar, bu limanların uluslararası piyasanın toplumsal uzam[ları]na daha önceden sahip oldukları erişime devam etmeleri açıkça yasaklanmıştı.²⁹

Bunların toplumsal uzamları ortadan kalkmadığı halde, sarsılan piyasa uzmanlık ağları ve insani sermayesi İzmir'in toplumsal uzamına girerken İzmir tarafından alt edildikleri kadar engelleniyorlardı. Ne var ki, böylece onlar da sonuç olarak kendilerini çok etkileyen İzmir'in toplumsal uzamlarını değiştirmişti. Bunun nasıl olduğunu aşağıdaki örnekten çıkarabiliriz: Avrupa'yla ticaret yapmaya zaten alışık olan, bu toplumsal uzamların kural ve pratiklerini bilen Sakızlı tüccarlar, İzmir'e yeniden yerleştikten sonra -gerçi bu tam anlamıyla XVIII. yüzyıldan önce olmadı-, şehrin toplumsal uzamlarının en kârlı olanından birini, yani alafranga giysilerin ithalatını üstlenmişlerdi.³⁰ Bu, İzmir'in başlıca sosyo-ekonomik toplumsal uzamlarından biri olmakla kalmıyordu; ama uzamlar hiyerarşisinde kendisini birçok diğer toplumsal uzamın üzerine yerleştiriyordu. Dolayısıyla, Kuşadası ve Sakız mekânsal olarak kaybederken, İzmir kazançlı çıkmakla birlikte, üç mekânın ve *katılımcılarının* toplumsal uzamı karşılıklı ilişkilerini, faaliyetleri ise karşılıklı nüfuz edip akışkan

29 Du Loir, *Les voyages du Sieur du Loir* [Paris, 1654], s. 20; Gilles Fermanel, *Observations curieuses sur le voyage du Levant fait en 1630* [Rouen, 1668], s. 309; George Sandys, *A Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610* [London, 1637], s. 12-15; ayrıca, bkz., Elena Frangakis-Syrett, *Οι χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές 1750-1850* Athens: Agricultural Bank of Greece Press [Atina, Yunanistan Ziraat Bankası Matbaası], 1995, s. 13-25.

30 Fremaux, van Lennep & Enslie to van Haften, İzmir, 29 Haziran 1782, J.G. Nanninaga, ed., *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde deel: 1765-1826* [S-Gravenhage, 1966] içinde, s. 339-341.

ve kesintisiz bir süreçte yeni toplumsal uzamlar yaratmayı sürdürmüştü. Bu, kesinlikle çok yavaş ritimli, son derece tedrici bir süreçti: Bu gibi gelişmelerin görünür hale gelmesi neredeyse yüzyılı bulmuştu. Sakız'ın İzmir'in kumaş ticaretindeki başarısı, ada ticaretinin uluslararası piyasadan uzaklaşmaya başlamasından yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1820'lerde doruk noktasına ulaşmıştı.³¹ İmparatorluğun birbirine kenetlenmiş toplumsal uzamlar hiyerarşisinde içkin ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olarak, siyaset ve finans dünyasının elitlerinin yarattığı İstanbul'unkiler dönem dönem İzmir'inkilerin üzerine çıkmıştı. Böyle anlar, Babıali'nin İzmir'in para piyasasını olumsuz etkileyen döviz kurları belirlediği anlardı; bu dolaşımdaki parayı İzmir'den uzaklaştırıp başkente çekiyordu. Bazı yönlerden, aynı şekilde başkentte doğan iltizam uygulamaları İzmir'in sermaye piyasasını olumsuz etkilemişti; çünkü fonların bu gibi faaliyetlerle İstanbul'da yatırıma gitmesi, İzmir'de ticarete gidebilecek kaynakları orantısız bir şekilde piyasadan çekiyordu.³² İzmir'in toplumsal uzamı -Sakız'inkinden daha fazla olmasa da- salt pasif bir havuz olmasa bile, İstanbul'unkinden yine de etkileniyor ve süreçte genel Osmanlı ekonomisinde daha baskın olan İstanbul'unkiyle değişiyordu. Nasıl İzmir Sakız'ın toplumsal uzamına hâkimse, İstanbul da zaman zaman İzmir'inkine hâkim oluyordu. Çünkü toplumsal uzamların karşılıklı etkisinde durağan hiçbir şey yoktu: tersine, ekonominin kendisi evrim geçirip değişirken dönüşüm ve değişimlere sonsuz derecede meyilliydiler.

Toplumsal bir çatışma ilişkisi olarak, savaş içinde yer aldığı ekonomik faaliyetle çarpışabilir ve hatta -uzamsal konumu açısından- komşu uzamları da etkileyebilir. Sözelimi, XVIII. yüzyıldaki Osmanlı-Safavi savaşları İran ipekçilerinin uzun mesafeli kervan ticaretiyle doğan Halep'in toplumsal uzamlarını etkilemiş, bu ticaretin giderek artan ölçülerde İzmir'e kaymasına neden olmuştu. Bu da yeri gelince İzmir'in toplumsal uzamını değiştirip genişletmiş; onu İsfahan kadar uzaklara ulaşan İran ipeklisi ticaretinin yarattığı toplumsal uzama ekleyerek, ek ağları ve şimdi ona bağlı yeni mekânları içine almıştır. Gelgelelim, şehrin toplumsal uzamı, söz konusu karşılıklı ilişki içindeki -üç-uzam hiyerarşisinde başat hale gelmiştir: İran ipekli ticareti, son varış nokta-

31 Archives Nationales de France, Paris [ANF] F/121850A, État général des maisons de commerce établies à Smyrne, İzmir, 1820. Ayrıca, bkz., Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris [AMAE], CCC, Vol. 8, Consul Etienne David, *Mémoire sur Scio, Chios, 1825*.

32 Osmanlı ekonomisinde, sermaye birikiminde, yatırım modellerinde, örgütlenmesinde ve üretim ağlarında iltizamın rolü ve önemi için, örneğin bkz., Sevkettin Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, Cilt 35/2 [Sonbahar, 2004], s. 225-247; Ariel Salzman, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the 18th century Ottoman Empire", *Politics and Society*, Cilt 21/4 [1993], s. 392-423 ve Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe* [Leiden: Brill, 1996], s. 140-190.

sına ulaşmak için Anadolu ardülkesi yoluyla aştığı kervan rotaları ve İzmir. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılın diğer yarısında, Akka gibi Suriye liman-şehirlerinin ardülkesindeki ve belli ölçülerde İskenderiye’de savaş ağalığı, önceleri çok önemli pamuk ihracatına dayalı ticaretin yaratmış olduğu toplumsal uzamların da daralıp 1770’ler ve 1780’lerde bu ticaretin toplumsal uzamına egemen olmaya başlayan İzmir’e kaymasına neden olmuştu. İzmir, bu iki on yılda ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, Osmanlı-Avrupa ticaretini ayıran toplumsal uzamlar hiyerarşisinde mutlak egemen olarak ortaya çıkmıştı.³³

Ayrıca İzmir, bu sefer küresel ticarete üç önemli metanın mevcut akışında yeni dönüşümler temelindeki piyasa değişikliklerinin olağanüstü eşleşmelerinden faydalanmaya devam etmişti. Bunlar, Doğu’dan Batı yönünde hareketi izleyen tekstil hammaddelerinin satın alınması; Batı’dan Doğu’ya giden batı tekstili ve sömürge mallarının tüketiminde artışı; gümüş için Batı’dan Doğu’ya, altın içinse tersi yönde giden parasal gümüş ve altın akımının dengelenmesiydi. Bu, üç sürecin sonucuydu. Batı’yla ticaret dengesi fazlası ve Uzak Doğu’yla ticarete açık;³⁴ imparatorluğun iç para akışındaki rolü ve nihayet Avrupa finans piyasalarıyla artan bağları sonucunda küresel ticaret ve para akışındaki bu eğilimler, XVII. yüzyıla gelindiğinde İzmir’de zaten görülüyordu. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, hammadde -pamuk ve pamuk ipliği- talebi artarken, en başta Carcassonne-Languedoc bölgesinde yer alan ve aynı zamanda Colbert’in merkantilist politikalarının yürürlüğe konmasıyla gelişen Fransız tekstil sektörünün ihtiyaçlarını yansıtıyordu.

Sonuçta, Osmanlı piyasası güney Fransa’ya önemli bir pamuk kaynağına dönüşmüştü. İzmir, tüm diğer Osmanlı şehirleri ve piyasaları dışında bu sektörün toplumsal uzamlarını tekelleştirmese de egemenliği altına almaya başlarken, Fransa da İmparatorluğun uluslararası ticaretinin toplumsal uzamlarına tüm diğer Avrupa ülkelerini dışarda bırakarak egemen olmaya başlamıştı. Ayrıca İzmir uluslararası piyasadaki bir diğer önemli değişiklikten, imtiyazlı sömürge ticaretinden, yani İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa Atlantik ekonomilerinin Karayiplerin kahve ve şekerini Kıta Avrupa’sına ve bütün Akdeniz piyasalarına yeniden ihraç etmesinden de faydalanmıştı.³⁵ XIX. yüzyıllara gelindiğinde, İngiliz Amerika’sının tüccarları ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı’nın

33 Osmanlı-Fransız ticareti ve İzmir’in buradaki rolüyle ilgili istatistiksel veriler için, bkz., ACCM, I, 26-28 [1700-1789] Elena Frangakis-Syrett, XVIII. Yüzyılda İzmir’de Ticaret [İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2006] içinde, s. 256-260.

34 ANF, AE Biii 243, Felix de Beaujour, Inspection générale du Levant, İzmir, 5 Haziran 1817.

35 Elena Frangakis-Syrett, “Americans in the Mediterranean in the Late 18th and Early 19th Centuries”, *Rough Waters: American Involvement with the Mediterranean in the 18th and 19th Centuries*, S. Marzagalli, J. Sofka & J. McCusker, eds. [St. John’s, Newfoundland, 2010] içinde, s. 221-232.

bitmesiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri’nin gemi sahipleri ve tüccarları da onlara katılmıştı.³⁶ Amerikalıların İngiliz ve Fransız sömürge malları ticaretince yaratılmış rağbet gören toplumsal uzamlara ulaşma yeteneği, sonuçta toplumsal uzamları olağanüstü açık, akışkan ve rekabetçi olarak büyüyen ve değişen dünya ekonomisinin büyük yardımıyla gerçekleşmişti. Bunlar, o dönemde Avrupalılar ve Osmanlılar arasındaki yaşanan sayısız savaşla [1776-1815] daha da kolaylaşmış ve sonuçta siyasal değişimler böyle ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde aşırı akışkanlık ve açıklık sergileyen, sadece ticari ağlar değil, ama para piyasalarının toplumsal uzamlarıydı. Böylesi koşullar, yeni oyunculara -Osmanlılar gibi Amerikalılara- yarar sağlamış, onlara aksi durumda “iyi korunmuş” toplumsal uzamlara nispeten hızla erişim sağladığı gibi, [işlemlerinin hacmi ve sıklığı ile ağların ve ilişkilerin yapısına bağlı olarak] bu gibi toplumsal uzamlar hiyerarşisinde daha üst bir konuma çıkmalarını da sağlamıştı. Amerikalıların İzmir’e gelişi³⁷ ve İzmirliilerin Londra’ya gidişlerinin gösterdiği gibi, İzmir’in toplumsal uzamları bu yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmaktan geri kalmamıştı!³⁸

Gerçekten de, sömürgelerden yapılan kahve ticareti Ortadoğu piyasalarının kahve ticaretini devrimcileştirdi. Bu piyasalar duruma o kadar iyi tepki verdiler ki, İmparatorluğun XV. yüzyıldan beri yaptığı Mekke kahve ticareti, büyük ölçüde kesildi. Sonuçta bunun yaratmış olduğu toplumsal uzamlar, özellikle Arap vilayetleri için muazzam olan ticarete bağlı ekonomik faaliyetlerle değil, ama aynı zamanda kahve tüketiminden kaynaklanan ritüel ve kültürel yönleriyle de büyük ölçüde değişim gösterdiler. Mekke kahve ticaretinin yarattığı toplumsal uzam, Karayipler kahve ticaretiyle kısmen ortadan kaldırılır, kısmen alta itilirken, süreçte Karayipler kahve ticaretinin yarattığı toplumsal uzam da genişledi. Çünkü Osmanlı ekonomisi dâhil, dünya ekonomisinin genişlediği bir zamanda pekçok büyük Batılı ekonomi bu ticarete katılmış, öyle ki şekerin yanında kahve de Osmanlı piyasalarında kitlesel tüketilen ürün haline gelmişti.³⁹ Böylece şehir kendisini zaten kurulmuş olan ticaret ağlarının doğal ilerlemesi

36 Amerikalıları -Lizbon ve Tunus’tan Livorno ve İzmir’e kadar- Akdeniz’e getirip taşımacılıkta, kaptanları yoluyla resmi olmayan ticari bankacılık faaliyetlerinde kârlı işlemler yürütmelerine imkan veren aslında kahve ve şekerdi. Bu dönemde Amerikan ticari ağlarıyla ilgili daha fazla ayrıntı için, bkz., Silvia Marzagalli, “Establishing Transatlantic Trade Networks in Time of War: Bordeaux and the United States, 1793-1815”, *Business History Review*, Cilt LXXIX/4 [2005], s. 811-844.

37 The National Archives [TNA]: United Kingdom, London [Ulusal Arşiv, Birleşik Krallık, Londra], SP 105/127, Consul Francis Werry, İzmir, 2 Aug. 1800 to Levant Company Directors, London [Konsolos Francis Werry, İzmir, 2 Ağustos 1800, Levant Company/Levant Şirketi Müdürleri’ne, Londra].

38 TNA, SP 105/121, Levant Company Directors, London 26 May 1797 to Werry, İzmir [Levant Şirketi Müdürleri’nden İzmir’deki Werry’ye, Londra, 26 Mayıs 1797].

39 Her iki malın girişi büyük ölçüde İzmir yoluyla olduğundan, bunlar onun başlıca ithal malları arasına girmiş, bunu sadece batılı mamul malların ithalatı geçmişti.

sonucu, toplumsal uzamlarının ilişkiye girdiği büyüyen ve kârlı bir ticaretin merkezinde bulmuştu.

Toplumsal Uzamın Yaratıcıları Olarak Ticari Bankacılık ve Kredi İşlemleri

XVII. ve XVIII. yüzyıllar süresince, sırayla Amsterdam ve Londra, Avrupa'daki en iyi sermayeleşmiş piyasalara sahipti: Kredi ve para piyasalarının sağlamlığı -sert ekonomik ve parasal krizlere rağmen- zamanın en büyük hacimli bankacılık işlemlerini yapmalarına izin veriyordu. Orta ve daha küçük piyasalarda dolaşan kredi miktarı ve ödeme araçlarının miktarıyla karşılaştırıldığında, bu durum daha çok belirgindi. Gelgelelim Londra gerek tek başına, gerekse küme halinde -sözgelimi, Güney İtalyan ve Osmanlı piyasaları birlikte ele alınırsa- küresel işlem hacmine katkıda bulunuyordu. Bunlar, süreç içinde genelde daha büyük toplumsal uzamların alt-uzamları işlevi gören kendi toplumsal uzamlarını geliştiriyorlardı. Bu hiyerarşik işleyen karşılıklı ilişki içindeki toplumsal uzamların küresel düzenine bağlı işlemlerin hem hacmi, hem de karmaşıklığı neredeyse tüm toplumsal uzamlarda hatta alt-uzamlarda artmıştı. Bu da yeri gelince orta ölçekli bir piyasanın toplumsal uzamının büyümesine ve böylece onun alt-uzamları haline gelen daha küçük piyasa[lar]ın toplumsal uzamlarını kendisine çekmesine imkân verdi. İzmir'i örnek gösterebiliriz: Marsilya ya da Livorno gibi Avrupa'nın başlıca para piyasalarının toplumsal uzamlarının ticari bankacılık işlemlerinde bir alt-uzam haline gelerek, kendi toplumsal uzamı büyümüşü. İzmir, daha büyük bir katılımcı ve ilişki ağına sahip olduğu gibi eskisinden daha iyi sermayeleşmesi sayesinde, Ege Adaları, Batı ve Orta Anadolu'da gerçekleşen, ama ödemesi İzmir'de yapılan ticari işlemler için takas odası haline gelmişti. Süreçte, böylesi işlemler için bu piyasaların toplumsal uzamları İzmir'in alt-uzamı haline geldi.

XIX. yüzyılın ortasına kadar, kurumsallaşmış ve düzenli bir bankacılık sisteminin olmaması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sürekli görülen tedavüldeki para darlığını aşmak için yaygın ama giderek daha iyi örgütlenip mevzuata tabi tutulan kredi sistemi ve kullanımıyla sonuçlandı. Piyasanın ve içinde işlediği ulusal ekonominin büyüklüğüne göre farklı yoğunluk ya da görülme oranıyla da olsa hemen hemen tüm Avrupa piyasalarındaki durum böyledi. Genelde, parasal darlık İzmir dâhil Osmanlı piyasalarında Avrupa'ya göre hem daha yoğun, hem de daha yaygın görülüyordu. Aynı zamanda, XVIII. yüzyıl, uzak mesafeli uluslararası ticaretten başlayıp Batı ve Orta Avrupa'da tekstil sanayii sektörünün gelişmesine kadar dünya ekonomisinin genişleme dönemi idi. XVII. ve daha ileri ölçülerde XVIII. yüzyılda bu gibi ihtiyaçları yerine getirmek için ortaya çıkmış olan pratikler ve bunların aracılığıyla daha da gelişmiş olan kredi sistemi, uzun mesafeli ticarete ödemeleri sağlamaya yönelik ticari bankacılık

işlemlerini olduğu kadar -nakit para tüm piyasalarda her zaman çok yüksek prim yaptığından- spekülâtif para işlemlerini de gerçekleştirmek için mükemmel bir toplumsal uzam yaratmıştır. Geç XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ilk on yıllarına geldiğimizde, dünya ekonomisi daha ileri düzeyde karşılıklı ilişkiye girer ve parasallaşırken, yeni kredi piyasalarını eski daha gelişmiş piyasaların mevcut toplumsal uzamlarına çekiyordu. Bu gibi süreçlerin sonucu, kredi ve diğer ticari bankacılık faaliyetleriyle ilgili bütün toplumsal uzamlar kümesinin, yavaş yavaş küresel ekonominin payandası haline gelmesi olmuştu. XIX. yüzyılın ortasından başlayarak, Batı Avrupa'da bankacılık sektörünün ve sonuçta onun yarattığı toplumsal uzamların düzenlenip büyümesinin bu ekonomilerde görülen yeni ve daha hızlı endüstriyel gelişmenin yolunu açmakta temel rol oynaması şaşırtıcı değildir.

Bu gibi gelişmelerden önce, XVIII. yüzyıl boyunca kredi ve bankacılık işlemleri ekonomi kaynaklı toplumsal uzamlar hiyerarşisinde en sofistike toplumsal uzamlardan birini yaratıyordu. O, bir Toplumsal Uzam olarak büyük ölçüde belirlenebilirdi. İçinde hareket eden Avrupalı ya da Osmanlı 'üyeleri' için izin verilen ve izin verilmeyen şeyler konusunda *kendi* davranış kodları bile vardı. Başka bir deyişle, uygulayıcıların çok dillilik yetenekleri yönünden olmasa da uzmanlık yönünden bilgi paylaşımı içine girmeleri beklenirdi ve bunu gerçekten de yaparlardı. Paylaştıkları bilginin birkaçını sıralayalım: farklı yıllarda basılmış, genelde değerli madenlerin değişik miktarlarını içeren Osmanlı sikkelерinin asıl değerini söyleyebilecek durumda olmakla başlayan ve piyasaların maden değerinden bağımsız olarak yerel bir sikkeyi hangi değerle kabul edecekleri bilgisi; ne zaman emtia ticaretine girileceği, ne zaman onun yerine para ticareti yapılacağına bilgisi; parayı İzmir'de belirli bir anda muhtemel parasal darlık ya da bolluk düzeylerinde spekülasyon yapmayı içeren bir mübadele aracı olarak kullanmaktan nasıl bir meta olarak kullanacaklarına kadar bilgi. Bu son faaliyet aslında hem altın ve gümüş, hem de bakır yönünden Osmanlı ve Avrupa döviz kurları değişimiyle ilgili güncel enformasyonu zorunlu kılıyordu. Bunu söyleyebiliriz, çünkü Osmanlı parasal sistemi liberaldi ve döviz ithal edip yerel para yerine döviz tedavülüne izin veriyordu. İzmir'inki gibi orta büyüklükteki bir piyasanın senetler ve diğer kredi araçları biçiminde ne kadar kredi döndürebileceğini; böylesi bir işlemin arbitrajdan daha fazla kâr marjları sunması halinde, finansman bonoları ya da değerli maden alınıp satılacağını; kambiyo senetlerinin ne zaman kırdırılacağını, eğer piyasa işlevini sürdürme ihtiyacı hissediyorsa ve hisse senedi çıkaran şirket ödeme yapmak için yüksek bir kredi notuna sahipse, kambiyo senedinin ne zaman vadesi geçtikten sonra da elde tutulacağını bilmek gerekiyordu.

Toplumsal Uzamın Yaratıcıları Olarak Kambiyo Senetleri

İmparatorluk çapındaki işlem hacmi ve hüküm süren likidite baskısı düşünlüğünde, İzmir de büyük ölçüde kredi aracılığıyla işleyen bir piyasaydı.⁴⁰ Bu likidite baskısı ortamında, ticaretin çoğu ve gerçekleştirilen kredi ilişkili işlemler kambiyo senetleri temelinde yürütülüyordu. Gerçekten de kambiyo senetleri sadece Osmanlı değil, ama dünya ekonomisi için de önemliydi. İzmir içinse bir başka avantajı daha vardı: XVIII. yüzyıl sonuna geldiğimizde, Osmanlılar ve/ya da İzmir'de üslenip Avrupa'yla ya da Avrupa'da üslenip İzmir'le ticaret yapan Avrupalılar, şehrin ticaret ve kredi piyasalarının toplumsal uzamlarını, Amsterdam⁴¹ ve Marsilya'dan başlayıp Livorno, Ancona ve Trieste'ye kadar bir dizi başlıca para piyasasına bağlıyordu. Erken XIX. yüzyılda, İzmir artık Malta, Viyana ve Odesa'ya da bağlanmıştı. Bu gelişmelerin görüldüğü tek yer İzmir değildi: İmparatorluk'ta ve özellikle İstanbul'da diğer para piyasaları da aktifti. Sonuçta, Osmanlı senetleri büyük Avrupa ıskonto piyasalarının toplumsal uzamları içinde bir alt-uzam oluşturmaya başlamış ve toplumsal uzamların her iki setinde faaliyet gösterenler için karşılıklı ilişki kurucu ve karşılıklı yarar sağlar bir tarzda işlemeye başlamıştı.

Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine entegrasyonunda ve/ya da parasal işlemler için imparatorluğun toplumsal uzamlarının genişlemesinde, sadece Avrupa kambiyo senetleri, yani Avrupalı para piyasalarının çıkardığı ya da sigorta ettiği senetler değil, yerli senetler de önemliydi. XVII. yüzyıldan beri, Osmanlı ya da *dâhili* [iç] kambiyo senetleri ve diğer kredi araçları, Osmanlı'nın iç parasal ihtiyaçlarından -yani, vergi gelirini paraya çevrildiği vilayetlerden güvenli bir şekilde başkente transfer etme ihtiyacı ve gıda maddelerinden askeri malzemele-re kadar İstanbul'un ihtiyaç duyduğu satın almalar için vilayetlere ödeme yapılması gerekliyse tersi- kaynaklanan ya da bunlara hizmet eden toplumsal uzam[lar]ın önemli parçasıydı. Sonuçta, genelde en başta Hazine ödemelerini halletmek için İstanbul'da dolaşım aracını yenilemek gerekirdi; zaman zaman İmparatorluğun piyasaları arasında nakit transferine ihtiyaç olurdu. Bu gibi hedefleri yerine getirmek için Osmanlı devlet politikaları, belirli bir piyasada, örneğin İzmir'in

⁴⁰ Bu kentin bir piyasa olarak büyüüp refaha ermesi, kredinin çok yaygın kullanılması yerel ekonomiye hakim volatilité ve yerel para biriminin zayıflığına, dalgalanmasına katkıda bulunsa bile, kredinin piyasanın sürdürülebilirlik sınırları içinde kullanılmasıyla, sektörün süreç içinde kendisini düzenleyebildiğini gösteriyor. Bununla birlikte, XVII. yüzyıldan beri kredi Osmanlı ekonomisinin işleyişinde önemini korumuş ve İmparatorluk gelişmiş ve yaygın bir kredi ağına sahip olmuştur.

⁴¹ Osmanlılara yerleşme imkanı sunan büyük ölçüde liberal bir devlet politikasının uygulandığı Hollanda limanları buna başlıca örneklerdir. Bkz., Frangakis-Syrett, *Οι χιώτες έμποροι*, s. 20-25, 28-29, 35; *idem*, "Commercial Strategies and Competition in the Levant: the British and the Dutch in Eighteenth-Century İzmir", in A. Hamilton, A. de Groot & M. van den Boogert, eds., *Friends and Rivals in the East* [Leiden: Brill, 2000], s. 135-158; İsmail Hakkı Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century* [Leiden: Brill, 2012], s. 198-234.

aleyhine İstanbul'da yerli para birimine avantaj sağlayan döviz manipülasyonu yapardı. Bu gibi durumlarda, büyük Osmanlı piyasalarında yaygın dolaşımdaki yabancı sikkeler, yerel sikkenin değerinin suni olarak düşürüldüğü İstanbul'a çekilir -çünkü büyük kârlar sağlayan komisyoncuların [*arbitrageurs*] yuvası burasıydı- ve İzmir piyasasında nakit darlığı yaşanırdı.⁴²

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa-Osmanlı ticaretinin yarattığı toplumsal uzamlar kümesi boyut, karmaşıklık ve karşılıklı ilişkilerin derecesi yönlerinden büyüdüğünden, çok sayıda Osmanlı kambiyo senedi İmparatorluğun dışında dolaşmaya başladı. İtalyan limanlarının -ve daha az ölçülerde olmak üzere Amsterdam- para piyasalarının yarattıkları toplumsal uzamlar, bu senetlerin çoğunu alan yerler arasındaydı. Bu kısmen onların para piyasalarının yeni gelenlere diğer piyasalardan daha açık olmasından, kısmen de Osmanlı tüccarlarının bu limanlarda temsilcilikler açmalarından kaynaklanıyordu. İmparatorluk'ta zaten dolaşımdaki Avrupalı kambiyo senetlerinin hacmi de o zaman artmıştı. Osmanlıların çıkardığı ve/ya da sigortaladığı kambiyo senetlerinin büyük ölçüde hatır senetleri olduğu; yani Avrupa finans piyasalarının toplumsal uzamlarına girer girmez, gerek Amsterdam, gerekse Trieste'de yerleşmiş diğer Osmanlıların faaliyetlerince yaratılmış toplumsal uzamların fazla uzağında dolaşmadıkları öne sürülebilir. Bu, XVIII. ve erken XIX. yüzyıllarda İmparatorluğun başlıca ticari senet piyasaları olan hem İstanbul'da, hem de İzmir'de çıkarılmış senetler için geçerliydi. Ne var ki, Avrupalı tüccarların kaynağı İmparatorluk olmakla birlikte ıskonto edildikleri Avrupa'da dolaşan kambiyo senetlerinin Osmanlılar tarafından sıklıkla sigortalandığını, hacimli Roux Frères yazışmalarından görebiliriz. Bu, böyle senetlerin dolaşımının her zaman Osmanlı iş çevrelerinin toplumsal uzamlarıyla sınırlı olmadığını gösteriyordu. Ayrıca Osmanlı senetlerinin İmparatorluk dışında dolaşımı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında azar azar ama durmadan arttı. Özellikle önceki dönemine kıyasla, XIX. yüzyılın başında -İzmir ve İstanbul kaynaklı- Osmanlı senetlerinin hacmi ve dolaşımı daha da arttı. Bu, kısmen piyasaların daha az yapılandırılmış, daha akışkan ve bu nedenle Osmanlı senetlerini daha çok kabul etmesinden, kısmen bir yandan savaş harcamalarının, diğer yandan ekonomik büyümenin Avrupalı piyasalarda likidite ve artan senet talebi üzerinde aşırı baskı oluşturmamasından kaynaklanıyordu.

Marsilya ve İzmir: Sembiyotik Bir Toplumsal Uzamlar İlişkisi

İzmir-Marsilya ilişkisi, farklı üç sektörün -emtia ticareti, nakliye ve hem ticari, hem de spekülatif bankacılık işlemleri- ekonomik faaliyetlerinin oluşturduğu

⁴² ANF, AE Bi 1057, Consul Charles-Claude de Peyssonnel, Mémoire, İzmir, 29 Nisan 1769.

toplumsal uzamlara demirlemiş çok boyutlu ve gayet sembiyotik bir ekonomik ilişkiydi. O zamanki haliyle Marsilya İzmir'den kıyaslanamayacak kadar önemli olmakla birlikte, iki şehrin ekonomik ihtiyaçları arasındaki benzerlikler, toplumsal uzamlarının daha etkili karşılıklı nüfuzunu çok daha iyi açıklıyordu. Gelgelelim, bu İzmir'in dünya ekonomisi içinde Marsilya'nın çoktan komuta ettiği Avrupa [Fransa] ve uluslararası [Fransız-İtalyan ve diğerleri] piyasaların toplumsal uzamlarına girişinde kilit rol oynamış olan bir ilişkiydi. Bunun mümkün olabilmesi, kısmen Osmanlı pamuğu ve pamuk ipliği ihracatı ile yukarıda değinildiği gibi, Fransız kumaşı ithalatı temelinde gayet başarılı bir ticari mübadeleden kaynaklanmıştı. Bu, karşılıklı ilişki içindeki bir dizi ekonomik sektör ile onların Güney Fransa ve Batı Anadolu'da yerleşmiş toplumsal uzamlarını içine alan bir işlemdi. Fransa'da bu, bütün işlemin tamamlanması ve herhangi bir gelir kaydedilmesi için, bu tekstil işletmelerine yatırımdan gemi inşası ve/ya da kiralanmasına, gemi ve yükünün sigortalamasına kadar, pamuk satın alımdan giysi satımına ticari işlemlere kaynak yaratmaya kadar finansmanı içine alıyordu. Marsilya'da yatırım yapan Lyon bankerleri örneğindeki gibi, İstanbul'daki yatırımcılar aracılığıyla yapılabilecek bile olsa, tarımsal üretim ve ticaretinin finansmanı İzmir'de gerçekleşiyordu. Gerçekten de Fransa ya da İmparatorluk içindeki farklı mekânlar ve aktörler arasında yatırımların karşılıklı ilişki içindeki toplumsal uzamlarının başlıca iki piyasa olan İzmir ve Marsilya'nın uzamlarını karşılıklı ilişkiye geçirip genişletmesinin bir başka yolu buydu.

XVIII. yüzyılda, her ikisi de büyüyen dünya ekonomisinin kendisini hissettiren talepleri ışığında kurumsallaşmış kredinin az gelişmişliğinden ve para darlığından mustarip olmakla birlikte, her iki şehrin ticari sektörleri de kat kat büyümüşü. İzmir ve Marsilya örneğinde, İzmir'in kredi ve sermaye piyasalarınca yaratılmış toplumsal uzamlar aracılığıyla dünya ekonomisine girişine katkıda bulunan aşırı yaygın kredi kullanımına yansıdığı gibi, nakit-madeni para- ikamesi mekanizmalarında benzerlikler vardı. Çünkü piyasanın sürekli faaliyetini ve daha da büyümesini sağlamak için, hem Marsilya'da, hem de İzmir'de dolaşım aracını artırmanın bir yolu olarak ticari senet kullanımı artmıştı. Fransız şehri genelde bundan kurtulabilecek durumda olmakla birlikte, İzmir'deki gibi aşırı kredi genişlemesi ve bunun aşırı spekülatif kullanımı, şehrin piyasasını 1774 yılında Avrupa çapında finans krizinde görüldüğü gibi, zaman zaman son derece kararsız kılıyor ve parçası olduğu bu krize katkı yapmasına yol açıyordu. Finansal ya da parasal darlık zamanlarında, iki şehrin ticari ve kredi piyasaları, daha başat Fransız toplumsal uzamlarının İzmir'in-kilerin üzerine binmesiyle toplumsal uzamlarının daha üst düzeyde karşılıklı ilişkisini göstererek, birbirlerine tepki gösterebilecek durumdaydılar. Genelde,

Marsilya'nın İzmir için her tür madeni para/nakit ve senet kaynağı olarak hizmet etmesinin, İzmir'in Fransız-Osmanlı ticaretinde başı çeken ticari liman olmasına büyük katkıları oldu. Marsilya'nın İzmir'le ticaretindeki dengesizlik düşünülürse, Osmanlı şehri satılan mallara ödeme yapılmasında sürekli bu Fransız şehrine bağımlı hale geliyordu.⁴³ Arbitraj ve diğer büyük ölçüde spekülatif parasal faaliyetler için, Marsilya, İzmir'e senet dışında madeni para ve değerli madenler gönderiyordu. İki şehir arasındaki para akışı genelde Doğu yönünde de olsa Marsilya'da finans krizi ya da likidite kıtlığı zamanlarında fonların diğer yöne aktığı da oluyordu.⁴⁴

Toplumsal Uzamların Karşılıklı Nüfuz Edişi ve Fransız Kaptan

Yukarıda ortaya koymuş olduğum gibi, İzmir toplumsal uzamı yaratılmış ve süreçte neredeyse işlemsiz günü olmamıştı. Erken modern ekonomide, bu gibi işlem[ler] ya küçük-orta ya da büyük ölçekli olabiliyordu. Bu faaliyetleri yürütenler de geniş bir sosyo-ekonomik yelpazedendi. Bu kişiler, bir uçta bir tek tüccardan başlıyor, diğer uçta maliyet ve riskleri paylaşan işleme özgü ortaklık kuran bir grup tüccara, büyük çaplı uzun vadeli bir ortaklığa, Roux Frères firması gibi büyük ve çok eski aile şirketlerine kadar uzanıyordu. Marsilya merkezli, ancak dünya çapında iş yapan şirket, XVIII. ve erken XIX. yüzyıllarda ticaret, denizcilik, sigorta ve ticari bankacılık alanlarında faaliyet yürüten başlıca şirketler arasında yer alıyordu. Bu süre içinde, kelimenin tam anlamıyla yerküreye dağılmış ve İzmir'in de içinde olduğu büyük Osmanlı piyasalarını da kapsayan farklı piyasalarda kök salmış temsilcileriyle hacimli özel iş mektupları gidip gelmişti.⁴⁵ Bu mektupların amacı, geniş temsilciler ağıının mümkün olduğunca düzgün işlemesi, teftişi ve kontrolünün sağlanmasıydı. Sadece İzmir merkezli tüccarların faaliyetlerin hacim ve boyutlarına dayalı payı ve sonuçta bu şekilde eriştikleri toplumsal uzam[lar]ın 'ayak izi'yle karşılaştırıldığında, Roux Frères'in Osmanlı-Fransız ticaretinin toplumsal uzamındaki

43 ANF, AE Biii, Felix de Beaujour, Inspection générale du Levant, 5 Haziran 1817.

44 Böyle zamanlar, eşlik ettiği ekonomik sıkıntıyla birlikte muazzam can kaybına yol açan 1721'de belgelenmiş olduğu gibi akut veba salgını yıllarıydı. 1734'te yaşandığı gibi, ticari krizler sırasında İzmir iki şehir arasında işleyen mali ağların toplumsal uzamları tarafından kurulmuş olan toplumsal uzamlar yoluyla Marsilya'ya fon akıtmaya devam etti. Erken 1730'lar, Fransızların İmparatorluk'la yaptığı tekstil ticareti için iyi zamanlar değildi ve bu gibi sorunlar para akışı ile iki ekonomi arasındaki ticaret dengesine hemen yansıyor. Örneğin, ANF, AE Bi 1045, Konsolos Pelera'n'dan, İzmir, 7 Ekim 1732, Denizcilik Bakanı'na, Paris. Başı çeken ekonomiler arasında fon akışı ve İzmir'in bu gibi işlemlerdeki rolüyle ilgili daha fazla bilgi için, bkz., Elena Frangakis-Syrett, "The Balance of Trade and the balance of Payments between Izmir and France, 1700-1789", *Communications grecques présentées au Ve Congrès international des études du sud-est européen* [Athens: Greek Committee of the International Association for South-Eastern European Studies], 1985 [Atina : Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Uluslararası Birliği Yunan Komitesi], s. 127-138.

45 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, Marseilles, [ACCM], LIX/735, R. Franchetti'den, İzmir, 13 Ağustos. 1788 & 8 Ocak 1790, Roux Frères'e, Marsilya; LIX/750, Dennis Rolland&Co.'dan, İzmir, 13 Aralık 1788, 5 Ocak 1789 & 19 Mart 1790, Roux Frères'e, Marsilya.

payı, işlem sıklığı erişim derecesi arasında muazzam bir fark vardı. Fransız şirketinin üstlendiği tüm ekonomik faaliyetler için de aynı şey geçerliydi. Ne var ki, küçük ve orta ölçekli Osmanlı ve hatta Avrupa şirketleri *bir grup olarak* alındığında, ekonomik faaliyetlerinin boyutları, ölçeği ve sıklığı, onların İzmir toplumsal uzamına karşılıklı yarar sağlayacak bir şekilde girişlerine imkân tanıyan kritik bir kütle oluştuyordu. Tabii ki, bu gibi şirketler, büyük ihtimalle en tepesinde Roux'nun olmadığı hiyerarşinin altlarında yer alırlardı. Gelgelelim -Osmanlı ekonomisinin parametreleri içinde- onların girişi, İzmir toplumsal uzamını ve Roux Frères dâhil kurucu üyeleri arasındaki ilişki dinamini genişletmiş, güçlendirmiş ve nihayetinde değiştirmişti.⁴⁶

İşlem hacmi ve alanı ya da sermaye kaynakları yönünden ekonomik tayfın alt ucunda yer alanlar sadece küçük ölçekli Osmanlı -ya Avrupalı- şirket ve/ya da tüccarlar değillerdi. Avrupalı kaptanlar, özellikle de Fransız kaptanlar genelinde bu kategoriye giriyordu- İngilizlerin ve Hollandalıların Osmanlı sularında varlıkları sınırlıydı.⁴⁷ Fransız kaptanların faaliyetlerinin içinde, diğer Fransız tüccarların mallarını Marsilya ya da Livorno'dan ve diğer İtalyan limanlarından İzmir'e ve İzmir'de söz konusu limanlara taşımak da vardı. Ayrıca geldiklerinde Doğu Akdeniz'de düzenli olarak aylarca kalmaları, yerel ekonomiye ve toplumsal uzamlarına doğrudan katılmalarını sağlıyordu. Bunu sadece Osmanlı tüccarlarının mallarını İzmir'in aktarma limanlarından Ege'deki ada pazarlarına ya da karşılıklı olarak İzmir'den İstanbul'a taşımakla yapmıyor, ama kelimenin gerçek anlamıyla yerel tüccarların mallarını bir yerel pazardan diğerine taşıyıp -kıyılarından açık denizlere kadar- bütün Osmanlı karasularını kat ederek yapıyorlardı. Bir sonraki yolculuk için Doğu Akdeniz'e dönmeden, önceden planlanmış nakliye seferinde, Fransız kaptanlar, İzmir'den Tunus'a ya da İskenderiye'den Girit'e, oradan Tunus'a ve sonra da Venedik'e gidebiliyorlardı. Yurttaşları Fransız tüccarların mallarını taşırlarken, çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğu içinde deniz ticaretinde faal olan Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlı tüccarlar namına da çalışıyorlardı. Kendisiyle gemisini kiralayan tüccarlar arasında bir sözleşmeyle belirlenen kaptanlar, faaliyetleri sürecinde çok geniş yelpazeden ekonomik faaliyetlere girişirlerdi. Zaman zaman taşıma sözleşmesine -ya da navlun sözleşmesi- göre, gemide olmamaları halinde, sözleşme yaptığı tüccarların mallarını satması gerekir; zaman zaman bu malların satışı

46 Sözelimi, Osmanlı yöneticilerince desteklenen İzmir ve Batı Anadolu'ya Hollanda kumaşı ithalatı ve ticaretinde faal olan Osmanlı'ya tabi Sakızlıların birbirleriyle rekabet etmek yerine, birlikte hareket ederek stratejilerini koordine etmeleri, sadece Hollanda şirketlerini değil, Roux Frères'in temsilcilerinin de faal olduğu bütün İzmir kumaş ticaretini etkiledi.

47 Daniel Panzac, *Commerce et navigation dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle* [İstanbul: The Isis Press, 1996].

için onlara borç para verir; kredi ve navlun malların satışından sonra ödenirdi. Ayrıca, gemisini kiralayanlar dışında kalan tüccarlar için de çok sayıda küçük ölçekli arbitraj işlemi yapar ya da bir pazardan diğerine komisyon karşılığı madden para nakledilirdi. Fransız kaptanlar ve Osmanlı tüccarlar için karşılıklı yarar sağladığı görülen bu gibi ekonomik faaliyetler ne Osmanlı, ne de Fransız hükümetleri tarafından engellenmezdi. Osmanlı tüccarlarının kiraladıkları ve sadece İzmir değil çok sayıda irili ufaklı Osmanlı pazarında dolaşan Fransız gemileri, böylesi faaliyetlerin ne kadar yaygın olduğunun kanıtıydı.⁴⁸ Böylesi faaliyetler sürerken, kaptan yerel Osmanlı ekonomik toplumsal uzamlarına nüfuz ederek, bunları hem birbirleriyle, hem de İtalya ve Fransa'dakilerle ilişkiye geçiren gayri resmi yüzer armatör/tüccar/banker olurdu. Gerçekten de, XVIII. yüzyıl sürecinde katılımının niteliği ve genişliği düşünüldüğünde, bu toplumsal uzamları kısmen yaratan oydu. Başka bir deyişle, kaptanların faaliyetleri Osmanlı deniz ekonomisinin toplumsal uzamının ve komuta ettiği yerel piyasaların bir alt-uzamı olmuştu. Belli zamanlarda, bu alt-uzam hatta bazen uykuda olduğu diğer zamanlara kıyasla daha faaldı.⁴⁹

Müşterilerinin çoğu hem Osmanlı, hem de Avrupa Akdeniz'i pazarlarının toplumsal uzamlarına ulaşım sürecinde eşit temelde ilişki kurdukları Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlılar olduğundan, kaptanlar da etnik-dinsel ayrılıklarda Avrupalı tüccarların rutin olarak yapmadıkları şekilde arabuluculuk yapar hale gelmişlerdi. Kaptanlar, büyük bir kolaylıkla bu etnik-dinsel ayrılıkların üzerine çıkarlardı; çünkü pazaryerinin parametreleri içinde böyle davranmak gerçekten de olağandı. Bu örnekte, Osmanlı kıyı sularındaki piyasaları temsil eden toplumsal uzamlar/ın çok etnik gruplu ve çok-dinli üyeleri arasındaki ortaklık, kendisini her iki tarafın da -Osmanlı müşterileri ve Fransız kaptanlar- yaptığı ve uymaya söz verdiği yasal sözleşmelerin bilinmesi ve kabul edilmesinde gösteriyordu. Osmanlı yük sevk eden tüccarların kaptanlara sadece mallarını taşımakta değil -genelde yük eminleri olarak değil- *in situ* 'yerinde' koşulların gerektirmesi halinde, alternatif piyasaların kaptanlarca kullanılabilmesine izin veren sözleşme genel hükümleri çerçevesinde, piyasalarda satmalarına da ne derece güvendiği gerçekten de dikkate değer. Kaptanın yük sevk eden tüccarlara borç para vermesi, faiz oranlarının sözleşmeyle ve/ya da denizcilik adetlerince belirlenmesi gibi durumlarda her iki taraf için de

48 Avrupalı kaptanların Osmanlı sularındaki rolüne ilgili daha fazla ayrıntı için, bkz., Elena Frangakis-Syrett, "The Coastal Trade of the Ottoman Empire from the mid-18th to the Early 19th Centuries", John Armstrong & Andreas Kunz, eds., *Coastal Shipping and the European Economy, 1750-1980* [Mainz-am-Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002], s. 130-149 içinde.

49 İngiltere ve Fransa arasındaki Yedi Yıl Savaşı gibi savaşlar sırasında, Doğu Akdeniz'de riskli işlere girişmek Fransız kaptanlar için son derece pahalı ve tehlikeli bir hal almış ve sayıları geçici olarak azalmıştı.

güven esastı; çünkü bütün kaynakları sağlayan kaptanlar herhangi bir avans almadan, tüccarlar için alım satım yapmak zorundaydılar. Ayrıca, Avrupa'daki -Londra ya da Marsilya- işverenlerin İzmir'deki temsilcilerine verdikleri talimatlardaki dil ve düşünce tarzıyla, Osmanlı tüccarlarının onların kaptanlarına verdikleri talimatlardaki dil ve düşünce tarzı arasında dikkat çekici benzerlikler vardı. Böylesi benzerlikler, -diğer faktörler yanında- toplumsal uzamların sürmekte olan karşılıklı ilişkisinin sonuçları olan ortak bilgi ve pratikleri de temsil ediyordu. Böylesi benzerlikler, bu araştırmanın ortaya koyduğu toplumsal uzamların 'somut' doğasını canlı bir biçimde gösteriyordu. Toplumsal uzamlar, hiçbir anlamda soyut ya da anlaşılmaz değildi; ama katılımcıları için tam bir -iktisadi olduğu gibi sosyo/kültürel de- dünya yaratmıştı. Osmanlı ekonomisinin Avrupalı ekonomisine ve bu ikincisinin de Osmanlı ekonomisine nüfuz etmesini sağlayan şey, ekonomi kaynaklı toplumsal uzamların tüm katılımcıların bildiği ve kısmen paylaştıkları bu değer sistemleri ve davranış kodlarını yerleştirme yeteneğiydi.

Avrupalı kaptanların Osmanlı sularındaki -ve bunların toplumsal uzamlarındaki- faaliyetlerinin gösterdiği bir başka önemli özellik ise XVIII. yüzyıl Akdeniz ekonomisi çerçevesinde hiçbir işlemin çok küçük sayılmayacağıydı. Ayrıca, bu sadece küçük ve orta ölçekli ticari işlemler gerçekleştiren Osmanlı tüccarlarıyla ilgili bir durum değildir; en azından yüzyılın ilk yarısında, kudretli Roux Frères ailesi, kaptanlarından birinin kendi namına ticaret yapması, Osmanlı piyasalarında alım satım yapması, navlun işine girmesi ve ticaret fırsatı olmadığında Osmanlı tüccarlarına borç para vermek için fonlarını kullanması için az miktarda parayla Osmanlı sularına göndermekten geri kalmamıştı.⁵⁰ Roux Frères'in ona ilk elde gönderdiği malları, tıpkı Osmanlı tüccarlarının malları gibi en kârlı saydığı piyasalarda satması gerekiyordu! Elbette Roux Frères, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve erken XIX. yüzyılda tüm dünyada olduğu gibi, İzmir ve İmparatorluğun başka yerlerindeki temsilcileriyle daha fazla yatırım harcaması yapmış ve daha uzun süre gerektiren daha büyük ve çok daha karmaşık işlemler de gerçekleştirmişti.

Ne var ki, aslında eninde sonunda toplumsal uzamların, çeşitli zamanlarda farklı ve birbirlerine karşılıklı nüfuz eden toplumsal uzamlara erişim sağlayan farklı imkânlarla sahip ekonomik aktörler tarafından, değişik alan ve boyutlardaki tek tek işlemlerce yaratılmış olduklarını söyleyebiliriz. Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine katkıda bulunma imkânı

⁵⁰ ACCM, LIX /1077, Roux Frères, Marsilya, 23 Aralık 1733, Antoine Icard'a , *L'Hirondelle* Korveti Kaptanı'na.

sunan uluslararası piyasanın bir dizi iç içe geçmiş başka toplumsal uzamlarına nüfuz edebilen toplumsal uzamları yaratma yeteneği İzmir'de mevcuttu. Böyle bir bütünleşmenin önkoşulu, İzmir'in kendi toplumsal uzamları aracılığıyla bir bilgi, davranış kalıpları ve karşılıklı ilişki ağları havuzu oluşturmasıydı. Bu özellikler, küresel emtia ve kredi piyasalarınca yaratılıp uzun mesafeli uluslararası ticaret yoluyla karşılıklı ilişkiye girmiş olan diğer toplumsal uzamlar ve/ya da alt-uzamlarca paylaşılmıştır. Elbette, İzmir erken modern dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine entegrasyonuna farklı derecelerde katkıda bulunmuş olan birçok büyük Osmanlı piyasasından biriydi, bir diğeri de İstanbul'du. Gelgelelim, özellikle İmparatorluğun Avrupa'yla ticaretinde İzmir'i toplumsal uzamların yaratılmasında ayrıcalıklı bir alan haline getiren şey, İzmir'in İmparatorluğun iç ve dış ticaretinde, İstanbul'u epey aşan hâkimiyetiydi. İzmir'in toplumsal uzamları, İmparatorluğun küresel ekonomiye süregelen bütünleşmesinin hem belirtisi, hem de nedeniydi.

İLK KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE DOĞU AKDENİZ’DE BÜYÜME VE KRİZ: YUNANİSTAN’DAN BİR BAKIŞ

Sokrates PETMEZAS

Günümüzün küreselleşmesinin bir çeşit ardıl [ex-post] uyarıcı anlatısı gibi, tahıl yasalarının kaldırılmasından I. Dünya Savaşı’na -ya da 1929 Büyük Depresyonu’na- kadar süren dönem, son yıllarda ‘Birinci Küreselleşme’ olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu, en başta dünyanın mal, sonra sermaye ve en sonunda emek pazarlarının bir tek uluslararası işbölümü içinde art arda ve coğrafi olarak genişleyen bütünleşme görüngüsünü ifade eder. Bu anlatıda ima edilen, ilgili tüm taraflar için üretimde uzmanlaşma ve piyasa bütünleşmesinin bu uzun vadeli gelişmesinin yararlı sonuçlarıdır veya küreselleşmenin ulusların mevcut ekonomik dünyasına güya sunmuş olduğu avantajlardır.

Bu nispeten iyimser anlatı yerini, Immanuel Wallerstein ve dünya sistemi analizi okulunun kavramsallaştırdığı gibi farklı dünya ekonomilerinin tek bir modern ya da kapitalist dünya sistemi içinde hiyerarşik bütünleşme sürecinin daha kasvetli -ancak tarihsel bakımdan daha gerçekçi- bir sunumuna bırakmıştır. Bu, Braudelci *esprit* ve Neo-marksizmin bir tür harmanlanmasından türetilmiş çelişki temelli teorik öncüller çerçevesinde, piyasa bütünleşmesinden çok bir coğrafi-ekonomik eklemlenme modeliydi.

Bu ilk küreselleşme sırasında, Doğu Akdeniz ekonomisi -ya da başkalarının Osmanlı İmparatorluk ekonomisi olarak adlandıracağı üzere- bölgesel düzeyde çözülerek, Kuzey Atlantik ve Orta Avrupa’nın sanayi-finans merkezleri etrafında kümelenen yeni küresel ekonomiye bağlandı. Bu, onun bileşen unsurlarının farklı ve daha geniş bir uluslararası işbölümü ile bütünleşmesini gerekli kılar-ken, demografik ve ekonomik sisteminin tam dönüşümüyle örtüşüp etkileşim içine girmişti. Yunan ekonomisinin büyümesi, krizi ve sonraki dönüşümü, küreselleşme sürecine yakından bağlıydı.¹

¹ Birinci Küreselleşme’nin daha az gelişmiş ekonomiler üzerindeki etkisi için, [bkz.] Williamson, *Trade and Poverty*.

Bu makalede, Doğu Akdeniz ekonomisinin yeni küresel işbölümüyle bütünleşme sürecini ve bunun sonuçlarını bir Yunanlı gözünden kısaca sunmak istiyorum. Yapısı ve gelişmesi yönünden, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer vilayetlerinden çok farklı olmayan bağımsız Yunanistan, küçük bir tarımsal ekonomiydi. Bundan kastım, nüfusunun yarısının kırsal bölgelerde yaşaması ve üretiminin yarısından fazlasını üretmesiydi. Yunan ekonomisi, dünyanın üretken ve demografik genişleme ve endüstrileşme çağında, temelde tarımsal bir ekonomi olarak, -kişi başına GSYİH ya da ulusal gelirle ölçülen- büyümenin ve tarımsal ve kırsal bir ekonomiden -kendini yeniden üreten bir şekilde emek üretkenliğinin durmadan artış gösterdiği bir süreçte- kentsel ve endüstriyel bir ekonomiye yapısal dönüşümü içeren ekonomik kalkınmanın meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştı.

TABLO 1: XIX. YÜZYIL YUNANİSTAN’INDA MİLYON ALTIN DRAHMIYLA GEMİCİLİK GELİRİ [NG] VE GSYİH²

	BİRİNCİL SEKTÖR	İKİNCİL SEKTÖR	ÜÇÜNCÜL SEKTÖR	GEMİCİLİK GELİRİ	GSYİH	NG	GSMH
1835-45	60%	1%	12%	26%	76	27	103
1846-55	56%	3%	15%	26%	93	32	125
1856-65	65%	5%	17%	13%	159	24	183
1866-75	61%	6%	17%	15%	230	42	272
1876-85	64%	6%	20%	10%	333	36	369
1886-95	66%	6%	23%	6%	484	30	514
1896-05	62%	9%	24%	5%	584	31	615
1906-14	58%	13%	23%	6%	778	47	825

Uzun, yıkıcı ve kanlı bir bağımsızlık savaşından sonra 1830 yılında kurulan küçük Yunanistan Krallığı nüfus yoğunluğu düşük, finansal ve siyasal bakımdan ise zayıftı; neredeyse tamamen tarım ve gemicilik faaliyetlerine bağımlı bir ekonomiye sahipti [bkz. Tablo 1]. Yunan ekonomisi, Bağımsızlık Savaşı’ndan önce, 1820 yılında Osmanlı ankarasının nispeten geri kalmış vilayetlerinde kurulmuştu. Bağımsız-

² Harlaftis and Kostelenos, “International Shipping and National Economic Growth”, 1420.

lıktan sonraki on yıllarda, ticaret ilişkilerini Batı Akdeniz Avrupası ve İngiltere'ye yönlendirmiş olmakla birlikte, dış ticari ilişkilerini artan miktarlarda tahıl ithal ettiği Doğu Akdeniz ve Karadeniz'deki Osmanlı vilayetleriyle sürdürüyordu. Yunanistan, küresel dünya ekonomisine entegrasyonunu derinleştirirken, Doğu Akdeniz'deki ortaklarıyla ilişkilerini sürdürse de bu ilişki durmadan daha düşük katma değerli ürünlerle sınırlı kalıyordu.³ Avrupalı ortaklarıyla ilişkileri ise temelde yüksek katma değerli ürünlerle ilerliyordu: mamul mallar ithalatı ve bazı emek yoğun tarım ürünü -çoğunlukla kuş üzümü, şarap ve zeytinyağı- ihracatı. Küreselleşen Avrupa dünya ekonomisine bağımlı bütünleşme sürecinde Yunanistan -Osmanlı anakarasının diğer vilayetleri gibi-, bir tarafta emek yoğun tarım ürünleri -ve sonra da işlenmemiş maden- ihracatçısı ve bir yanda sermaye ve yüksek katma değerli mamul mallar, diğer yanda -buğday gibi- düşük katma değerli toprak yoğun tarım ürünleri ithalatçısı olarak yeni dünya işbölümündeki yerini almıştı.⁴ Osmanlı anakarasındaki ve Karadeniz bölgesindeki diğer vilayetler, düşük katma değer ürünler ihracatçıları olarak dünya işbölümünün alt basamaklarında yer bulmuşlardı.

Yunanistan'ın ihraç malları ticaretinin başlıca özelliği, birkaç ihraç malına bağımlılığıydı ve bundan mustarip olan tek küçük Akdeniz ülkesi o değildi: En önemlisi de, kuş üzümüydü. Kuş üzümünün ihracatına dönük ticaret, Yunanistan'ın toplam ihracat gelirinin yarısından fazlasını kapsarken, uzun vadede Yunan Ekonomisi'nin *dinamik büyümesinin* neredeyse *biricik lokomotif*i olmuştu. Kuru üzüm, Yunanistan'ın 'doğal' tekeliydi ve genelde İngiltere'de, -daha az ölçülerde olmak üzere- bazı diğer Kuzey Avrupa ülkelerinde -Almanya ve Hollanda- tüketilirdi. 1854-1888 arasında, kişi başına düşen ihracat gelirinin giderek hızlanan artışı, yıllık bileşik %6 oranındayken -tarımda sabit sermaye oluşumu yerine kullanılan- toprak ıslahının tahmini değeri %3,8 oranında artış göstermişti [1848-1891]. Yunanistan'ın GSYİH artışının, %25'inde ihracatın payı olduğu hesap edilmiştir [1860-1890]⁵.

Kuş üzümü ihracatının geliri, sırf kuş üzümü üretilen bölgelere harcanmıyordu; çünkü mevsimlik işçi nüfusunun büyük bölümü, ucra köylerde yaşayarak kuş üzümü üretilen çiftliklerde ücretli olarak çalışmak üzere mevsimlik göç eden küçük mülk sahipleri idi. Bu tamamlayıcı gelir, Yunanistan'ın kırsal kesimlerinde birçok küçük mülk sahibinin yaşamını sürdürmesi için *araçsaldı*, çünkü

3 1850'lerin ortasında, daha çok Kuzey Afrika'yla ticaret yapan Kyparissia'lı önemli tüccarlar için, [bkz.], Βερράπου, "Από τον Κτηματία στον Αγρότη: οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Τριφυλία τον 19ο αιώνα," 341-343. Osmanlı İmparatorluğu ve ona bağımlı devletlere yapılan ihracat ve bunlardan gelen ithalat, 1859/64 5 yıllık döneminde ortalama % 24.5 ve % 24.9'dan, 1905/10'da ortalama %12.2 ve %9.5'a düştü; bkz., Petmezas, "Foreign Trade and Capital Flows in 19th Century, Greece," 465-466.

4 Petmezas, "Agriculture and Economic Development in Greece, 1870-1973," 358-359.

5 Petmezas, "Foreign Trade and Capital Flows in 19th Century Greece," 474 [tablo, 12.7].

kentsel sektörde ya da kırsal kesimde alternatif ek gelir kaynakları çok azdı. Bu yüzden, kuş üzümü ihracatı, Yunanistan kırsal bölgelerinin çok büyük bölümü için tamamlayıcı gelirin temel taşıydı.⁶

Ne yazık ki, Istvan Berend ve Giorgy Ranki'nin çok önceleri vurguladıkları gibi kuş üzümü gibi emek yoğun Akdeniz tarım ürünlerine dayalı bir ihracat sektörü, doğası gereği ileri ve geri sektörel bağlantılar kuramayacağı için endüstrileşme sürecini başlatamaz ya da canlandıramazdı.⁷ Gelgelelim, Yunan tarım ekonomisinin dinamik dengesi, bu tek ihraç ürününe dayalıydı. Kuş üzümü, Yunan kırsal kesiminin gözlemlenen göreceli refahından sorumlu olması nedeniyle Yunanistan'ın, *kişi başı GSYH'sinin* yeterince hızlı büyümesi -1850'lerden 1890'lar kadar ortalama %1-, Avrupa'nın ileri ekonomileriyle meşafesini koruyup dünya işbölümündeki konumunu güven altına almıştı.⁸ Ama büyüme, ekonomik yapının dönüşümünü içermiyordu. Tarım, başlıca üretken sektör olarak kalırken gözlemlenen endüstrileşme ürkek ve içe kapalıydı.

Demografik geçiş XIX. yüzyıl ortasında başlayan ve bir yüzyıl sonra tamamlayan Yunanistan Krallığı'nda nüfus artışı -her kırk dört yılda ikiye katlanarak- XIX. yüzyıl boyunca, yıllık %1,5 gibi emsalsiz bir oranda gerçekleşti.⁹ Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki bu demografik geçiş süreci, idari merkezileşme, devletin büyümesi ve yeni küresel toplumsal ve kültürel çevreyle bölgesel bütünleşmenin bir yan eseri -başka bir deyişle, küreselleşmenin yan ürünü- olarak, ekonomik kalkınma ve toplumsal modernleşmenin doğrudan bir sonucu sayılmazdı. Yunanistan'ın nüfus artışı, kırsal bölgelerde toprak-emek oranında hızla bozulmayla sonuçlandı. Sadece tek kuşakta -yani kabaca 1860 yılına gelindiğinde- tüm ekilebilir araziler, çoğunlukla küçük tarım üreticilerinin mülkiyetinde tarıma açıldı. Bununla birlikte, kırsal nüfus artışı devam ederken toprak-emek oranı hızla kötüleşti. Her yeni kuşağın tasarrufundaki toprak miktarı azaldı. *Yerel ya da bölgesel endüstrileşme ve kentleşme yokken*, tarım nüfusundaki sürekli artış, sadece rekolte artışları ve sınırlı *üretim faktörü olan toprağın daha verimli kullanılmasıyla sağlanabilecek* daha yoğun melez kültür bitkilerine geçişle sağlanabilirdi.¹⁰ Bu, bir anlamda uzmanlaşma ve ticari genişleme yoluyla bir Smithçi büyüme örneği idi. 'Serbest ticaret'i -çoğunlukla askeri ve diplomatik her türlü araçla- dayatan ilk küreselleşme dalgasının, Yunanistan, diğer Doğu Avrupa ve Balkan örneklerinde Smithçi büyümeyi büyük ölçüde kolaylaştırmasının nedeni buydu.

6 Petmezas, "Agriculture and Economic Development in Greece, 1870-1973," s. 358-359.

7 Berend ve Ranki, "Foreign Trade and Industrialization of the European Periphery in the XIXth. Century."

8 Pamuk, "Estimating and Explaining Economic Growth in Nineteenth-Century Southeastern Europe and Eastern Mediterranean," 237; Kostelenos et al., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, 9. Bölüm

9 Hionidou, "Δημογραφία," s. 87-89.

10 Petmezas, "Agriculture and Economic Development in Greece, 1870-1973," s. 356.

Ancak böyle bir büyüme modelinin bir limiti, ürünlerin efektif olarak talep edilip satıldığı piyasanın büyüklüğünce koyulmuş bir limiti vardır. Üretimde büyüme ve kişi başına düşen kırsal gelir, hem ihracat ürünleri talebi üzerinde engellenmemiş bir artışa hem de yüzölçümü başına artan verim ve gelir artışına bağlıdır. İkisinin de uzun vadede sürdürülemez olduğu ortaya çıkabilir -ve Yunanistan'da gerçekten de böyle olmuştur-. Zayıf kentsel-endüstriyel sektöre sahip olan ve birkaç emek yoğun tarım ürününün ihracat talebine bağımlı bölgesel ya da ulusal bir ekonomi, hem artan nüfusu hem de kişi başı gelirde kararlı bir düzeyi sürdüremez. Yunanistan, bu tür bir kalkınma çıkmaz sokağının mükemmel örneği idi.

Bu yüzden Yunanistan'da, kent sektöründe istihdam fırsatlarının yokluğunda kırsal nüfus büyürken, kuş üzümü plantasyonlarının -dolayısıyla kuş üzümü ihracatının- genişlemesi, yeni eklenen nüfusun mümkün olan tek istihdam kaynağıymış gibi görünüyordu. Kuş üzümü ihracatındaki genişleme, dış talebe ve daha kötüsü, gerçekten de tek piyasaya, İngiltere piyasasına bağımlıydı. Büyük ya da Uzun Depresyon [1873-1896] denilen tahıl fiyatlarının düştüğü dönemde, Yunanistan ve diğer Akdeniz ülkelerinin tarımı, Fransız bağlarını kasıp kavuran şiddetli filoksera hastalığının sonucu olan şarap ve asmada Fransız talebindeki beklenmedik artışla fiyat düşüşünün olumsuz etkilerinden nispeten uzak kalmıştı. Neredeyse tamamen Fransız üzüm piyasasına yönelik düşük kaliteli kuş üzümü üretiliyordu.¹¹

Tahıl fiyatlarının düştüğü bir dönemde -buğday, her zaman Yunanistan'ın yoğun ithal ettiği ürünlerden biriydi-, dünya kuş üzümü talebindeki geçici şişme -Orta ve Doğu Avrupa'nın diğer tarım ülkelerinde gözlemlenenin aksine- 1878-1893'te, şaşırtıcı bir biçimde ülke lehine dönen Yunanistan'ın net trampa ve gelir üzerinden dış ticaret hadlerini iyileştirmişti. Ama bu, ihtiraslı Yunan hükümetinin oldukça çok ihtiyaç duyulan dev altyapı inşaa programını -demiryolları, yollar, deniz fenerleri ve liman tesisleri, Korent kanalı, vb.- hatta -daha da önemlisi- israf derecesinde büyük boyutlara ulaşan askeri harcama ve maliyetli fantezileri finanse etmek için kullanılan giderek artan yabancı borçla da beslenen sahte refah vaatleri dönemi idi. Aslında, dünya bankerleri, herkesin ayan beyan görebileceği saadet zinciri durumunda -Ponzi situation- bile Yunanistan ve diğer çevre ülkelere borç veriyorlardı. Yüksek faiz oranlarının cazibesine dayanılacak gibi değildi. Genelde Avrupalı büyük güçlerin sunduğu diplomatik ve askeri destek, dünya bankerleri için sürekli bir manevi tehlike durumu yaratıyordu. Avrupa-Akdeniz, Ortadoğu ve Latin Amerika çevresinde temerrüde düşmekten ve bir tür mali denetim altına girmekten kurtulan neredeyse bir tek hü-

kümet bile yoktu.¹² Yunanistan da bunlardan biriydi. Dış sermaye piyasalarına Yunanistan devlet bonolarını ihracat politikası -1878'de başlamıştı- süremezdi ve sürmemişti. Yunanistan'ın küresel sermaye piyasalarına entegrasyonu derinleşirken hem ekonomik hem de jeopolitik nedenlerle alınan bir kararla¹³ ekonomi, kısa vadeli avantajlardan yararlanmış; ama uzun vadede 'mali zayıflığı' artmıştı. Bütçe gelirleri ve kuş üzümü ihracatından gelen döviz girişi sayesinde ülke, dış borç yönetimini zar zor sürdürebiliyordu. Finans piyasasındaki herhangi bir sıkışıklık, bu hassas dengeyi bozabilirdi. 1891'de, Arjantin'deki Barings Krizi, dünyada faiz oranlarını aniden yükselterek -Portekiz, İspanya, Yunanistan, Sırbistan, vb.- devlet borç ödemelerinde bir dizi aksamaya neden oldu. Avrupa, Akdeniz ve Latin Amerika'nın çevresel ekonomilerine muazzam zarar verdi.¹⁴

Yunanistan'da, bu hassas dengenin bozulması, açıklamış olduğum gibi ekonomik büyümenin ana lokomotifi ihracat sektöründe başladı. Temmuz 1893 tarihinde, Fransa'da şaraplık üzüme ikame mallar ithalatı için konulan yüksek gümrük vergileri, Fransız pazarını düşük kalite Yunan kuş üzümüne kalıcı olarak kapatıp her kaliteden kuş üzümü fiyatları üzerinde ciddi bir baskı yarattı. 1893 yılında, Yunanistan'ın kuş üzümü ihracatı %50 gibi şok edici bir değer kaybına uğrarken yüksek fiyatlara hızla dönüş umudu hiç kalmamıştı. Çünkü Yunanistan'ın kuş üzümü üretimi, bundan sonra uluslararası talebi kronik biçimde en az %15-20 aşacaktı. Ülkeyi sonraki beş yılda kasıp kavuracak olansa, Yunanistan'da kuş üzümü kronik krizinin başlamasaydı. Kriz, nihayet tam Balkan savaşlarından önce kontrol altına alındığında, kuş üzümü ihracatı çoktandır Yunan ekonomik büyümesinin ana lokomotifi olmaktan çıkmıştı.

Aralık 1893'te, kuş üzümü krizine bir anda Yunanistan'ın devlet dış borçlarını ödememesi de eklendi. Ülkenin Büyük Güçler'le diplomatik ve mali ilişkilerini zora sokan yabancı tahvil sahipleri ile Yunan hükümeti arasındaki zor müzakereler, ülke Nisan 1897'de Girit Sorunu nedeniyle, akılsızca Osmanlılarla feci bir savaşa sürükleninceye kadar sürdü. Ezici askeri yenilginin herhangi bir olumsuz diplomatik yansıması olmadı -hatta anlaşmazlık kaynağı olan Girit, Yunanistan kraliyet ailesinin bir üyesinin egemenliğinde özerk bir prensliğe dönüştü.¹⁵ Ama bu ağır yenilginin Yunanistan'ın kamu maliyesi üzerinde korkunç ve aşağılayıcı *Uluslararası Mali Kontrol*'ün dayatılması için araçsal bir etkisi oldu. Kısa bir süre için Yunanistan'ın -ve egemen sınıfının- dünya işbölümünde hassas konumu sorgulandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda

12 Andréadès, "Les Contrôles Financiers Internationaux."

13 Kostis, "The Formation of State in Greece, 1830-1914," 28sq.

14 Flandreau, *The Making of Global Finance, 1880-1913*, s. 51-54.

15 Petmezas ve Tzedaki-Apostolaki, *Κυριαρχίες Και Συνειδήσεις Στην Ανατολική Μεσόγειο, 1880-1920*.

11 Petmezas, *Προλεγόμενα Στην Ιστορία Της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας Του Μεσοπολέμου*, s. 36-37.

1881 Muharrem Kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasında görüldüğü gibi Yunan ekonomisinin kilit sektörlerinin -kuş üzümü sektörüyle Yunanistan Ulusal Bankası gibi büyük bankacılık kurumları-, yabancı sermaye gruplarının kontrolü altına girme ihtimali belirdi.¹⁶

Yunan toplumu ve devleti, kısmen finans sektörünün göreceli gücü sayesinde böyle bir olumsuz gelişmeden paçasını kurtarabilse de kırsal nüfusu ağır bedel ödemişti.¹⁷ Emek yoğun tarımsal ihracat ürünlerinin hacmi, artık değişmeden kalır ve fiyatları düşük düzeyde seyrederken, geriye kalan tek seçenek kaba kırsal emeğin kendisinin ihracat edilmesi -ya da büyük ölçüde tahliye edilmesiydi-. 1893 temerrüdünden sonra, kâğıt drahminin devalüasyonunun artan -ve hatta yeni sektörlerde çeşitlenen- endüstriyel üretim üzerinde olumlu sonuçları olsa da kentsel ve endüstriyel sektör, bu tarımsal nüfus fazlasına istihdam sağlayabilecek durumda değildi. Ama emek talebi, tüm kırsal emek fazlasını emebilecek bir oranda artış göstermemişti. Dünya mal ve sermaye piyasalarına entegre olduktan sonra, Yunanistan -ve bazı Osmanlı vilayetleri kervana katılıp- dünya emek piyasalarına entegre olarak, ABD ve Atlantik'in öbür kıyısındaki diğer ülkelere vasıfsız emek ihracatı etti.

Birkaç yıl içinde göç etme hızı, sıfırdan %8,3'e çıktı ve çoğu bekâr genç erkeklerden oluşan üç yüz binden fazla Yunanlı ülkeyi terk etti. Makroekonomik düzeyde, bu mültecilerin tarımsal ekonomiye maliyeti sıfırdı. Yaşamsal demografik fazlanın -yani ölenler karşısında yeni doğanların fazlasının- yarısının, 1896-1920 döneminde göç etmiş olmasına rağmen, kırsal ekonomide üretim artmış, eldeki ekilebilir arazilerin tümü ekime açılmış ve hatta kuş üzümü plantasyonları bile gelişmeye devam etmişti! Nadasa bırakılan toprakların karşısında tohum ekili alanlar genişlemişti. Bu, yoksul çiftçilerin umutsuz bir atılımıydı. Çünkü organik ve kimyasal gübrelerde zorunlu bir artış, buna eşlik etmiş değildi. Gelecek otuz yılda felaket düzeylere varan düşük rekolteler, bunun kaçınılmaz sonucuydu. Elbette, denklemde emekçilerin sayısı azalırken, kırsal bölgelerdeki emek verimliliği mekanik anlamda zirve yapmıştı. Aslında, kırsal bölgelerdeki toplam tüketici sayısı azaldığından, tarımsal çıktının daha büyük kesiti parasal ve ticari sektörde toplanmıştı. Ayrıca, birkaç yıl gecikmeyle göçmenlerden -ve Yunan deniz ticareti 1880'ler ve 1890'larda kısa ama umutsuz bir göreceli durgunluk döneminden sonra eski yüksek büyüme oranına geri döndüğünden denizcilerden artan döviz akışı, ülkeye böylesi bir sürekli sermaye akışıyla aynı derecede can-

16 Birdal, The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century, 52 sqq.

17 Hadjiiosif, "Η 'Μπελ Εποκ' Του Κεφαλαίου," s. 311-319.

lanan Yunan bankacılık sistemi aracılığıyla girmişti.¹⁸

Atlantik'in karşı kıyısına göç, ülkeden ayrılan birçoğu için acılı bir deneyim olsa da Yunanistan'ın mali ve parasal sistemine sermaye çekmişti. 1910 yılına geldiğimizde, Yunan drahmisi tekrar Fransız frankıyla eşitlenmiş, kamu maliyesi uzun ve kanlı savaşla geçecek on yıl için tam zamanında yeniden sağlam bir konuma kavuşmuştu. Yunanistan'ın bankacılık sistemi, tarımsal ve endüstriyel ekonominin kilit sektörü kuş üzümü, şarap ve brendi endüstrisinin kontrolünü sağlayacak kadar güçlüydü.¹⁹ Aynı zamanda, Doğu Akdeniz'e, Osmanlı ve Mısır ekonomilerine nüfuz ederken dışa dönük bir karaktere büründü. Ayrıca, ülkeye giren işçi dövizleri, Yunan çiftçilerine borçlarını ödemeleri için yardım ederek, kayıp ek geliri telafi etti. Gelgelelim, kırsal küçük mülk sahibi hanelerindeki direncin olumsuz yansımaları olmuştu; çünkü düşük emek verimliliğine sahip ve sürekli düşük verim alınan küçük, parçalanmış ve az sermayeli çiftliklere dayanan bir tarımsal yapının yeniden üretilmesini ve devamlılığını sağlıyordu.

Yunanistan, XIX. yüzyılın büyük bölümünde küresel dünya ekonomisine olumlu katılım gösterdi. Artan kuru üzüm ihracatı, ülke ekonomisinin büyümesinin lokomotif oldu. Ne var ki madalyonun öteki yüzü Yunan kentsel ve endüstriyel sektörünün zayıflığıydı. Dünyada birkaç Yunan tarımsal ihracat ürününe talep büyürken artan Yunan kırsal nüfusu, cılız kentsel ve endüstriyel sektöre karşı kendi emeğini karlı bir biçimde istihdam edebilecek durumdaydı. Bu sonsuza kadar süremezdi. Yunan tarım sektörü, en sonunda doyma noktasına gelecek olan tek bir piyasaya aşırı bağımlıydı. Doyma noktasına erişildiğinde, dünyada Yunan kuş üzümüne duyulan talebin aniden ve sürekli azalması, Yunanistan'ın dünya finans sistemine kapılmasının olumsuz etkileriyle tesadüfen örtüştü. Aslında, jeopolitik ihtirasları olan ve mali açıdan savurgan Yunanistan hükümetinin, birkaç yıl ucuz kredi bulduktan sonra temerrüde düşmesi kaçınılmazdı. Yunanistan'ın yoksullaşmış ve aşırı vergiden bel bükülmüş kırsal nüfusu, açmazdan kurtulmanın en iyi yolunu buldu: istihdam edilemeyecek kaba kırsal emek Atlantik'in karşı kıyısındaki emek piyasalarına akın etti. Bunun karşılığında, mültecilerin ülkeye döviz göndermesi, Yunan maliyesini rahatlatması, Yunan bankacılık sistemini canlandırması ve onun Yunan ekonomisinin kilit sektörlerine egemen olmasına yardım etmesi, Doğu Akdeniz'in diğer örnekleriyle karşılaştırıldığında hiç de alelade bir başarı değildi. Birinci Küreselleşme'nin

18 Kostis, "Ιστορία Της Εθνικής Τράπεζας Της Ελλάδος" 1914-1940, 3. Bölüm; Hadjiiosif, "Η 'Μπελ Εποκ' Του Κεφαλαίου," 331-334; Dertilis, Ιστορία Του Ελληνικού Κράτους 1830-1920, 1:575-581.

19 Petmezas, Προλεγόμενα Στην Ιστορία Της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας Του Μεσοπολέμου, s. 64-75.

çöküşü [1914-1929], Yunanistan ve Doğu Akdeniz’de uzun ve kanlı savaşlar, nüfus mübadeleleri, azınlıkların yok edilmesi, mali açmazlar ve parasal çalkantılar dönemiyle örtüştü. Doğu Akdeniz, kükreyen yirmilerden geçmeden doğruca 1930’ların karanlığına sürüklendi.

Referanslar

- Andréadès, André M. “Les Contrôles Financiers Internationaux.” *Έργα Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*, 2:63-159 içinde. Atina, 1939.
- Berend, Ivan T., ve Gyorgy Ranki. “Foreign Trade and Industrialization of the European Periphery in the XIXth Century.” *Journal of European Economic History* 9 [1980]: 539-84.
- Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. Londea: I. B. Tauris, 2010.
- Dertilis, George. *Ιστορία Του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*. Atina: Hestia Publishers 2010.
- Flandreau, Marc. *The Making of Global Finance, 1880-1913*. Paris: OECD Publishing, 2004.
- Hadjiiossif, Christos. “Η ‘Μπελ Εποκ’ Του Κεφαλαίου.” *Ιστορία Της Ελλάδας Του 20ού Αιώνα*, yayına hazırlayan: Christos Hadjiiossif, 1:309-349 içinde. Atina: Vivliorama Publishers, 1999.
- Hionidou, Violetta. “Δημογραφία.” *Η Ανάπτυξη Της Ελληνικής Οικονομίας Τον 19ο Αιώνα [1830-1914]* içinde, yayına hazırlayan Kostas P. Kostis ve Socrates Petmezas, 1. Baskı, 81-101. Atina: Alexandra Publishers, 2006.
- Kostelenos, George, Socrates Petmezas, Emmanuel Kounaris, Michel Sfakianakis ve Dimitris Vassileiou. *Ακαθαριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*. Atina: KEPE, 2007.
- Kostis, Kostas P. “The Formation of State in Greece, 1830-1914.” *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*, yayına hazırlayan: Thaleia Dragona ve Faruk Birttek, 18-35 içinde. Londra: Routledge, 2005.
- Kostis, Kostas P. *Ιστορία Της Εθνικής Τράπεζας Της Ελλάδος 1914-1940*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2003.
- Pamuk, Şevket. “Estimating and Explaining Economic Growth in Nineteenth-Century Southeastern Europe and Eastern Mediterranean.” *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*, yayına hazırlayan: Socrates Petmezas ve Edhem Eldem, 225-250. Atina: Alpha Bank Historical Archives, 2011.
- Petmezas, Socrates, and Lenas Tzedaki-Apostolaki, editörler: *Κυριαρχίες Και Συνειδήσεις Στην Ανατολική Μεσόγειο, 1880-1920*. Heraklio: EKIM, 2014.
- Petmezas, Socrates. “A Tentative Estimation of the Greek Terms of Trade in the 19th Century [1851-1914].” *State, Economy, Society [19th-20th Centuries]* içinde. *Essays in Honor of Emeritus Professor George B. Dertilis.*, yayına hazırlayan: Ada Dialla ve Niki Maroniti, 245-261. Atina: Metaixmio Publishers, 2013.
- Petmezas, Socrates. “Agriculture and Economic Development in Greece, 1870-1973.” *Agriculture and Economic Development in Europe since 1870*, yayına hazırlayan: Pedro Lains ve Vicente Pinilla Navarro, 353-374. Londra & New York: Routledge, 2009.
- Petmezas, Socrates. “Foreign Trade and Capital Flows in 19th Century Greece.” *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*, yayına hazırlayan: Socrates Petmezas ve Edhem Eldem, 447-492. Atina: Alpha Bank Historical Archives, 2011.

- Petmezas, Socrates. *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία Κατά Τον 19ο Αιώνα : Η Περιφερειακή Διάσταση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.
- Petmezas, Socrates. *Προλεγόμενα Στην Ιστορία Της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας Του Μεσοπολέμου*. 1η έκδοση. Νεότερη Και Σύγχρονη Ιστορία. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.
- Verrarou, Stavroula A. “Από τον Κτηματία στον Αγρότη: οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Τριφυλία τον 19ο αιώνα.” *Υayımlanmamış doktora tezi, University of Crete [Girit Üniversitesi]*, 2014.
- Williamson, Jeffrey G. *Trade and Poverty: When the Third World Fell behind*. Cambridge, Mass.: Mit Press, 2013.

HAYFA VE İZMİR: İki AKDENİZ ŞEHİRİ ARASINDAKİ ÇARPICI BENZERLİKLER

Victor AZARYA

Doğu Akdeniz bölgesindeki iki önemli şehir olan, İsrail'de Hayfa ve Türkiye'de İzmir birçok yönden çarpıcı benzerlikler gösterir. Literatüre geçmemiş olan bu benzerlik, gerek bürokratlar, araştırmacılar gerekse sıradan ziyaretçiler olsun gözlemcilerin gözünden kaçmıştır. Bu bir talihsizliktir; çünkü bu makalede göstermeyi umduğum gibi XX. yüzyılda ulus-devletin oluşumuyla karşılaştırılınca, elbette Akdeniz bölgesinde ama daha başka yerlerde de liman şehirlerinin kozmopolit doğasının anlaşılması için iki şehir arasındaki benzerliklerin daha özenli bir analizi, daha geniş bir anlam taşıyabilir. İzmir'in Hayfa ile ikiz ya da kardeş şehirler olup olmadığını araştırırken, Tel Aviv ile olduğunu görmek benim için sürpriz oldu. Bu ne vahim bir hata; İzmir, Tel Aviv'den çok Hayfa'yla ortak yönlerle sahip.

Birincisi, iki şehri ziyaret eden herhangi biri onların benzer coğrafyaya sahip olduklarını görecektir. İkisi de, bir körfezin güney ucunda bulunur; ancak İzmir örneğinde bu daha derindir. Öyle ki ucun kuzey kıyısında, İzmir örneğinde Karşıyaka ve Hayfa örneğinde Akka'ya kadar bütün yolu kaplayan Krayot [Kiryat Haim, Kiryat Bialik, vb.] şehirlerin kıyı çizgisinden açıkça görülebilir. Ayrıca iki şehir de, güneyden engebeli yükseltilerle kuşatılmıştır: İzmir örneğinde Kadifekale, Hayfa örneğinde Karmel Dağı sırtları. Gerçi Hayfa'da dağ sırtı, İzmir'dekinden daha belirgindir ve bu iki şehrin, kentsel yayılma örüntüsünde önemli bir farklılık gösterir. Hayfa'nın üst sınıfın yerleştiği mahalleleri, Karmel Dağı yamaçlarında inşa edilmişken şehrin endüstriyel alanları daha aşağı bölgelerde inşa edilmiştir. İnsanlar daha havadar ve güzel manzaralı bölgeler aradıklarından, Karmel Dağı tepelerindeki boş alanlara taşınmışlardır. Yerleşim bölgelerinin tepelere doğru genişlemesiyle birlikte şehir merkezi de daha yüksek zeminlere taşınmıştır. Aşağı şehir, liman ve ilgili endüstrilerin hâkimiyeti altında olduğundan, yerleşim için daha az arzulanmıştır. Aynı zamanda, daha gözde bölgeler tepelerde kurulduğundan deniz ulaşımı kadar karayolu ulaşım ağına [tren ve otobüs garajları] sahip olmasına rağmen

oldukça itici ve kirli olarak kalan liman bölgesini geliştirmeye yönelik pek az talep gündeme gelmiştir.

İzmir'de şehri saran tepelikler, özellikle Kadifekale çevresinde Türkiye'deki her büyük şehrin çeperinde hiç eksik olmayan gecekonduyla sarılıyken İsrail şehirlerinde böyle bir şeye rastlamayız. Bu, tepeler yönünde ve denizden uzakta cazip yerleşim bölgelerinin genişlemesine bir set oluşturur. Bu yüzden, şehir büyük ölçüde körfezin batı taraflarında olmak üzere daha düz bir zeminde gelişim göstermiş ve cazip mahalleleri kıyıya yakın kalmıştır. Bu, aynı zamanda kıyıya insanların kullanacağı gezinti ve eğlence alanları düzenlemeye yönelik daha büyük yatırım yapılmasına da neden olmuştur. Şehir merkezi, Hayfa'dakinden çok daha fazla canlı ve görsel bakımından çekici bir kıyı olarak kalmıştır.

Bu önemli farka rağmen her iki şehirde de, yukarı ve aşağı kesimler mevcuttur. Yukarı şehir, körfezin kendisi gibi aşağıda kalan güzel -ve şaşılabilecek ölçüde benzer- şehir manzaraları sunar. Hayfa'da, bu yüksek bölgelerde gözde mahalleler oluşmuşken, İzmir'de güzel manzaraya rağmen yukarı şehir, denize yakın aşağı şehirden çok büyük ölçüde daha düşük değerdedir.

İkincisi, her iki şehir de ülkelerinin üçüncü büyük şehridir. Şehir merkezinde üç yüz bin ve çevrede kent yerleşim alanlarında altı yüz binlik nüfusuyla Hayfa metropolitan alanı, İsrail'in en büyük üçüncü kentsel yoğunluğu olarak Tel Aviv ve Kudüs'ü izler. Hem Tel Aviv, hem de Hayfa nispeten yaygın bir banliyö ve uydu şehir alanına sahipken, Kudüs'ün belediye sınırları dışındaki banliyö alanlarının daha küçük olduğunu ve çoğunlukla Arapların yaşadığı Doğu yakasında bulunduğunu not etmek ilginç olacak. Yahudilerin yaşadığı Batı Kudüs'te, şehir sınırlarından iskân edilmemiş topraklara doğru hareket çok daha gelişmiş ve anlaktır. Bu yüzden, Tel Aviv'in metropolitan alanı Kudüs'ünkinden çok daha geniş olsa da Kudüs'ün belediye sınırları içinde yaşayan nüfus, Tel Aviv'inkinden büyüktür. Ayrıca Kudüs'ün belediye sınırlarının, Doğu Kudüs ve çevresinin İsrail tarafından ele geçirildiği Altı Gün Savaşı'ndan [1967] sonra, siyasal kaygılarla bir bakıma keyfi olarak belirlendiğini de not edelim. Kudüs'e kuzey ve doğudan komşu kentsel yerleşim, Filistin Otoritesi'nin topraklarını -Kuzey'de Ramallah ve Doğu'da Abu Dis'i- içine alarak siyasal sınırı bile aşar.

Her halükarda Hayfa, İsrail'in Tel Aviv ve Kudüs'ten sonra gelen üçüncü kentsel yerleşimidir. Yeni bir şehir olan Tel Aviv, XX. yüzyılın başında Yafa liman şehrinin kuzey ucunda kurulmuş ve hızla ona yetişip geçmiştir. Batı denizle sınırlandığından diğer yönlerde kuzey, güney ve doğuda iç içe banliyölere yayılmıştır. Tel Aviv, bölgeye modern Yahudi göçünün bir sonucuydu ve aynı zamanda ilk modern İbrani şehri olarak adlandırılıyordu. İsa'dan önceki zamanlara kadar geri giden sürekli yerleşimiyle Hayfa, Tel Aviv'den çok daha

eski bir şehirdir. Yüzyıllar boyunca Fenikeliler, Persler, Helenler, Makkabiler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Haçlılar, Eyyubiler, Memlukler, Osmanlılar ve İngilizler tarafından yönetilmişti [Bosworth, 2007; Dumper&Stanley, 2007, Encyclopedia Judaica, 1972]. Filistin'e, Yahudi göçünden ve İsrail devletinin kuruluşundan önce, önemli bir ekonomik rol oynamıştı. Üçünün içinde en eskisi olan Kudüs, elbette en büyük küresel tarihsel öneme sahipti.

Varoluşu ve kentsel önemi, İsrail yönetiminden eskilere uzanan ve Hayfa'ya benzeyen İzmir'in önemi, Türklerin gelişinden çok daha eski tarihlere kadar gider. Yaklaşık olarak, MÖ. VII. yüzyılda şehir, İyonya Federasyonu'na bağlı, *İlyada* ve *Odysseia*'nın yazarı olduğuna inanılan Homeros'un yaşadığı önemli bir Yunan şehir devletiydi. Daha sonra XI. yüzyılda Selçuklular ve XV. yüzyılda Osmanlı Türkleri tarafından ele geçirilmeden önce Lidyalılar, Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar tarafından yönetildi [Eldem et al., 1999]. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları, çeşitli muzafer İtilaf Devletleri arasında paylaşılırken İzmir, Yunanlılara verildi. Bir yıl sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açacak olan bağımsızlık savaşının sonunda, Mustafa Kemal'in komutasındaki muzafer Türk kuvvetleri tarafından ele geçirildiği 1922 Eylül'ünde, Türk kontrolüne geri döndü.

Üç buçuk milyonluk nüfusuyla İzmir, diğer iki Türk şehrinin peşinden gelir: Büyük ve tarihsel megapol İstanbul'la, 1920'lerden önce küçük bir Anadolu kasabasıyken Türk bağımsızlık savaşının yürütüldüğü karargâh olarak seçilen, bir yıl sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması üzerine gelişen modern Ankara. Ankara, bir şehir merkezi olarak Tel Aviv gibi bir XX. yüzyıl ürünü başkenti olduğu yeni Türk Cumhuriyeti'yle başkenti İstanbul olan dağılma halindeki Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bir kopuşun simgesidir. Hayfa gibi İzmir de, toplam nüfusun dört milyonun üstüne çıkaran komşu ilçelerle yaygın bir metropolitan alana sahiptir. Daha az bildiğim Ankara'nın metropolitan alanından söz etmeyeceğim. Ancak İstanbul örneğinde metropolitan alan, burada Türkiye ve İsrail için söz ettiğimiz diğer beşini de gölgede bırakacak kadar devasadır. İstanbul, Türk endüstrisinin can evidir; kırsal bölgelerden muazzam göç alır ve batıda Silivri ve Kilyos'tan doğuda İzmit'e kadar neredeyse kesintisiz bir kentsel iskân bölgesiyle yayılır.

İki ülkenin en büyük kentsel alanlarına göz atarsak; İstanbul'un metropolitan alanı ve nüfusu yönünden Tel Aviv'le benzerlik gösterdiğini ama tarihsel arka planı ve etkisi yönünden Kudüs'e daha çok benzediğini görürüz. Ankara, oldukça yeni bir şehir olması yönünden Tel Aviv'e benzemekle birlikte, başkent olması ve metropolitan alan nüfusuyla ikinci bile olsa temelde siyasal idare

merkezi olmasıyla daha çok Kudüs'e benzer. İstanbul ve Ankara'nın, Tel Aviv ve Kudüs karşısındaki konumları, nüfus büyüklüğü ve tarihsellik parametreleri yönünden tersine dönmüştür. Nüfus büyüklüğü açısından İstanbul ve Tel Aviv başta gelirken, Ankara ve Kudüs ikinci sırada yer alır; oysa tarihsel şöhretleri ve etkileri yönünden İstanbul ve Kudüs birinci, Ankara ve Tel Aviv ikinci gelir. İstanbul, Ankara, Tel Aviv ve Kudüs'ün konumları böylesine ters çevrilmişken, İzmir ve Hayfa'nın benzer konumları her iki parametreye, nüfus büyüklüğü ve tarihsel etkiye dayalıdır: Nüfus büyüklüğü yönünden üçüncü ve tarihsel etki yönünden ikinci. Aslında İzmir, İstanbul kadar eski olabilir -her iki şehir de İÖ. VII. yüzyıla kadar geri gider- ama İzmir, açıkça ne İstanbul'un küresel şöhretine ulaşmış ne de aynı küresel etkiyi yaratabilmiştir. En nihayetinde, İzmir'in nüfusunun Hayfa'ninkinin on katı olduğunu da eklemeliyiz. Ancak Türkiye'nin genel nüfusunun İsrail'ininkinin on katı olduğu da unutulmasın.

Fiziksel konumları nedeniyle hem Hayfa, hem de İzmir, önemli liman şehirleridir. 1960'larda Aşdod Limanı inşa edilinceye kadar neredeyse İsrail'deki tek liman şehri, Hayfa'ydı. Şehir hâlâ ülkenin başlıca limanıdır. Aynı şekilde, Anadolu hinterlandının hayati limanı, Türkiye'nin tarım ürünlerinin ihraç edildiği başlıca limanı olan İzmir, deniz yoluyla yapılan ticari transferin toplam hacmi yönünden İstanbul'dan sonra gelir. Her iki şehirde de liman, hayati ekonomik rol oynarken şehirlerde profesyonel mesleklerin özel gelişimini ve bu şehirlerde yerleşmiş nüfus türünü uzun süredir etkilemektedir. Liman şehirleri olarak, her ikisi de büyük uluslararası ticari grupları ve bu konuyla meşgul kişileri yoğun olarak kendisine çekmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Filistin'de İngiliz Mandası'nın kurulmasını takiben İngilizler, Hayfa'yı Doğu'ya açılan başlıca kapı haline getirmeye karar verdiler. Ayrıca, Akdeniz'e, dolaşısıyla da Batı'ya açılmanın ek avantajlarıyla birlikte, şehrin sunduğu liman tesislerini kullanan İngilizler, şehri Ortadoğu petrolünün dağıtım merkezine dönüştürdü. Hayfa'da bir petrol rafinerisi kuruldu; Irak petrol sahalarından gelen ham petrolü Avrupa'da dağıtılmadan önce limana ve rafineriye taşıyacak bir boru hattı inşa edildi. Bu durum, şehrin ülkenin kimya sektörü ve diğer ağır sanayilerinin bir merkezi olarak hızla gelişmesine yol açtı. Bu şekilde doğmakta olan sanayiye hizmet etmek üzere Hayfa, ülkenin tam elektrifikasyona geçen ilk şehirlerinden biri oldu [Shamir, 2013]. İsrail devletinin kuruluşuyla birlikte boru hattının faaliyeti durduğu halde, rafineri ve bağlı sanayiler gelişmeye devam ederken Hayfa, İsrail'in en büyük sanayi kuşağı haline geldi.

Sonuçta; Hayfa, Tel Aviv ve Kudüs'e kıyasla güçlü ve sağlam bir işçi sınıfı kültürü yaratmıştır. Halkın Tel Aviv'de oynadığı, Kudüs'te dua ettiği, Hayfa'da çalıştığı söylenir. İnsanların ertesi sabah erkenden işe gidecekleri için Hayfa'da ışıkların gece erkenden söndürüldüğünü söyleyenler de vardır. Tersine,

Tel Aviv'e hiç durmayan şehir denir. Yoğun sanayinin talihsiz bir yan etkisi olarak Hayfa bölgesi, İsrail'in en kirli bölgesi olarak da bilinir. Daha pozitif bir not ekleyecek olursak, Hayfa'nın sanayi merkezi, teknoloji alanında çalışan profesyonelleri kendine çektiğinden, şehir teknolojik bilgi ve uzmanlığın gelişmesinde öncü olmuştur. İngiliz Mandası sırasında, ilk teknik üniversite -ya da mühendislik yüksek okulu- Technion, Hayfa'da kurulurken beşeri bilimler ve hukuk eğitimi veren ilk üniversite olan, İbrani Üniversitesi'nin Kudüs'te kurulması belki de tesadüf değildir. Kudüs'ün İbrani Üniversitesi'nin karşısında, Hayfa'nın Technion'u, İsrail devletinin kurulmasından önce küçük bir 'dil savaşı'nın verildiği alanlardı. Technion'da, İbranice gibi arkaik ve ancak yeni yeni dirilen bir dilin kullanılmasıyla teknik yeterliliğe ulaşamayacağı düşüncesiyle öğretim görevlileri Almanca'yı tercih ederken; beşeri bilimler temelinde eğitim veren İbrani Üniversitesi'nde öğretim görevlileri, yeni kültürel ulusal yeniden insanın önemli bir sembolü olarak İbranice'nin öğretim dili olarak kullanılmasında -zaten İbrani üniversitesi adı bu nedenle verilmişti- ısrarlıydılar. Bu küçük dil savaşı sonunda Kudüs tarafından kazanılınca, Technion'da İbranice öğretime geçti. Ama öğrenci sayısı açısından, her iki üniversite de 1960'larda, İsrail'in bağımsızlığının ikinci on yılında, önceleri çömez ama şimdi en büyüğü olan Tel Aviv Üniversitesi'nin gölgesinde kaldı.

Osmanlı idaresinde, dikkat çekici bir ticari gelişme gösteren İzmir, yabancılara verilen ayrıcalıklı ticari koşulların -daha sonraki dönemde, Osmanlı ekonomisine zarar verdiği düşünülen meşhur kapitülasyonlar- avantajından yararlanan pek çok Avrupalı tüccarı çekmişti. Yerel girişimlerle birlikte, Batı sermayesinin akışı, şehri yeniden şekillendiren büyük mühendislik projelerine yol açtı [Bilsel, 2014]. Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilen ilk şehir içi demiryolu hattı, XIX. yüzyıl ortasında, İzmir'i Aydın'a bağlamıştı [Roth, 2008]. Şehir, kozmopolit bir ticaret merkezi ve Avrupa'da talebin arttığı, aralarında pamuk, tütün, incir gibi tarım ürünleri ve daha sonra krom gibi minerallerin Avrupa piyasalarına sevk edildiği başlıca ihracat noktası olarak hızla gelişti. XIX. yüzyılda İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli limanı oldu. XX. yüzyılda, Türkiye Cumhuriyeti'nin hızlı sanayileşme girişimleri sırasında, muhtemelen İstanbul'un endüstriyel gelişmesinin gerisinde kalmış olmakla birlikte, aynı şekilde şehrin çeperinde büyük bir sanayi kuşağı gelişti. Son zamanlarda, nispeten yüksek eğitim düzeyine sahip genç profesyonelleri çeken şehir, Türkiye'de yüksek teknolojinin gelişmesinin odağı olarak ortaya çıktı. Böylece, şehirde hem işçi sınıfı kültürünün, sonra da yüksek teknoloji profesyonelleri kültürünün gelişmesi, Hayfa'yla çarpıcı bir benzerlik yaratmıştır.

İzmir ve Hayfa arasındaki benzerlik, ayrıca siyasal ve toplumsal niteliğe sahip birçok şekilde kendisini gösterir. Her iki şehir de ülkelerindeki mevcut

hükümetlere muhalefetin kaleleri durumundadır. Sağlam işçi sınıfı arkaplanı nedeniyle Tel Aviv'den fazla ve Kudüs'ten çok daha fazla sola oy veren Hayfa, öteden beri 'kıvılcık' şehir diye adlandırılır. İşçi Partisi ve öncüsü Mapai, İsrail'de iktidarda olduğunda, Hayfa, hükümetin sağlam ve inançlı bir destekleyicisiydi. 1970'lerde Likud iktidara gelmiş ve günümüze kadar aralıklarla iktidar olmuştu. Bu sürede Hayfa, sürekli olarak Likud üyesi olmayan belediye başkanlarına ve parlamento seçimlerinde Likud üyesi olmayan çoğunluklara oy vermişti. Aynı şekilde, Türkiye'de de genel seçimler gibi son yerel seçimlerde de İzmir, üç büyük kent içinde muhalefet partisinden belediye başkanı seçen ve iktidardaki AKP karşısında muhalefetteki CHP'ye şehirde çoğunluğu kazandıran tek şehir olmuştur. Ancak İzmir'in bir yönden Hayfa'dan farklı olduğunu da eklemeliyiz. Hayfa, İsrail'de İşçi Partisi hükümetinin sadık bir destekleyicisi olduğu halde, Türkiye'de İzmir, CHP iktidardayken de muhalefetin öncülüğünü yapmıştı. İzmir, 1930'larda Mustafa Kemal Atatürk'ün son yıllarında başlayan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili bir rejime evrilen liberal hareketin öncüsüydü. İzmir, iktidardaki CHP'ye karşı ortaya çıkan ve 1960 askeri darbesiyle devrilineceye kadar, 1950'den başlayarak seçimleri kazanan Demokrat Parti'nin ilk ve tutarlı destekleyicisiydi. Aynı zamanda İzmir, Demokrat Parti'nin izleyicisi partilere de oy vermeyi sürdürmüş ve Demokrat Parti'nin ortadan kalkmasından sonra da aynı seçmen kitlesini korumuştur. Bu bakımdan, 1960 askeri darbesiyle devrilip idam edilen Demokrat Partili Başbakan Adnan Menderes'in bölgede hâlâ yerel bir kahraman olarak görüldüğünü de not etmemiz gerek. İzmir'in uluslararası havalimanının onun adını taşıması simgeseldir ve şaşırtıcı değildir. Sadece Erdoğan'ın AKP'sinin ortaya çıkmasıyla birlikte İzmir, iktidara muhalefetin bir işareti olarak sürekli CHP'ye oy vermektedir. Özetle, İzmir 1950 ve 1960 arasındaki kısa bir kesintiye rağmen, 1930'lardan beri muhalefetin kalesiyken, Hayfa sadece 1970'lerde ve sadece Likud'un iktidara geldiği yıllarda muhalefete oy vermiştir.

Nihayet Hayfa ve İzmir, Akdeniz bölgesi ve dışında kalan kozmopolit liman şehirlerinden beklenebileceği gibi etno-kültürel çeşitlilik yönünden çarpıcı benzerlikler sergiler. Büyük Yahudi göç dalgalarının başlamasından önce, Osmanlı idaresinde Hayfa'ya yerleşenlerin büyük çoğunluğu Filistinli Araplardı. Ama Lübnan, Suriye ve Mısır'da Doğu Akdeniz'in diğer liman şehirleri ve ticaret merkezleriyle benzerlik gösteren bu şehirde de çok miktarda Hristiyan yaşıyordu. Henüz Arap-Yahudi çatışmalarının başlamasından önce 1945'te, artan Yahudi göçüyle birlikte, Hayfa nüfusunun %33'ünü Müslümanlar, %20'sini Hristiyanlar ve %47'sini Yahudiler oluşturuyordu. İsrail Bağımsızlık Savaşı'ndan, İngiliz idaresinin sona ermesinden ve İsrail Devleti'nin kurulmasından bir yıl önce 1947'de, çoğunluk Yahudilerin eline geçti. Hayfa'da yerleşen nüfusun, kırk bir bini Müslüman ve yirmi dokuz bini Hristiyan olmak üzere yetmiş bini Filistinli Araplardı. Şehirdeki, yetmiş dört bin

Yahudi, kıl payı çoğunluk sağlıyordu. Büyük etno-kültürel ve dini çeşitliliğe sahip Hayfa, hâlâ daha çok kozmopolit bir şehirdi. [Supplement to a Survey of Palestine, 1946-47; ayrıca, bkz., Barron, 1923 ve Mills, 1932].

İsrail'de Bağımsızlık Savaşı denilen İsrail devletinin kuruluşuna neden olan çatışmaların başlamasıyla 1948'de, durum kökten değişecekti. Nisan 1948'de, İngiliz askerleri ayrılmak üzere tam liman bölgesinde yeniden konuşlanmışken, Yahudi Hagannah askeri kuvvetleri Filistinlilerin düzensiz milislerini bozguna uğratarak, şehir merkezinin kontrolünü ele geçirdi. Bu, şehirden yoğun bir Filistinli göçüne yol açtı. Bu göçe neyin yol açtığına dair anlatılanlar çelişkilidir. Kesinlikle Filistinliler savaştan sonra erkenden geri dönecekleri umuduyla Filistinli ulusal liderler tarafından göçe teşvik edilmiş; bu umut suya düşmüştü. Ayrıca, Yahudi liderlerin Filistinlileri kalmaya ikna etme çabasının kanıtları olmakla birlikte, Yahudiler tarafından tehdit edilmiş ve Yahudilerin kontrolü altında kendilerini savunmasız hissetmiş de olabilirler [Morris, 2001; Karsh, 2010]. Ne olursa olsun, Ekim 1948'e gelindiğinde, toplamda yaklaşık elli bin Filistinliden ancak beş-altı bini Hayfa'da kalmıştı. Şehir nüfusunun etno-dinsel bileşimi büyük ölçüde değişmiş, çok etnik unsurdan oluşan ve çok dinli Osmanlı ve İngiliz imparatorluklarının yerine bir ulus devletin kurulmasının sonucu olarak, kozmopolitizm ve çeşitlilik zayıflamıştı.

Aynı zamanda Filistinliler, şehirde küçük bir azınlık haline gelirken şehir hayatını toplumsal ve kültürel olarak etkileyen önemli bir yerel nüfusla bazı Arap mahallelerinin günümüze kadar aynı kaldığını da belirtmeliyiz. Hayfa'da Yahudiler ve Araplar arasındaki ilişkilerin İsrail'in diğer yerlerine oranla daha samimi olduğu düşünülür. Hiç kuşkusuz gerilimler ve çatışmalar hâlâ varlığını sürdürse de Hayfa, genelde Yahudiler ve Araplar arasında bir birlikte yaşama modeli olarak gösterilir [Faier, 2005]. Hayfa, XIX. yüzyılda İran'da kurularak, dünyaya yayılan ve yedi milyondan fazla izleyicisi olan Bahai dininin de uluslararası merkezidir [Barrett, 2001; Johnson&Grim, 2013; Most Baha'i Nations, 2010]. Bu din, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Evanston Illinois'dan Sibiry'a'nın en ücra köşelerine kadar tüm kıtalara yayılmıştır -Sibiry'a'da Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Saha Cumhuriyeti'nin başkenti Yakutsk'ta Bahai dine mensup kişilerle daha yeni tanıştım-. Tabii ki bütün Ortadoğu'da mevcut olan Bahailer, İran ve Irak'ta zulüm görmüşlerdi. Karmel Dağı eteklerinde bulunan UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası kabul ettiği heybetli tapınakları ve çevresindeki bahçeler, Hayfa'nın en etkileyici manzaraları arasındadır ve şehre gelen çok sayıda ziyaretçinin temel uğrak yeridir. Şehrin, Filistinli Arap nüfusunun toplam şehir nüfusunun %10'u civarında olduğu tahmin edilmektedir. Son istatistikler, Yahudilerin şehir nüfusunun %82 kadarını, Müslümanların %4'ünü hem Filistinli hem de Filistinli Hristiyanların %14'ünü

oluşturduğunu göstermiştir [Merkezi İstatistik Bürosu, 2003, 2005]. Bu istatistikler, şehirden göçün Hristiyan Filistinlilere göre Müslüman Filistinlilerde daha fazla olduğunu ve şehirde kalanların nispi büyüklüğünün tersine döndüğünü de gösterir.

İzmir de zengin bir etnik çeşitlilik göstermesiyle öne çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun önplandakiticarimerkezlerinden biri olarak, Osmanlı'nın ticari hayatına egemen olan ve kendi dini otoritelerinin yönetiminde ve genelde şehirlerin ayrı mahallelerinde özerk topluluklar -milletler- halinde yaşayan imparatorluğun ayrıcalıklı azınlıklarını, Rumlar, Ermeniler ve Yahudileri kendisine çekmişti. Onların şehrin kamusal hayatında güçlü bir etkisi vardı ve dilleri, Rumca, Ermenice ve Ladino [Yahudi İspanyolcası], sokaklarda Türkçe kadar sık duyulurdu. Yahudiler, XV. yüzyıl sonunda İspanya'dan sürgün edilip zamanın sultanı II. Beyazıt tarafından sığınma hakkı verildiğinde İstanbul, Edirne ve Selanik'le birlikte yerleştikleri başlıca yerlerden biri İzmir'di. Güçlü ve varlıklı bir Yahudi topluluk, şehre gelişmişti. Aynı zamanda İzmir, Sabetay Sevi'nin ve dolayısıyla da merkezi etkisini Balkanlar'a yaymadan önce Sabetaycı hareketin doğduğu yerd. Şehir, önlerine çıkan ticari fırsatlardan yararlanmak isteyen birçok yabancıyı, en çok Fransızlar, Venedikliler, Hollandalılar ve İngilizleri çekmişti. XVII. yüzyıla gelindiğinde, İzmir'de şehirde yaşayan ve iş yapan yurttaşlarını temsil edip korumak için yabancı ülkelere ait birçok konsolosluk kuruldu. İzmir'de, Müslüman olmayan azınlıklara hoşgörü ve birlikte yaşam özellikle dikkat çekiyordu. Öyle ki şehrin Müslüman olmayan unsurlarının kamu hayatındaki ağırlığını vurgulamak için Müslümanlar genelde İzmir'e, 'Gâvur İzmir' derlerdi.

XVII. yüzyıl sonunda, İzmir'in nüfusunun yaklaşık doksan bin olduğu tahmin ediliyordu. Müslümanlar, altmış bin nüfusla şehir nüfusunun üçte ikisini oluştururken; yaklaşık on beş bin Rum, yaklaşık altı bin Ermeni, altı-yedi bin Yahudi'yle birlikte önemli sayıda Fransız, İtalyan, Hollandalı ve İngiliz tebaası bulunuyordu [Bosworth, 2008]. XIX. yüzyıl sonuna dair Osmanlı nüfus sayımı verileri, Türkleri hâlâ %50 üzerinde bir çoğunluk olarak gösteriyor; ancak XVII. yüzyıl rakamlarıyla kıyaslanırsa, büyük bir artış gösteren Rum nüfusu yüz otuz üç bin sekiz yüz olarak verirken, dokuz bin iki yüz Ermeni, on yedi bin iki yüz Yahudi ve elli dört bin altı yüz yabancı uyruklu tebaa olduğunu ileri sürüyordu [Karpas, 1985]. Dönemin Amerikan Başkonsolosu George Horton'ın, I. Dünya Savaşı sonrası için verdiği rakamlara göre [2003], Türkler yüz altmış beş bin, hemen gerisinde az farkla Rumlar yüz elli bin, Yahudiler yirmi beş bin, Ermeniler yirmi beş bin ve yabancılar on beş bin nüfusa sahipti. Buna göre hâlâ büyük etno-dinsel çeşitlilik ve kozmopolit kültüre sahip olduğu şehirde Türklerin mutlak çoğunluğu yitirdiği görülüyor.

Yine de 1922 yılında, şehrin Türk ordusu tarafından yeniden fethedilmesinden sonra Rumlar, trajik bir biçimde şehirden silinmişti. İsrail'de de Hayfa örneğinde olduğu gibi ulus devletin oluşumu etno-kültürel çoğulculuğa ağır darbe vurmuştu. Birlikte yaşamının yerini sert çatışmalar almıştı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle birlikte muzaffer İtilaf güçleri, Yunanistan'ın İzmir'i ve Batı Anadolu'nun geniş kesimlerini ele geçirmesine izin vermişlerdi. 1919 yılında, İzmir'e çıkarma yapan Yunan silahlı kuvvetleri, Batı Anadolu'nun içlerine ilerlemişti. Türklerin, 'Kurtuluş Savaşı' olarak adlandırdıkları Kemalist Türk kuvvetleri tarafından geri püskürtülmesi nedeniyle bu istila, yenilgiye ve tam ricata dönüşmüştü. Türk ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'i ele geçirmesi, 1919-1922 Yunan-Türk Savaşı'nı, fiilen sona erdirmişti. Dört gün sonra çıkan büyük bir yangın, şehrin Rum ve Ermeni mahallelerini küle çevirirken Yahudi ve Türk mahalleleri zarar görmemişti [Ring et al., 1995; Dobkin, 1972]. Yangının yol açtığı kayıpların, çoğunlukla Rum ve Ermeniler olmak üzere on bin-yüz bin kişi arasında olduğu tahmin ediliyordu. Rum ve Ermeni mahalleleri kül olurken Yahudi ve Türk mahallelerinin neredeyse hiç zarar görmemesi ve yangının sorumluluğunu üstlenenin olmaması, muhtemelen siyasal güdülerle ilgili kuşku uyandırıyor. Yunan-Türk savaşı sırasında Yahudilerin tarafsız kaldığı ve Ermenilerin, Türklerle Doğu Anadolu'nun farklı cephelerinde savaşmış oldukları unutulmamalı. Ne olursa olsun, yüz binlerce mülteci kıyıya dolmuştu. Pek çoğu yok olurken, diğerleri hâlâ limanda demirli olan İtilaf gemileri tarafından tahliye edilmişti -tıpkı Hayfa'daki İngiliz askerleri gibi; benzerlik bu ayrıntıda bile görülüyor-. Eylül 1922'de, İzmir'den Yunanistan'a toplam olarak yüz elli binden fazla Rum'un tahliye edildiği tahmin ediliyor. Kalanlar, savaştan sonra modern çağların uluslararası anlaşmayla yapılan ilk 'etnik temizliği' olan Türkler ve Yunanlılar arasındaki nüfus mübadelesi programlarıyla tahliye edilecekti. Nüfus mübadelesi kapsamında, Yunanistan'dan ayrılmak zorunda kalarak Türkiye'de yeniden iskâna tabi tutulan Müslümanlar arasında, ataları liderlerinin peşinden Musevilikten Müslümanlığa geçen Sabetay Sevi'nin müritleri, çoğu Selanikli 'dönmeler' olan Sabetaycılar da bulunduğunu belirtmek ilginçtir [Akyalçın Kaya, 2014]. Gerçekten de Sabetaycılar dâhil savaştan sonraki nüfus mübadelesiyle Türkiye'ye nakledilen pek çok Müslüman mülteci, İzmir'e, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaştan sonra yeniden inşa etmeyi üstlendiği eski Rum mahallelerine yerleştirildiler [Bilsel, 2014]. Aralarındaki Sabetaycılar için kurucuları ve liderlerinin doğduğu yere dönmek, bir çemberin ironik bir kapanışıydı. Bugünkü İzmir Kültürpark'ın bulunduğu yerde aynı şekilde tahrip olan bazı Ermeni mahalleleri yer alıyordu [Hovannisian et al. 2012]. Bu olaylarda, ne kadar Ermeni'nin öldüğü ya da hayatta kalanlara ne olduğu net bilinmiyor. Birçoğu Rumlar gibi

itilaf gemileri tarafından kurtarılmış, dünyada çeşitli diasporalara dağılarak, İzmir'deki canlı topluluk hayatının anılarını belleklerinde yaşatmışlardı [Hovannisian et al., 2012]. Ancak İzmir'in kendisinde, Ermeni varlığının izleri 1922 yılından sonra büyük ölçüde ortadan kalkmıştı.

Tekrar, Hayfa'daki gibi milliyetçilik ve ulus devlet yaratmanın alevleri, önemli bir ticari ve sanayi merkezi olan kozmopolit bir Akdeniz liman şehrinin yüzyıllarca süren etno-dinsel çoğulculuğuna son verdi. Ne var ki, İsrail Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra bazı Araplar, gerçekten de Hayfa'da kalmışken; Yunan silahlı kuvvetleriyle birlikte hemen hemen tüm Rumlar ve Ermeniler İzmir'den ayrılmış ya da sürülmüştü. İzmir'de Yahudiler kalmıştı; hâlâ Karataş gibi semtlerde içe kapalı topluluklar halinde yaşamlarını sürdürüyorlar. İsrail devletinin kurulmasından sonra, birçoğu İsrail'e göç etmiştir; ilginçtir oldukça büyük bir grup Hayfa'ya yerleşmiştir. İzmir'deki topluluk küçüle küçüle şu anda iki bin kişiye indi. Ama İzmir'deki topluluk, yine de Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul'dan sonra ikinci büyük Yahudi topluluğudur. Son zamanlarda, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin bazı Yahudi yerleşim alanlarını yenilemek, hatta ziyaretçiler için Asansör bölgesini çekim merkezine dönüştürmek için ciddi çabalar harcadığını not etmek ilginç olacak. Bölgeye adını veren asansör, şehrin çoğunlukla Yahudilerin yaşadığı semtin aşağı ve yukarı bölümleri arasında ulaşımı kolaylaştırmak için İzmirli bir Yahudi tarafından inşa edilmişti. Asansör'e açılan sokağa, sonradan dünya çapında şöhret olan ve bir süre o sokaktaki evinde yaşayan Yahudi pop şarkıcısı Dario Moreno'nun adı verilmiştir. Sabetay Sevi'nin yaşadığı söylenen, eski İzmir kazıları yakınlarındaki bir ev, Kasım 2014'deki ziyaretim sırasında restore edilmekteydi. Ne var ki, şehrin eskiden Rum ya da Ermenilerin yaşadıkları mahallelerinde bu gibi restorasyon girişimleri olup olmadığını bilmiyorum.

Bu heyecan verici iki Akdeniz şehri arasındaki çarpıcı benzerlikleri belirttikten sonra, şimdi geriye bu gibi benzerlikleri rastlantısal oluşumlara atfetmeden açıklayabileceğimiz faktörlerin ortak bir çizgisi olup olmadığını belirlemek kalıyor. Açık bir etmen, benzer fiziksel konum ve coğrafyaların şekillendirdiği, etno-dinsel çeşitlilik, şehir halkının mesleki yapısı ve sergilediği kültür ve siyasal tavra yol açmış olduğu liman şehirleri olmalarıdır. Bu bağlamda Selanik, Cenova, Marsilya, İskenderiye vb. gibi Akdeniz'in diğer liman şehirleriyle karşılaştırmayı genişletmek, 'liman şehri kozmopolitizmi' olarak belirleyebileceğimiz benzer özellikleri ortaya koyabilir. Saptanan benzerliklerin tipik Akdenizlilik özelliğinden mi, yoksa sadece bölgesel ve küresel ekonomik sistemler arasında bir geçit ve kültürel karşılaşma noktaları olarak işlev gören liman şehirleri olmalarından mı kaynaklandığını anlamak için, karşılaştırmayı Hamburg, Bremen, Rotterdam, vb. gibi Akdeniz dışındaki diğer Avrupa liman

şehirlerini içine alacak şekilde genişletmek ilginç olacaktır. Tersine, bazıları belki iklim, belki de uzun süreli tarihsel bağ ve alışverişlerin etkisini taşıyan özgün Akdeniz özelliklerine sahip diğer liman şehirleriyle benzerlikler ve de farklılıkları belirleyebiliriz. Bu soru açık bir merak uyandırırken, benim bu yazı için kendime belirlediğim sınırlı zeminin dışında kalsa da yeni çalışmalar için esin kaynağı oluşturabilir.

Ne var ki, Akdeniz bölgesindeki ve belki de dışındaki liman şehri kozmopolitizmini belirlemek, sadece bizim karşılaştırma çabamızın bir parçasıdır. Bu karşılaştırmayı özellikle ilginç kılan ve Hayfa ile İzmir üzerine mevcut araştırmanın yapmaya çalıştığı şey, ulus-devletlerin oluşumuyla karşılaştığında, liman şehri kozmopolitizmine ne olduğunu göstermektir. Bizim Hayfa ile İzmir'e dair gözlemlerimiz, modern milliyetçilik ve ulus-devletin kurulmasının liman şehirleri olarak bu şehirleri nitelendiren etno-kültürel çeşitliliğe ciddi darbe vurduğunu açıkça gösterdi. Bu şehirlerin kozmopolit, hoşgörülü kültürel yapısı milliyetçiliğin alevleriyle neredeyse yok oldu; yine de neredeyse yok olduğunu vurgulayalım. Ortalık yatıştıktan sonra, her iki şehirde de farklılıklar ve uzlaşmazlıklara yaklaşımda geçmişte gösterilen hoşgörünün, tek taraflı bağnazlığın reddinin, onların mevcut siyasal bakış açısına rehberlik eden 'öteki'ni kabul etmenin kalıntılarına hâlâ rastlanabilir. Hemen akla geliveren Selanik ya da İskenderiye gibi milliyetçiliğin benzer etkilerini yaşamış olan diğer Akdeniz limanlarında benzer özellikleri ve süreçleri belirleyebilir miyiz? Peki ya yüzyıllar önce ulus-devlet oluşumunun etkilerini yaşamış olan ya da kıyılarından açıkta şimdiki kitlesel göçün etkileriyle başa çıkmaya çalışan Marsilya ve Cenova gibi şehirlere ne demeli? Liman şehri kozmopolitizmi, bu gibi eski ya da yeni gerginliklerle nasıl başa çıkacaktı ki? Verebilecekleri herhangi bir cevap, unsurları uzun süredir birbirine tanıdık gelen, temas ve iletişimi sürdürmüş ve bunu o şehirlerin sağladığı transfer noktaları aracılığıyla yapmış olan iç içe geçmiş Akdeniz uygarlığında, *mare nostrum*'da liman şehirleri tarihlerine atfedilebilir miydi? Eğer atfedilebilirse onların yakın tarihini Rotterdam, Bremen ya da Hamburg gibi Akdeniz bölgesi dışındaki Avrupa liman şehirlerinininkiyle nasıl karşılaştıracamız? -Karşılaştırma denetimimizden çıkmasın diye Avrupa ve Akdeniz dışındaki liman şehirlerini görmezlikten geldim-. Tekrarlarsam, ne yazık ki bu mevcut tebliğin çok ötesine geçen ama karşılaştırmalı araştırmaya ilginç kanallar açan muazzam bir sorudur.

Referanslar:

Kaya, Dilek Akyaçlı, "City, Fathers and Sons: Life Trajectories of Salonican Sabbattians in the Nineteenth Century". Paper Presented at the Colloquium on Mediterranean.

Urban Studies: The Transformation of Mediterranean Port Cities: 19th and 20th Centuries. Mersin University, 23-24 October 2014. [Akdeniz Kentleri Araştırması Kolekyumu'na Sunulan Tebliğ: Akdeniz Liman Şehirlerinin Dönüşümü: XIX ve XX. Yüzyıllar. Mersin Üniversitesi, 23-24 Ekim 2014].

Barrett, David A. *World Christian Encyclopedia*. 2001.

Barron, J. B., ed. *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*. Government of Palestine, 1923.

Bilsel, Cana. "From an International to a National Port City: Metamorphoses of Izmir [Smyrna] from the Late Ottoman Period to the Early Republican Era". Paper Presented at the Colloquium on Mediterranean Urban Studies: The Transformation of Mediterranean Port Cities: 19th and 20th Centuries. Mersin University, 23-24 October 2014. [Akdeniz Kentleri Araştırması Kolekyumu'na Sunulan Tebliğ: Akdeniz Liman Şehirlerinin Dönüşümü: XIX ve XX. Yüzyıllar. Mersin Üniversitesi, 23-24 Ekim 2014].

Bosworth, Clifford E., *Historic Cities of the Islamic World*. Brill 2007, 2008.

Dobkin, Marjorie H. *Smyrna 1922: The Destruction of a City*. Faber, 1972.

Dumper, Michael & Bruce E. Stanley. *Cities of the Middle East and North Africa: a Historical Encyclopedia*. ABC-CLIO 2007.

Eldem, Edhem, Daniel Goffman & David Morgan. *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*. Cambridge University Press, 1999.

Faier, Elisabeth. *Organizations, Gender and the Culture of Palestinian Activism in Haifa, Israel*. Routledge, 2005.

"Haifa" in *Encyclopedia Judaica*. Keter:1972.

Horton, George. *The Blight of Asia*. Taderon Press, 2003.

Hovannisian, Richard G. et al. *Armenian Smyrna/Izmir: The Aegean Communities*. UCLA Armenian History and Culture, 2012.

Israel Central Bureau of Statistics. *The Arab Population of Israel*. 2003.

Israel Central Bureau of Statistics. *Statistical Abstract of Israel*, no. 56, 2005.

Johnson, Todd M. & Brian J. Grim. *Global Religious Populations 1910-2010*. John Wiley, 2013.

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, 1985.

Karsh, Efraim. *Palestine Betrayed*. Yale University Press, 2010.

Mills, E., ed. *Census of Palestine 1931. Population of Villages, Towns and Administrative Areas*. Government of Palestine, 1931.

Morris, Benny. *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*. Cambridge University Press, 2001.

Most Baha'i Nations [2010]. The Association of Religious Data Archives, 2010.

Ring, Trudy, Robert L. Salkin & Sharon La Boda. *International Dictionary of Historical Places*. Taylor and Francis, 1995.

Roth, Ralf & Gunther Dinhobl, eds. *Across the Borders: Financing the World's Railways in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ashgate, 2008.

Rubin, Noah H. "Port Cities in Mandate Palestine". Paper Presented at the Colloquium on Mediterranean Urban Studies: The Transformation of Mediterranean Port Cities: 19th and 20th Centuries. Mersin University, 23-24 October 2014. [Akdeniz Kentleri Araştırması Kolekyumu'na Sunulan Tebliğ: Akdeniz Liman Şehirlerinin Dönüşümü: XIX. ve XX. Yüzyıllar. Mersin Üniversitesi, 23-24 Ekim 2014].

Shamir, Ronen. *Current Flow: The Electrification of Palestine*. Stanford University Press, 2013. *Supplement to a Survey of Palestine*, prepared by the British Mandate to the United Nations, 1946-47 [Filistin Araştırmasına Ek, İngiltere Manda İdaresi Tarafından Birleşmiş Milletler İçin Hazırlanmıştır, 1946-1947].

Türkiye İstatistik Kurumu, *Büyükşehir Belediyeleri ve Bağlı Belediye Nüfusları*, 2012.

Wikipedia. Bahailer, Hayfa ve İzmir maddeleri.

III. OTURUM

AKDENİZ KÜLTÜR HAVZASI

KONUŞMACILAR

PROSPER WANNER

Kurucu, Hotel Du Nord Cooperative, Marsilya

GIANNIS EPAMINONDAS

Mimar, Yunanistan Ulusal Bankası Kültür Vakfı, Selanik

MARSİLYA VE VENEDİK’TE FARO SÖZLEŞMESİ’YLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Prosper WANNER

Marsilya ve Venedik’le zaman zaman diğer Avrupa-Akdeniz bölgesinde çok farklı bağlamlara sahip olduğu görülen kültürel miras üzerinde çalışıyorum.

2010 yılından beri, Marsilya’nın nüfusun yarısını barındıran kuzey mahallelerinde konaklama hizmeti veren halk kooperatifi, *Hôtel du Nord*’un müdürlüğünü yapıyorum. Endüstriyel reorganizasyonun yaşandığı bu mahalleler, büyük bir ayrımcılık ve sefaletten olumsuz etkilenmiştir. Bu yılın başından beri, Venedik’te belediyeye Venedik Tersanesi’nin kentsel yeniden dönüşümü konusunda danışmanlık yapıyorum. Şehrin en büyük anıtı olan tersane, şehrin yüzölçümünün %10’unu oluşturuyor.

Bu bağlamlar arasındaki ortak noktalar hangileri? Marsilya ve Venedik’te şehir sakinleri ve kamu kurumları arasındaki ihtilaflar, gayet olağan. Venedik’te, turizmin büyümesi şehir sakinlerinin toplu göçleriyle ters orantılı görünüyor. Altmış bin şehir sakinine karşı, yirmi beş milyon turist. Birkaç aydan beri, en üst düzey kamu kurumlarının büyük Moise finans skandalına bulaşmasından sonra, şehri bir vali [prefect] yönetiyor. Marsilya’da, şehrin kuzey mahallerinde, son belediye seçimlerinin başlıca konuları, mahallelerden göç ve siyasal skandallardı. Aşırı sağ parti, yüz elli bin kişinin yaşadığı 7. Bölge’de seçimi kazandı.

Şehir sakinleri ve kamu kurumları ya da onların seçilmiş temsilcileri arasında güven çok zayıf. Yurttaşların baskısı altında Venedik şehri, halkın katılımını sağlayacak katılım kuralları belirlemek ve katılım ofisi açmak gibi önlemler aldı. Marsilya’da, Avrupa’nın kültür başkenti olmak şehir sakinlerinin işbirliğiyle programlar oluşturma fırsatı yarattı.

Avrupa’nın her yerinde olduğu gibi Venedik ve Marsilya’da da katılım, giderek daha fazla yükümlülük haline geldiği halde, başarı ender yakalanıyor. Bir yandan, kamu idaresi genelde yurttaşlara seçenekleri kabul ettirmek için katılım

prosedürleri oluşturuyor. Diğer yandan, sivil toplum kamu idaresini ve seçilmiş temsilcileri artık güvenilir muhataplar olarak görmüyor.

Bu bağlamda, kültürün oynayacağı bir rol var mıydı? Marsilya ve Venedik'in özgünlüğü, toplum için kültürel mirasın değeriyle ilgili Avrupa Sözleşmesi'ni -sivil toplum ve seçilmiş yerel temsilcileriyle birlikte- benimseyen ilk iki Avrupa şehri olmalarıdır.

2005 yılında, Avrupa Konseyi, yükümlülükler değil uyarılar sunan, Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi'ni [Faró Sözleşmesi] kabul etmiştir. Faró Sözleşmesi'nin özgünlüğü, kültürel mirasın nasıl korunacağı değil ama kültürel mirası neden ve kimin yararına geliştireceğimiz sorusunu sormasından gelir.

Bu sözleşme, bize üç önemli çerçeve sunar. İlki, Faró Sözleşmesi'nin kültürel çevrenin tanımlanması, kararlaştırılması ve yönetilmesi süreçlerinde yurttaşların rolünü ortaya koyan bir çerçeve çizmesidir. İkincisi, Faró Sözleşmesi'nin mirasın, kamusal eylemin parçası olarak yurttaşlar eliyle seferber edilebilecek bir kaynak olduğunu öne sürmesidir. Sonuncusu da daha kaliteli bir yaşam için koşulları yenileyebilecek toplumu canlandırma, demokrasiyi güçlendirme ve yönetişimi sağlama gibi ortak bir hedefin betimlenmesidir.

2013 yılında, bu sözleşmenin uygulanması, seçilmiş yerel temsilcilerin yurttaşlar olarak 2009 yılından beri sözleşmeyi ortak çerçeve olarak benimseyen Avrupa'nın kültür başkenti Marsilya'da önemli sonuçlar yarattı. Marsilya kuzey sektöründen dört belediye başkanı, kültür mirası topluluklarıyla birlikte, Faró Sözleşmesi'nde belirlenen ilkeleri benimsedi. Bu kültür mirası toplulukları, hepsi de yaşam ve çevre kalitesini savunmak için bir araya gelen kiracı dernekleri, birlikler, işletmelerden oluşan konsorsiyumlar, sanatçı ya da halk kolektifleridir. Bu yüzden de kendi toplumsal, endüstriyel ya da aile tarihlerini araştırırlarken, kamu kurumlarıyla işbirliği yaparlar.

Bu kültür mirası komiteleri, 2013'te neleri başardılar? Marsilya, otuz sekiz belediyeyi içine alan üç yüz altmış beş kilometrelik, endüstriyel, kentsel ve doğal coğrafyanın çağdaş öyküsünü anlatan çeper-kent uzun mesafe yürüyüş parkuruna [GR2013] sahip ilk Fransız şehridir.

Marsilya'nın kuzey mahallelerinde yaşayanlar, *Hôtel du Nord* kooperatifi sayesinde, iki bin beş yüz yolcuya konaklama hizmeti sunarlar. *Hôtel du Nord*, şehir sakinlerinin evlerinde elli konuk ağırlanabilecek, elli odayla hizmet verdiği gibi toplumsal endüstriyel ve yerel yaşamın keşfedilmesi için yüz kültür mirasını yürüyüş yolu programına almıştır. Kooperatif, kendi markası olan *Hôtel du Nord*'yu, promosyon ve pazarlama amaçlı internet platformu *hoetldunord.coop*'u, bir seyahat

acentesini, konuklar için bir okulu ve yerel yayınlarla ürünlerin doğrudan satışını yönetmektedir.

Aynı zamanda, kültür miras toplulukları ve seçilmiş yerel temsilciler de önemli sanatsal ürünlere katkıda bulunarak, hâlâ faaliyete devam eden ayakta kalmış son üç Marsilya sabun imalathanesine Marsilya sabunları için Koruma Altındaki Coğrafi İşaret kazandırılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Sıradan şehir sakinlerinin kentsel planlama -GR201- ekonomik kalkınma -Kuzey Otel, AOP sabun- projelerinin ve önemli sanatsal projelerin detaylandırılmasına katılımı nasıl mümkün olmuştur?

Eylül 2013'te, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği, bu konuyu tartışmak için yaklaşık otuz ülkenin katılacağı bir uluslararası panel toplama çağrısı yaptı. Panel, dört 'kentsel yürüyüş parkuru'na katılan kültür mirası topluluklarıyla birlikte toplandı. Panelde, 2015'te Avrupa kültür şehri olacak Pilsen'de; Romanların entegrasyonuna örnek gösterilen Romanya'nın Viscri köyünde ve son olarak Venedik'te olmak üzere, 2014 yılında diğer üç şehirde yeniden test edilecek dokuz hipotez kabul edildi.

Bunlardan üçü uyumlu toplumlarda kültürel çeşitliliğin yönetimiyle ilgiliydi: Özgül kültür mirasıyla tanımlanmış bir grubun ortaya konulması; 'kültür mirasına alınma' [*heritagization*] kavramı hakkında topluluk içinde uzlaşma sağlanması; grup aracılığıyla bölgesel anlatılar oluşturma ve yaşam anlatılarını teşvik etme kapasitesiydi.

Diğer üçü, yaşanan ortamın ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesiyle ilgiliydi: İlgili ve destekleyici siyaset oyuncularının desteklenmesi; yeni bir ekonomik modelin ortaya çıkışı; kolektif imgelemin bağlı olduğu, sınırları belli bir toprağın var olması.

Son üç hipotez de demokratik katılımın gelişmesiyle ilgiliydi: Mesajı iletebilecek kişilerin varlığı; resmi kamu eylemleriyle desteklenen katılımcı sürecin sağlamaştırılması; yetkilendirme uygulamaları konusunda açıklık.

Avrupa Konseyi, bu önemli araştırmanın sonucunu kendi web sitesinde erişime açmış ve beş Faró Sözleşmesi uygulamasına serbest erişim olanağı sağlamıştır: Kültür mirası alanlarında yürüyüş parkurları; yöre sakinlerinin kooperatifi, kentsel farkındalık yaratma atölyeleri; kültür mirası komitesi ve metropolitan alanı kat eden yollar. Cezayir Oran'da, İtalya Venedik'te Tersane'nin yenilenmesi için, Çek Cumhuriyeti Pilsen'de Avrupa Kültür başkenti kapsamında yapılan bu uygulamaların bir gün İzmir'de ve Akdeniz bölgesinde de gerçekleştirileceğini umalım.

Atıflar

Hôtel du Nord cooperative: <http://www.hoteldunord.coop>

Venedik Arsenal office: <http://arsenale.comune.venezia.it>

Association Faro Venezia: <https://farovenetia.wordpress.com/>

Faro Konvansiyonu metni: <http://Konvansiyonus.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/199.doc>

Faro Konvansiyonu eylem planı: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/identities/default_EN.asp?

Faro uygulamaları: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/identities/applications_EN.asp?

MODERNİTENİN ŞAFAĞINDA SELANİK [1863-1873] EN ESKİ FOTOĞRAFLARLA İLK DEMİRYOLU PLANLARINDAKİ İPUÇLARINI BİRLEŞTİRMEK

Giannis EPAMINONDAS

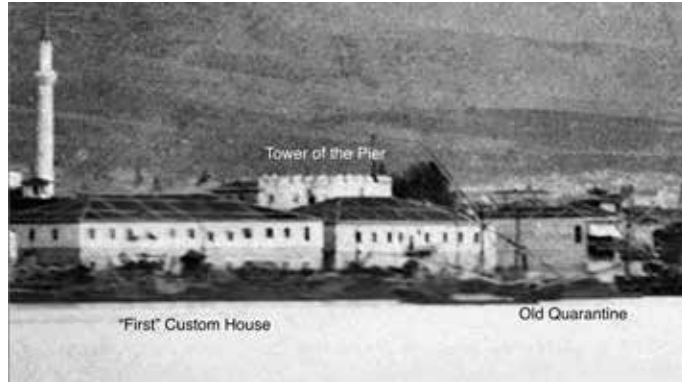
MIET, seçkin bir yayınevi ve Atina'yla Selanik'teki büyük tarih arşivleri ve sergi alanları yoluyla sanat ve edebiyatı teşvik eden bir vakıftır.

2012 ve 2014 yıllarında, MIET Selanik'te birbiriyle ilişkili iki sergi düzenledi: Biri, iki yüz elli sekiz, diğeri yüz otuz altı sayfalık iki tam resimli tanıtım kitabı eşliğinde, birincisi şehrin Osmanlı dönemindeki kartpostallarından oluşan 'Batı'ya Yönelen Doğu' ve ikincisi, Yunanistan'da ve yurtdışındaki arşivlerinde bulunan en eski panoramalarından üçünü gösteren 'Selanik'in İlk Fotoğrafları [1863-1873]'. On beş bin kişinin ziyaret ettiği bu sergilerde, Selanik topoğrafyası ve tarihi üzerine beş saatlik konferanslar da düzenlendi.

1870 yılı, Selanik'in çağdaşlık yolculuğunun dönüm noktası olarak görülür. Son zamanlarda yapılan kazılarda bulunarak gün ışığına çıkarılan deniz surlarının Sabri Paşa tarafından yıkılması da aynı tarihe denk gelir. Bu tahribatın arkasından, Rocco Vitalis [İzmir Kordonboyu'nu inşa eden aynı kişi] yeni bir kordonboyu inşa etmişti. Seddin molozlarıyla denizi doldurarak, toplu bir dizi bina bloğu eklemeyi de önermişti. Aynı zamanda Kordonboyu, yüzyıllar boyunca yakındaki derelerin alüvyonuyla dolan -Büyük Konstantin adlı eski liman havzasında inşa edilmiş olan- eski liman bölgesi önüne kadar uzatılacaktı. Bu Kordonboyunun batı ucunda bir Gümrük Binası'nın yapılması planlanmıştı, ünlü ve tescil edilmiş 'Eski' Gümrük Binası bugün yok olmuş durumdadır. Bunun yanında, denizci ve ziyaretçilerin şehre girme izni almadan önce genelde yirmi günlük bir dönemde kapalı tutulacakları Sıhhi Tesis Binası [Karatina kelimesinin örtülü hali] yer alacaktı. Eli Modiano'nun 1910 yılında inşa ettiği yeni Gümrük Binası, bugün bile 1904 yılındaki Rocco Vitalis'in, ilk Kordonboyu'nun dışında inşa edilmiş olan limanın temel havzasına bitişiktir.

Selanik'in en eski üç fotoğrafını şöyle sıralayabiliriz: Şimdiye kadar bilinen eski Selanik fotoğrafı, Avusturya Ulusal Kütüphanesi arşivinde muhafaza ediliyor. Bu, 1863 yılının sonunda Osmanlı idaresi altındaki Balkanlarda bir

keşif gezisi yapan Macar fotoğrafçı Josef Székely'nin çektiği bir panorama fotoğrafıdır. MIET arşivinde, tahminen 1873 yılında çekilmiş olan 'Herbert Sayce' ve 'Rubellin' fotoğrafları olarak bilinen iki fotoğraf daha vardır. Bu üç fotoğrafik belge, ilk Selanik-Belgrad demiryolu hattını inşa eden [1871-1888] Baron Maurice Hirsch'in sahibi olduğu Avusturya-Alman Demiryolu Şirketi'ne ait olan istasyon ve liman bölgesinin yeni bulunan beş plan/haritası ile birleştirilmiştir. Demiryoluyla duvarların yıkımı az çok eşzamanlı olarak başlamıştı. Aslında demiryolunun kordona ve o zaman plan aşamasındaki yeni Gümrük Binası'na kadar uzanması istenmişti. Haritalar, 1873 yılından 1914 yılına kadar ki zaman dilimine aittir ve şehir surları dışında kalan Selanik'in batı kırsalını yavaş yavaş şekillendiren tüm bina ve inşaatları içine alırlar. Székely fotoğrafına ve haritalara erişimi, tüm projeyi destekleyen Profesör Aleka Gerolympos'a borçluyuz.

[JOSEF SZÉKELY FOTOĞRAFI, 1863 [DETAY].
İSKELE KULESİ, 'BİRİNCİ' GÜMRÜK BİNASI VE ESKİ KARANTİNA.

Sayce fotoğrafı -adını şehirdeki ilk ticari fotoğrafçıdan eseri satın alan İngiliz teğmeninden almıştır-, muhtemelen *Tophane* burcunun tam bir kilometre dışındaki, Beş Çınar Bahçesi'nin iskelesinden çekilmiştir. Burada, şehrin sadece *Vardar* [Altın] Kapı'yla liman bölgesinin batı ucu [*Debbaghane-İstira-Mısır Çarşısı*] arasındaki bir bölümünü gösterir. *Yedi Kule* burcu, ön cepheye hâkimken, birkaç minare *Müslüman Mahallesi*'nin daha yüksek bölümlerinde sivrilir. Bunların hepsi tanımlanmıştır; bir kısmı camilere, bir kısmı da kiliseden bozma camilere aittir. 'Avrupalı' evler *Frenk Mahallesi*'nde görülürken, *Tophane*'nin tam önünde *Oriental Railroads İskele* [Şark Demiryolları İskelesi/Échelle des Orientaux] hattında bir lokomotif göze çarpar. Bu, 1904 yılına kadar tamamlanmamış olan uzun süredir beklenen yeni limanın yerine kullanılan gemi/tren transit yük taşımacılığı için geçici rıhtımdır. İskele'nin üstünde, tepelerde Şeyh Su türbesi ve çeşmesi görülebilir. Çevresindeki dağlara ismini veren çeşmenin harabeleri, bugün hâlâ görülebilir.

HERBERT SAYCE FOTOĞRAFI, YAKLAŞIK 1873.

Rubellin fotoğrafının -adını 1890'larda fotoğrafı yeniden basan fotoğrafçının adından almıştır- aynı yıl, 1873'te ama *Suluca Camii minaresinin* [eski Hosios David Manastırı] tam karşısından çekildiği tahmin ediliyor. Fotoğrafta, soldan sağa doğru deniz kenarındaki bahçenin çınar ağaçları, salhane, yeni yapılan demiryolu istasyonunun ilk binaları -aslında, bugün hâlâ kullanılan lokomotif atölyesi, danışma binası ve bir depo- artı şehrin kendisi görülür: Batı surları, *Vardar* ve *Letaia Kapıları*, *Saatli Camii* ve eski *Bektaşî mezarlığının* kalıntıları. Arka planda, Selanik ovasını sulayan büyük nehirler seçilebiliyor.

ALPHONSE RUBELLIN FOTOĞRAFI, YAKLAŞIK 1873.

Székely'nin muhteşem panoraması, şehri deniz surlarının yıkılmasından yedi yıl önceki haliyle gösterir. Aslında surları uzaktan da olsa gösteren tek fotoğraf odur. Resim çekmek için kameraların uzun süre odaklanmasına bağlı olarak, fotoğrafçılığın bu ilk aşamalarında, henüz deniz yönünden fotoğraf çekilemiyordu. 1863 yılında, Batı Surları dışında bir şey yoktu. Bütün alan, 1871 yılında demiryollarının inşa edilmesinden sonra inşa edilip geliştirilecekti. Nehirleri

geçtiği görülen birkaç taş köprüyle deniz kenarına kadar ulaşan çalılık ve sazlıkların bulunduğu ıssız bir alan görülebilir. Fotoğrafın çekildiği yerin, *Beş Çınar* bahçesinin tam doğu kenarı olduğu anlaşılıyor.

ORTASINDAKİ KAFE İLE BİRLİKTE İSKELE MEYDANI.

Aynı zamanda, bu en eski fotoğraf, Londra'da 1867 yılında Muir-Mackenzie ve Irby adlı iki kadın tarafından yayınlanan bir kitabın illüstrasyonunda da yer almıştı. Raster teknolojiye önce fotoğraflar, zamanın kitap ya da gazetelerinde yayımlanmadan önce grafik baskıya transfer edilmek zorundaydı. Aslında bu grafik baskılar, Yunanistan'da çeşitli kitaplarda son zamanlarda yayınlanmıştı; ama bunların dayandığı orijinal fotoğrafın olmaması nedeniyle, tescili mümkün değildi. Grafik baskının fotoğrafın üzerine bindirilmesi, onun bu prototipten türediğini kesinlikle gösterir.

1863 tarihli Székely fotoğrafını, Vitalis'in 1871 planına ve bir uydu görüntüsüne oturarak, binaları haritadan fotoğrafa uygulayabilir ya da tersini de yapabiliriz. Liman bölgesini sınırlayan bloklar, günümüze kadar hafif bir değişiklik göstermiştir. Vitalis, planında, 1873'ten sonra inşa edilen Olympus -daha sonra Özgürlük- meydanından önce var olan bir meydandan söz eder. Denize açılan bu küçük alanın, 1870 yılından önce şehrin en eski meydanı olduğu anlaşılıyor ve burası 1873 yılında demiryolu haritasında da not ediliyor. Bu harika Alman haritası, ilk kez bilinen 'eski'sinden de eski 1873 yılının öncesinde var olan Gümrük Binası'nı gösteriyor. Binanın ön tarafı, denize doğru uzanan bir iskelelenin bulunduğu deniz kıyısına bakıyor. Bir 'projectiertes neues Zollamt' yani planlanan yeni Gümrük Binası, 'Eski Gümrük Binası' alanında yer alır. Şimdi, 'birinci' denilen Gümrük Binası'nın bitişiğinde, gümrüklerde bir zorunluluk olan Karantina binası artı meydanın tam ortasında bir kafe bulunur. Székely fotoğrafında, Karantina Rıhtım Kulesi'nin önünde görülebilir.

Kafe, meydanın deniz kenarından bloke edilip Özgürlük Meydanı karşısında önemini yitirdiği 1890'lı yıllardan başlayarak, kartpostallarda görünmeye başlamıştı. Ayrıca şehri denizden gösteren, muhtemelen 1825 yılından kalma bir yağlıboya tabloyu şimdi doğru yorumlayabiliriz. Eski Karantina en soldaki bina, İskele Kulesi sağda ve ortada İskele Meydanı uzanırken, şehrin ana girişi fonda aydınlanmış. Onun tam solunda yuvarlak kafe seçilebilir. Burası, İskele Kulesi ismine de yaraşan asıl İskele'yle birlikte liman bölgesinin ana meydanıdır. Yanında, emtia için Gümrük Binası ve insanlar için kullanılan Karantina bulunuyor. Tam ortada ise hem denizciler, hem de kentliler için bir uğrak yeri olan kafe yer alıyor. Ayrıca yukarıda söylenenleri doğrularcasına, Osmanlı Dönemi Selanik'ini gösteren Dimitriades haritasında yandaki yola 'Eski Karantina' Caddesi deniliyor.

Dolayısıyla, 1870-1880 yılların arasında yeni Kordonboyu'nun inşa edilmesinden sonra, Gümrük Binası şehre batı yönünden yaklaşan demiryoluna yakın olan batı ucuna uzanır. Ne var ki, önceleri gürültülü bir *meydan* olan ana meydan, batıya açılarak Belle Epoque otelleri ve kafeleriyle şık bir meydana dönüşür. Bu, görkemli ama soğuk Aristoteles Meydanı'nın tasarlanacağı 1917 yangınından sonra, daha da doğuya kaymıştı. Ana meydanın daha fazla Batılaşırken, hızla doğu yönünde geliştiğini açıkça görebiliriz.

SALACCA'NIN İSKELE KULESİ VE MEYDANI TABLOSU. SOLDA ESKİ KARANTİNA.

MIET sergisinde, üniversite ve lise öğrencileri dâhil her yaştan ziyaretçi, şehrin yüz elli yıl önceki görüntüsünün ne kadar farklı olduğunu şaşkınlıkla onaylamış ya da keşfetmişti: O zamanlar, minarelerin hâkim olduğu bir Osmanlı şehri olan şehirlerinde bir zamanlar sadece Rumlar değil çeşitli halklar, farklı dil, din, kültüre sahip Türkler ve Yahudiler de yaşamıştı. MIET, üç tarihi fotoğrafı, şehrin farklı bir geçmişini anımsatan gerçek bir ikona olarak Yeni

Belediye Sarayı'nda halka sergilenmesi için Selanik Belediyesi'ne bağışlamıştır. Sayın Belediye Başkanı Yiannis Boutaris ve onun yerel yönetimi, yaygın tek dil/kültür/dini inanç kavramına aykırı olan geçmişin çeşitliliğine dair yeni bir kavrayış geliştirerek, kentlilerin kendi şehirlerinin tarihine karşı zaten değişmekte olan tutumuna katkıda bulunuyor.

IV. OTURUM

AKDENİZ'DEKİ SİYASAL VE DİPLOMATİK GELİŞMELER

KONUŞMACILAR

ALEXANDROS MALLIAS

Yunanistan'ın ABD [Önceki] Büyükelçisi

DOÇ. DR. CENGİZ AKTAR

Süleymanşah Üniversitesi Öğretim Üyesi

ERTUĞRUL APAKAN

Büyükelçi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı [AGİT] Ukrayna Özel Gözlem Misyon Başkanı,

Yaşar Üniversitesi Akdeniz Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanı

DOÇ. DR. GALİP YALMAN

Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi

ORTAK GERÇEK DÜNYAMIZ: HUKUK, GÜÇ VE ÇIKAR ÜZERİNE

Alexandros MALLIAS

*Mülkiyetin olmadığını hayal et
Hayal edebilecek misin acaba?
Açgözlülüğe de açlığa da gerek kalmasin,
Hayal et insanın kardeşliğini
Tüm insanların dünyayı paylaştığını.*

Benim kuşağımın kahramanı John Lennon, kendi tarzıyla kardeşlik ve barış mesajını yaymaya çalışmıştı. Birilerinin yıkıcı diye damgalayarak, Lennon'dan şüphelenmesi sürpriz değildi. Sanırım, *Imagine*'ın sözleri Doğu Akdeniz'in kimi topraklarında ve çöllerinde bugün bile hoş karşılanmıyor.

Sözlerime başlarken, beni bu sempozyuma davet etme nezaketi gösteren İzmir Akdeniz Akademisi'ne içten teşekkürlerimi ifade etmeme izin verin. Bize gösterdiği sıcak konukseverliği nedeniyle özellikle, İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Aziz Kocaoğlu'na teşekkür etmek isterim.

Güzel, kozmopolit ve özgürlükçü bu şehri, bu yıl ikinci ziyaretim. Büyükşehir Belediye Başkanı'nı, bu vesileyle işbirliği yapabileceğimiz bir dizi sorunu tartışmak için, Yunanlılar ve Türklerin katılacağı bir konferansa ev sahipliği yapmaya davet ediyorum. Bu tür buluşmalara ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum.

Gerçek Dünya

Geçen Mart ayında [2013], Yaşar Üniversitesi'nde verdiğim bir konferanstan sonra, konferansımın 'idealizm'ine şaşırmış görünen iyi dostum, zarif diplomat Büyükelçi Selim Karaosmanoğlu bana demişti ki: "Alexandros, güzel konuştun ama biz gerçek dünyada yaşıyoruz." Taşı, gediğine koymuştu. O zamandan beri, onun yorumları kafamı kurcalayıp durdu.

Türkiye ve Yunanistan ya da Yunanistan ve Türkiye arasındaki 'gerçek dünya',

pragmatistler ve hayalperestler arasındaki bir sınır çizgisi gibi görünüyor. Sanki hâlâ hayalperestler varmış gibi!

Otuz beş yıl görev yaptıktan sonra, sadece başarı öykülerinden söz edecek halim yok. 1990'lı yılların başında, Hırvat-Sırp çatışması sırasında Doğu Slovenya cephesinden; Sofya, Üsküp, Tiran ve genelde Priştina'ya kadar Balkanlarda yaklaşık on beş yıl kadar görev yaptım. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı Balkan İşleri Bölümü Başkanı olarak, Dış Politika Ulusal Konseyi'ne görevim icabı katıldım.

Tahmin edebileceğiniz gibi Yunanlılar için kolay ve rahat görevler olarak düşünülen Birleşmiş Milletler dâhil, biraz daha yüksek diplomatik görevlerde çalıştım ve Washington DC Büyükelçisi olarak görev yaptım. Washington DC ve New York'ta görev yapmış, Türk diplomatlar için de aynısının geçerli olduğunu kişisel tecrübelerimden biliyorum.

Türk diplomatlar, Yunanlı mevkidaşlarının özveri ve sorumluluklarını nasıl yerine getirdiklerine tanıklık edebilirler. Binalarımızdan, birbirimizin hareketlerini sık sık izlerdik. Hatta zaman zaman Washington DC'deki, Sheridan Circle'daki gibi caddenin karşısından birbirimizi izlediğimiz de olurdu.

Büyükelçi Ertuğrul Apakan, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı [AGİT] Misyonu Başkanı olarak, Kırım ve Doğu Ukrayna'daki 'gerçek dünya'yı her gün yakından gözlüyordu. Bundan önce yaklaşık on yıl boyunca Ankara'da, Kıbrıs'la ilgili önde gelen diplomatlardan biriydi.

Türkiye'nin eski Atina Büyükelçisi Yiğit Alpogan, Ankara'da güçlü Milli Güvenlik Konseyi'nin asker olmayan ilk genel sekreteri olarak atandı.

Dolayısıyla, bu panele katılan çoğumuz, şu 'gerçek dünya'nın neye benzediğini gerçekten de biliyoruz. Bunu, yanlışlar yapı yapı öğrendik.

Heraklitos'u Yeniden Düşünmek

Efes, İzmir'e yakın olduğundan Heraklitos'tan yola çıkarak, bir çeşit ya da aslına bakılırsa, 'gerçek bilgelik' ['to σοφον/to sophon] peşine düşmeme izin verin. Filozofumuz, Yunan-Türk ilişkilerindeki yeni eğilimi, elbette kehanette bulunmasa da çok isabetli betimliyor. Şimdi de izin verirseniz, ondan bir alıntı yapayım: *"Soğuk olan çok geçmeden ısınır ve sıcak olan çok geçmeden soğur."* Ya da şu alıntı daha iyi anlaşılacak gibi: *"Yukarıdan aşağıya inen çizgi, aşağıdan yukarıya çıkanla aynıdır."*

Sanırım, şu anda daha çok soğuma sürecinden geçiyoruz. Ya da dikey çizgi örneğinden yola çıkacak olursak, iniş yönündeki hareketin belli bir aşamasındayız.

Kıbrıs suları çevresindeki münhasır ekonomik bölgeler ve Ege Denizi'ndeki

mevcut askeri yığınağın kesintisiz sürdürülmesi halinde, iniş temposundaki tahmin edilemezlik ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla kim, gerçekte olayların mevcut gidişatının suçunu üstüne alacak?

Biraz daha tavsiye almak için Heraklitos'a dönüyorum. O, olayların pratik boyutunda ısrar eder. Mağrur idealizm ya da diplomasinin kaçamaklarına, hiçbir laf kalabalığına ve kafa karışıklığına sığınmadan konuşur. Bize açık açık der ki: *"Dünyayı, doğa felsefesinin tarzıyla ya da matematik ya da tümdengelimli mantıkla bilemezsiniz. Çünkü kozmik yasa uyarınca her şey değişir."*

Ayrıca bugün, Büyük Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da [BOKA] olup bitenlere uygun bir düşünce önerisiyle sözlerine devam eder. Kendi sözleri şöyledir; *"Dağılan ne varsa, toplanır. Toplanan ne varsa, parçalanır"* Yakın çevremizde devam eden gelişmelerin isabetli betimlemesini, bu sekiz kelimede buluruz; Erbil, Kerkük ve Süleymaniye, Halep ve Kobani'ye ve hatta daha da uzaklardaki Derna'ya, Bingazi'ye ve Trablusgarp'a kadar. Sykes- Picot Anlaşması'nın 100. yıldönümünü kutlayıp kutlayamayacağımızdan hiç emin değilim. Onun tasviri uluslara, dine ve devlet yapılarına da uyuyor. Mevcut sınırlarına rağmen, devlet yapılarının dağılması, matematikte ve politika planlamasında, 'istikrar parametreleri'nden yoksun kalmamıza yol açacaktır.

İstikrar Oyunu Teorisi

Pekâlâ, 'gerçek dünya'yı tanımlamak zor değil. Pragmatizmi bir yana atmak istemem. Sorun nerede yatıyor? Gerçek sorun, birden fazla gerçek dünya olmasıdır. Bu dünyaların her biri, kendi içinde yaşıyor ve sadece kendisinininkini gözlemliyor.

Her şeyin değiştiğini gördüğümüz şu anda, 'istikrar parametreleri'ne ihtiyacımız şimdi eskisinden de fazla. İki NATO müttefiki olan Yunanistan ve Türkiye'nin bu 'istikrar oyunu' arenasının merkezinde yer alacağını cidden umuyorum. Peki, şimdi değilse bölgede örneğine daha önce hiç rastlamadığımız bu karışıklık sırasında değilse ne zaman?

Tabii ki, hüsnükuruntudan sonuç çıkmaz.

Bir Atinalı olarak, Türkiye'nin misillemeye bulunacağını cidden umabiliriz. Önemli komşumuzun bulanık sularda balık avlamayı tercih ettiğine, farklı öncelikleri ve gündemleri olduğuna dair güçlü göstergeler var.

Ulusal felaketlerin ve depremlerin hemen ertesi günü, iyi ve hızlı bir işbirliği sergileyen Yunanistan ve Türkiye'nin, Aralık 2010 Arap Baharı'ndan beri yaşanan bu siyasal depremde, hâlâ ikircikli hareket ettiklerini görmek şaşırtıcı.

Olayların şimdiki boyutuna bakılırsa, Yunan-Türk ilişkilerinde hayalperestlerin

kaybettikleri yer burası. Pragmatistlerin, kazanıp kazanamayacakları sorusu da cevapsız kalıyor. Bir kaybet-kaybet durumundan, kazanan çıkmaz. Doğu Akdeniz'deki ve Ege Denizi'ndeki son gelişmelerin, 'istikrar oyunu' teorisini doğrulamadığını üzümlere söylemeliyim.

İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Aziz Kocaoğlu, dün gece doğru bir seçim yaptınız. İzmir Körfezi'nde yol alan Bergama Vapuru, Yunanistan'dan gelen konuklarınızın kalplerini ve kafalarını kazanmanın en iyi yoluydu. Bizim, Ege Denizi'nde yüzerken görmek istediğimiz, Türk Donanmasına ait gemiler değil de, işte bu tür teknelerdir.

Yıllarca gerçekleştirilen savaş tatbikatlarından sonra, bu gibi operasyonların etkisi konusunda ders çıkaran, bir tek kişi bile var mı acaba? Bundan kuşkuluyum.

Bu gibi uygulamalar sürdükçe, Yunanistan ve Türkiye arasındaki güven ve inancın yerini 'güven artırıcı önlemler' denilen süreçler alacaktır.

Tekrarlamama izin verin. Bu uygulama sürdükçe, güven ve inancın yerini 'güven artırıcı önlemler' denilen süreçler alacaktır.

Komşumuz ve NATO müttefikimizin dostluklarını, ittifaklarını ve hatta -bazılarının tahmin ettikleri gibi- olayların ve belki de tarihin yönünü, Herkül Sütunlarından, Arabistanlı Lawrence'ın *Bilgeliğin Yedi Sütunu* kitabında çok dokunaklı anlattığı, acıdan oluşmuş hareketli kum tepelerine doğru çevirmeye karar verdiğini de görüyorum.

Tutum değişikliğinin ne motivasyonları, ne de doğası ve araçları, Atina dâhil birçok Avrupa başkentinde iyi anlaşılmıştır. Bu yüzden de bunlar, Türkiye'nin Avrupalı komşularında şüphecilik ve kaygıya neden oluyor. Aynı zamanda, bunlar inanç ve güveni de sorgulayıp yok ediyor. Başat teori ve algı, önemli komşumuz Türkiye'nin kestirilebilir ve mevcut normlar dışında, iş görenler kervanına katılmaya karar vermiş olduğunu söyler.

Bu ne benim ne de sizin 'gerçek dünya'nız. Bunun Birleşmiş Milletler [BM] gibi siyasal ve hukuksal olarak hepimiz için ortak bağlayıcılığa sahip bir 'gerçek dünya' olması gerekir. Halklar ve uluslar için de aynısı geçerli. Gerçekten de, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, bu hepimizin bağlı kalmaya karar verdiğimiz ortak dünyadır.

Güç ve Çıkar

Güç ve çıkara dayalı siyaset, kulağıma Yunanca gibi gelmiyor.

Thukydides'in, Peloponnesos Savaşları'nda öğrettiği gibi, Atina'nın hegemonik siyaset ve tavrında bunlar gerçekten de çok belirgindi. Kudretli Atinalıların, zayıf Kiklad Adası Melos'a nasıl davrandığını biliyoruz.

En güçlü siyasal metinlerden biri olan, *Meloslular Diyalogu*'nda mükemmel ifade edilip tanımlanmıştır. Atinalılar, Melosluların uzlaşmacı önerilerini geri çevirmiş ve sonunda Melos'u işgal etmişti.

Tarih bize hegemonyacılığın kibriyle ve siyasal hesap hatalarıyla şişirilmiş dayatmacılığın, bilgelik [σοφία], siyasal ethos ve demokrasinin beşiği Atina'yı nasıl zayıf ve savunmasız kıldığını da öğretir.

Atinalıların kudreti, Sparta liderliğindeki ittifakı sağlamlaştıran, Atina karşısı en güçlü birleştirici faktörün yaratılmasına da yardım etmişti. Sicilya seferi, Atina'nın çöküşünün başlangıcıydı. Ya da Heraklitos'un söylediği gibi, 'başlangıç sondur'.

Pragmatizm, siyasetin ön koşuludur. Yine de ilkeler, değerler ve uluslararası kurallar sağlam politikaların temel taşlarıdır. Bizim bölgemizde ve evrensel düzeyde de bu böyle.

Kıbrıs Cumhuriyeti, on yıldır Avrupa Birliği'nin olgun bir üyesidir. Avrupa Birliği [AB] ve Birleşmiş Milletler'in [BM] diğer üye devletleriyle eşit egemenlik haklarına sahiptir. Bizim ortak gerçek dünyamız, işte böyle kurulmuştur. Bu olgu, değişmeyecektir.

Kafkasya'da, Ukrayna'da, Doğu Akdeniz'de ve Kuzey Afrika'da ilkeli eylemin dayandığı uluslararası kurallara uygun bir hukuk düzenini restore etmek için, Helsinki Nihai Senedi çağından kalma siyasal-coğrafi bir aksiyonu anımsarsak, Urallardan Atlantik'e kadar sembolizm ve paradigmalara çok ihtiyacımız var.

Kıbrıs'ta mevcut statükonun sürmesi, farklı başkahramanların başına neler gelebileceğine dair kötü bir örnek olduğu halde, Gürcistan ve Ukrayna'da benzer senaryolar buna dayalıdır.

Kıbrıs'ta durum aynı kalırken Avrupa Birliği, NATO ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı [AGİT] Kırım, Ukrayna ya da daha önce Abhazya, Osetya ve Gürcistan'da eski statükoya dönüş peşinde koşarken nasıl inandırıcı olabilirler? Nasıl?

Ankara'nın siyasal duruşlarıyla -şahsen böyle bir duruşun varlığından şüphe ediyorum- Irak'ta, Libya'da tek taraflı ve çok taraflı müdahalelerin sonuçlarından ve Suriye'de değişen önceliklerden rahatsız olduğunu anlamak zor olmasa gerek. Eğer durum böyleyse, o zaman 'komşularla sıfır sorun'u savunanların, Atina'nın Türk Donanmasına ait gemilerin, Kıbrıs münhasır ekonomik bölgesi içindeki sürekli misyonu ve Ege Denizi'ndeki hiç bitmeyen tehditleriyle ilgili kaygısını anlamamak nasıl mümkün olabilir?

Peloponnesos Savaşı'na ve hegemonyacılığın kibrinin yarattığı tehditleri hissedilen şehirlerin kurdukları irili ufaklı ittifaklara, konuşmamın başında değinmiştim.

Yunanistan ve Kıbrıs'ı içine alan Doğu Akdeniz'deki son ekonomik, politik ve enerji ortaklıklarının bir kısmının güçlü çıkarlara ve hatta daha da güçlü teşviklere dayalı yüksek bir ortak paydaya sahip olduğu da benim için çok açık.

Efesli Filozofa Geri Dönelim

Sanırım, şimdi Efes'e dönüp Heraklitos'tan son bir tavsiye daha almamızın tam zamanı. Heraklitos, bize şöyle söyler: *"Bilgelik peşinde koşanlar, benim gibi yapın: İçinizi inceleyin."*

Heraklitos'un genelde oldukça gizemli ve zor kavranan bir filozof olduğu düşünülür. Bu yüzden de günümüzün meydan okumalarına çare ararken tavsiye almak için, sırf ona atıf yapmak yeterli olmayacaktır. Bu nedenle, Perikles'in Atinalılara *Cenaze Söylevi*'nden [EPITAPHIOS] bir alıntı yapmayı tercih ettim: *"Tartışmanın değil, daha çok henüz eylem zamanı gelmeden tartışmanın öğreticiliğinden yoksun kalmanın eyleme engel olduğu inancıyla, biz kamusal sorunlara kendimiz karar veririz ya da en azından bunlara dair sağlam bir anlayışa ulaşmak için çaba gösteririz."* İki bin beş yüz yıl sonra, bu hâlâ en iyi seçenek.

Yunanistan ve Türkiye Başbakanlarının Eşbaşkanlığında, 2014 Aralık ayının başında Atina'da yapılması planlanan, Türkiye-Yunanistan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin de Perikles'in tavsiyesine uyacağını cidden umut ediyorum.

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN AKDENİZ POLİTİKASINI SON GELİŞMELER IŞIĞINDA OKUMAK

Cengiz AKTAR

Barselona Sonrası Akdeniz İçin Birlik

2008 Temmuz ayında Paris'te, eski Cumhurbaşkanı Sarkozy'nin daveti üzerine, Moritanya'dan Türkiye'ye kadar kırk dört ülkenin en üst düzey yöneticileri 1995 yılında hayata geçirilen, Avrupa-Akdeniz ortaklığını [Barselona Süreci] yeniden canlandırmak üzere toplandı. 13 Temmuz 2008 tarihinde yapılan zirveye Türkiye, başbakan düzeyinde katıldı.

Adını ilk kez, 2007 yılının Şubat ayında, o vakit Cumhurbaşkanlığına aday olan Sarkozy'nin seçim konuşmasında işittiğimiz bu girişim, o zaman Akdeniz Birliği olarak anılıyordu. Amaçları, başta Akdeniz'in güneyinden gelen göç baskısını engellemek ve Türkiye'nin Avrupa Birliği [AB] adaylığına bir alternatif yaratmaktı. Zaman içinde parasızlık, programsızlık bu iddialı girişimi epey köstekledi. Ama esas 1995 yılından beri var olan Barselona Süreci'nin neden çalışmadığı, yeterince sorgulanmadan bir fikir ortaya atmanın yanlışlığı ortaya çıktı. Almanya, diğer Kuzeyli Avrupa Birliği Üyeleri ve Avrupa Komisyonu devreye girdi ve Sarkozy, baştaki hayallerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bütün bu belirsizliklerin sonunda gelinen nokta, Barselona Süreci'nin 'Akdeniz İçin Birlik' [AİB] adıyla yeniden canlandırılması oldu. Akdeniz güneyinin siyasî, iktisadî ve içtimaî durumu anımsanacak olursa bu dahi iyi bir gelişme sayılabilirdi ancak içi doldurulmazsa işbirliğini canlandırma girişiminin akıbeti de, Barselona Süreci gibi olabilirdi. Ve nitekim de oldu.

'Akdeniz İçin Birlik' [AİB], baştan sorunlu başlamış bir girişimdi. Türkiye'yi, Avrupa Birliği'den [AB] Akdeniz'e kaydırarak, Avrupa Birliği'ne [AB] gayri kanunî yollardan göçmen girişini asgarîye indirerek, Avrupa Birliği'ni [AB] koruma amacıyla ortaya atılmış bir fikirdi. Hal böyle olunca, ortak denizin iki yakasını birbirinden uzaklaştıran nedenler ve Barselona'nın yürümemesinin arka planındaki temel sorunlar, hiçbir zaman masaya yatırılmadı. Akdeniz'in Kuzey kıyısındaki Fransa, İspanya, İtalya gibi ülkelerin Güney kıyıdaki kolonyal geçmişleriyle yüzleşme konusundaki isteksizlikleri; Akdeniz'deki, her barış

girişimini zehirleyen Filistin meselesinde Avrupa'nın tarafgir tavrı; bir araya gelerek ortak meselelere çare üretmek durumunda olan ülkelerin, en az yarısının antidemokratik ve otoriter hükümetlere sahip olması gibi tüm bu çocukluk hastalıkları Barselona gibi, 'Akdeniz İçin Birlik' [AİB] projesinin başarısızlığını başından belli etti.

Bu kadar çok ve bu kadar derin tarihî ve siyasî sorun mevcutken, olası muhtabakat ancak teknik konular üzerinde mümkündür. Nitekim projeler listesine göz atınca, yeni girişimin teknik veçhesi iyice ortaya çıkıyordu: Akdeniz Güneş Enerjisi Planı; Deniz Güvenliği; Akdeniz'de Kirlilikle Mücadele ve Çevreci İyi Yönetişim; Arap-Mağrip Otoyolu; Deniz Otoyolları. Üstelik bu projelerin çoğu, ya daha önceden düşünülmüş ya da epeyidir yürümekte olan projelerdi. Bu anlamda, 'Akdeniz İçin Birlik' [AİB] girişimi Barselona'yı siyaset dışılık anlamında teyit ediyordu.

Akdeniz, Dünya merkezleri, medeniyet beşikleri arasında en kadimlerindendir. Envai çeşit sorunuyla bölgenin ilgiye ihtiyacı olduğu aşikârdır. Mesele, bu ilginin Sarkozy ve yandaşlarının zihinlerindeki küçük hesaplarla gerçekleştiremeyecekti. Onların gündemi, kendilerini Güneydekilerden korumak; Güneydekilerin gündemiyse, başlarındaki ceberut hükümetlerle siyasî İslâm arasında sıkışıp kalmış olmaktan gelen çaresizliktir. Bunun sonucuysa, sağırlar diyalogu ve 'Akdeniz İçin Birlik' [AİB] gibi fiyakalı ama içi boş bürokratik yapılarıdır. Nitekim 'Akdeniz İçin Birlik' [AİB], Arap ayaklanmalarıyla başlayan altüst olma durumlarına müdahil olmada son derece yetersiz kalmış ve Avrupa Birliği [AB] kurumlarının yaptığı birkaç olumlu girişimin dahi dışında kalmıştır. Bu çaresizliğe yakından bakalım.

Arap Uyanışı'na Verilen Cevap

Tunus ve Mısır'da halk ayaklanmalarıyla başlayan, 'Arap Baharı'nın ya da daha doğrusu uyanışının üzerinden geçen zaman zarfında, Arap dünyasındaki çalkantılar bitmek bilmiyor. Başta, demokratik reformları teşvik etmek için geniş çaplı ilerlemeler kaydedildiyse de, geçişlerin başarılı bir şekilde yerleştirilmesi için hala çok sayıda engelin aşılmasına ihtiyaç var. Tunus dışında, bir nebze siyasî istikrara kavuşabilmiş başka bir ülke yok. İstikbal, çoğu ülke için karanlık olduğu gibi ülkeler ve bölgeler arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmış durumdadır. Olağanüstü güvenlik sorunları, varlığını sürdürmeye devam ediyor. Bunların arasında en korkuncu hala devam eden, artık komşulara sirayet etmiş bulunan ve milyonlarca Suriyelinin komşu Irak, Lübnan, Türkiye ve Ürdün'e sığınmasına sebep olan Suriye'deki iç savaş. Bunların yanı sıra Libya'nın ikiye bölünmesi, Irak'ta süren iç savaşlar ve Mali ile Cezayir'i kapsayan Arap Mağrip'te, El Kaide'nin sebep olduğu istikrarsızlık bölgeyi kasıp kavuruyor. Bu yeterince karışık ortamda, geçiş yaşayan Arap ülkelerindeki toplumsal uyum, yeni iç siyasi kutuplaşma biçimleri [seküler ve İslamcı güçler arasında, aynı zamanda kadınlar, gençler, dinî ve

ırksal azınlıklar gibi etkilenen gruplar arasında] ve kötüleşen ekonomik durum nedeniyle tamamen altüst oldu. Bölgenin istikrarsızlığının Avrupa kıtası üzerindeki etkilerine gelince, bugün göç baskısı hiç olmadığı kadar artmış durumda, Güney kıyıda Avrupa Birliği'yle [AB] eşgüdüm halinde çalışan Muammer Kaddafi'nin, Libya'sı artık yok; üstüne üstlük Akdeniz'i baştan aşağıya tehdit eden El-Kaide ve IŞİD gibi iki heyula var.

Böylesine kaotik bir ortamda, Avrupa Birliği nasıl bir yol izliyor? Bölge ülkeleri hükümetlerinin yatırım, istihdam ve büyüme için verimli bir ortam yaratılmasına katkıda bulunmaları şartıyla, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik edecek Avrupa Birliği desteği, demokratik kurumların desteklenmesi için elzem. Siyasî istikrarın, ekonomik gidişata derinden bağlı olduğunun altı ne kadar çizilse azdır. Ekonomik çöküş, geçişlerin siyasî başarısızlığı anlamına gelecektir. Bu nedenle Avrupa Birliği desteği, geçişlerin doğru yönde olması için her zamankinden daha acildir.

İslam'ı ana referans noktası olarak alan siyasî partiler, seçimler yoluyla parlamentolarda ve birkaç geçiş ülkesinde yürütme organlarının kontrolünü sağlama yolunda önemli kazanımlar elde ettiler. Halkın demokratik seçimine saygı duyan Avrupa Birliği, yeni hükümetlerle yoğun diyalog geliştirdi ve desteğini arttırdı. Avrupa Birliği'nin bütün komşularıyla ilişkileri, 'Güney Komşuluğu'yla 'Yeni ve Gözden geçirilmiş Avrupa Komşuluk Politikası' kapsamında kabul edilen iki tebliğdeki prensiplere dayanıyor. Bu temel prensipler, 'daha fazla reform daha fazla destek' ve 'karşılıklı hesap verebilirliktir'.

Siyasi geçişte destek konusunda, Arap Uyanışı'nın ilk günlerinden itibaren Avrupa Birliği liderleri, Avrupa Birliği'nin siyasî taahhütlerini tekrarlamak için bölgeyi sık sık ziyaret etmişlerdir. Ziyaretlerin yanı sıra, bir 'Güney Akdeniz için Avrupa Birliği Özel Temsilcisi' atanmış, Mısır, Tunus ve Ürdün'le üst düzey Avrupa Birliği Görev Güçleri organize edilmiştir. Bu Görev Güçleri, Avrupa Birliği üye ülkeleri hükümetlerinin, önemli uluslararası finans kurumlarının ve özel sektör yatırımcılarının, bu ülkelere yapabilecekleri katkılar hakkında potansiyel sinerjilerini geliştirmekte önemli rol oynamıştır.

Özgür seçimlere destek vermek açısından, Avrupa Birliği önemli bir rol üstlenmiş ve Cezayir, Tunus ve Ürdün'de gözlemcilik görevleri ifa etmiştir. Her ne kadar bir sonuç vermemiş olsa da Libya'ya, bir Seçim Değerlendirme Heyeti gönderilmiştir. Avrupa Birliği; Fas, Libya, Mısır ve Tunus'ta özgür seçimlerin organize edilmesi için otoritelere yardımcı olmuş, kamuoyunun bilgilendirilmesi ve seçim gözlemcilerinin eğitilmesi için çalışan Sivil Toplum Örgütlerine destek olmuştur. Seçimlerin ötesinde, Avrupa Birliği, demokratik kurumların inşasına büyük destek vermektedir.

Ekonomi açısından bakıldığında, geçtiğimiz dört yılda, geçiş sürecinde olan

birkaç ülkede ekonomik durum ciddi şekilde kötüleşmiştir. 2011-2013 yılları için programlanmış olan üç buçuk milyar avroya ek olarak Avrupa Birliği [AB], Güney komşuları için özellikle SPRING programı aracılığıyla yeni kaynaklar yaratmaktadır. SPRING programı, demokratikleşmeyi de desteklemektedir. Ayrıca Görev Gücü çalışmaları, Avrupa Birliği kurumlarının, üye devletlerin, Avrupa Yatırım Bankası'nın, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın ve diğer Uluslararası Finans Kuruluşları [IFI] gelecekteki yatırımlarının optimum koordinasyonunu kolaylaştırmıştır. Avrupa Birliği Konseyi Fas, Mısır, Tunus ve Ürdün'le 'Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları' imzalanabilmesi için yürütülecek müzakerelerin yönergelerini onaylamıştır. Avrupa Yatırım Bankası, bir milyar avrosu 'Akdeniz Mandate' altında ve yedi yüz milyon avrosu iklim değişikliklerini hedefleyecek şekilde, bir milyar yediz bin avro ek kaynak sağlamaktadır; Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'ysa genişleyen yetki alanı sayesinde Fas, Mısır, Tunus ve Ürdün'deki faaliyetler için fazladan bir milyar avroyu bölgeye kanallize etmektedir. Komisyon, tarımsal üretimi iyileştirmek için tarım ve kırsal kalkınma girişimi [ENPARD] başlatmıştır. Ayrıca KOBİ'leri desteklemek ve işsizliği azaltmak için Avrupa Birliği, programları finanse etmektedir.

Enerji konusunda, Avrupa Birliği piyasa reformları ve bölgesel bütünleşme için desteğini arttırmıştır ve AİB ile Akdeniz Güneş Planı'nın oluşturulmasına destek vermektedir. Çevre hakkında, Avrupa Birliği Akdeniz'in temizlenmesine, Horizon 2020 girişimiyle destek olmaya devam etmektedir.

Temasların toplumlar düzeyinde geliştirilmesine bakacak olursak, Avrupa Komisyonu ilk ayaklanmaların akabinde 2011 yılında, Fas ve Tunus'la 'hareketlilik ortaklığı' [mobility partnership] anlaşmalarını hedefleyen göç, hareketlilik ve güvenlik diyaloglarını başlattı. Fas, Tunus ve Ürdün'le süren görüşmelerde, hareketlilik ortaklığı anlaşması imzalandıktan sonra bir sonraki adım, bu ülkeler için vize kolaylığı anlaşmaları ve geri kabul anlaşmaları için müzakereleri açmak üzere Komisyon'un üye devletlerden yetki istemesi olacaktır.

Bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla Avrupa Birliği, bölgesel örgütlerle ilişkilerini yeniledi. 2012 yılında, AİB'in Kuzey Başkanlığı'nı üstlendikten sonra Mağrip'te bölgesel bütünleşmeyi destekledi. Ayrıca 5+5 bağlamında başlatılacak girişimleri desteklemeye hazır olduğunu ifade etti.

Avrupa Birliği, demokrasiye geçiş sürecinde bulunan bütün Arap ülkelerine, uzun vadeli destek vermeyi taahhüt etmekte ve bu ülkelere demokrasiye geçiş çabalarında karşılaştıkları kısa vadeli engelleri aşmaları için yardımcı olmaya gayret etmektedir. Arap Uyanışı'yla ortaya çıkan veya öne çıkmış siyasi aktörlerle yapıcı ilişkiler kurmaya devam edecektir. Arap ülkelerinde, canlı demokratik kültürler inşa edebilmek ve sürdürebilmek için Avrupa Birliği ayrıca, sivil toplum örgütlerini ve ilgili hükümet dışı örgütlerin çalışmalarını desteklemeye devam edecektir.

Bilanço

Bu iyi niyetli girişimlerin, bugüne kadar çok etkin olduklarını söylemek mümkün değil. Bunun nedenleri ve yapılması gerekenleri şöyle özetleyebiliriz:

- Arap Uyanışı'ndan önce, Avrupa Birliği bu ülkelerde siyasî reformun ancak ekonomik liberalizasyonla gerçekleşeceğini düşünür ve yaptığı bütün ortaklık anlaşmalarını, bu prensibe göre oluştururdu. Bu yaklaşımdan, hiçbir şey çıkmadığı gibi sonuçta artık olmayan otokratlarla çalışmış bir Avrupa Birliği imajı oluşmuş oldu.

- Ortalık iyice karışınca Avrupa Birliği, bir takım girişimlerde bulundu ama 'daha fazla reform daha fazla destek reform' prensibi, bugüne kadar somut sonuç vermedi. Bugünkü tabloda, Avrupa Birliği malî kaynaklarının kullanımında hangi ülkeye öncelik verileceği belli değil, Mağrip Ülkeleri tarım ürünleri, hala Avrupa Birliği pazarına giremiyor; antiterör ve kaçak göçle mücadele, demokrasi desteğini tamamen gölgelemiş bulunuyor.

- Avrupa Birliği'nin, Güney komşularıyla ilişkilerini külliyen yeniden ele alması, topyekûn bir politika yerine ülke bazında destek verilmesi ve demokratik reform desteğini, demokrasiye doğru çaba sarf eden ülkelere yönlendirmesi gerekiyor.

- Yolsuzluğu önleyecek ve şeffaflığı yerleştirecek şekilde devlet memurlarına eğitim, çok hayatî bir ihtiyaç olarak ortada duruyor.

- KOBİ'lere, diğer uluslararası finans kuruluşlarını da dâhil ederek destek vermek gerekiyor.

- Geçiş ülkeleri arasında, ticaret anlaşmasının şekillendirilmesi gerekiyor.

- Makul bir iş ortamı ve demokratik toplum için adli reform ihtiyacı aşîkârdır.

- Enformasyon ve iletişim teknolojileri ağırlıklı eğitime öncelik verilmesi gerekiyor.

- 'Reverse migration' yani Avrupa Birliği ülkelerindeki, Arap ülkesi kökenli vasıflı işgücünün geri dönüşünü özendirecek programların şekillendirilmesi gerekiyor.

- Sahra da dâhil Avrupa Birliği, Maşrık ve Mağribi içine alan geniş bir güvenlik çemberi, bir nevî 'Akdeniz Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın altyapısının oluşturulması gerekiyor.

Sonuç itibarıyla Avrupa Birliği ülke ve kurumları, Arap Uyanışı ve sonuçlarına, hele Ocak 2015 tarihinde vuku bulan Paris terör saldırıları sonrasında, klasik destek, yardım ve teşvik yaklaşımlarının ötesinde nasıl yaklaşacağını bilememektedir.

AGİT’İN İŞBİRLİĞİNE DAYALI GÜVENLİK MODELİ VE BUNUN AKDENİZ BÖLGESİNİN GÜVENLİK MİMARİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ertuğrul APAKAN

Raporumda, AGİT’in [Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı] Ukrayna Özel Gözlem Misyonu’ndan edindiğimiz bazı deneyimlerimizi sizlerle paylaşmak isterim. Bu temelde, AGİT’in özgül deneyimlerinin ve Ukrayna’daki çatışmanın derslerinin Akdeniz’deki durumlara yaklaşırken, bize nasıl yararlı örnekler olarak hizmet edebileceklerini irdeleyeceğim.

AGİT, işbirliğine dayalı güvenlikle ilgili olup 1975 Helsinki Nihai Senedi ve 1990 Paris Şartı’nda tanımlanmış ilkeler ve yükümlülüklerle dayalıdır. Bu, Avrupa-Atlantik ve Avrasya bölgesinden elli yedi katılımcı devleti bir araya getiren diyalog için kapsamlı bir platformdur. AGİT, uzlaşma temelinde köprüler kurup ortak çözümlere ulaşmakla ilgilidir. Yükümlülükleri hukuki değil, siyasal nitelik taşır.

AGİT, güvenlik başlıklarına üç boyutta yaklaşır: Siyasal-güvenlik boyutları, ekonomik-çevresel boyut ve demokrasi, insan hakları, sivil toplum ya da toplumsal cinsiyet eşitliği gibi meseleleri ele alan insani boyut. Aynı zamanda, çatışmaları önlemek ve çözmek için elverişli araçlar da sağlar.

1990’dan beri AGİT, bilhassa eski Yugoslavya’nın dağılmasından sonra, bir dizi şiddetli çatışmayla karşı karşıya gelmiştir. AGİT, bu bölgede barışı sürdürmekte o zamandan beri önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda, ortaya çıkan çatışmalara katılan devletleri uyarabilmek amacıyla kurumlar ve süreçler de yaratmıştır. Çatışmaların önlenmesinde başarıyı kanıtlamak zor olmakla birlikte, bu önlemler geniş ölçüde önemli görülmüştür.

Şimdi de son gelişmeler, Berlin Duvarı’nın yıkılmasından yirmi beş yıl sonra, stratejik bir görev olan istikrarlı Avrupa güvenlik mimarisini tanımlamanın bitmiş bir çalışma olarak hâlâ önümüzde durduğuna çok az kuşku bırakmıştır.

Bu noktada, Ukrayna çatışmasına bağlı olarak, Avrupa güvenliğinin bu temel değerlerinden bazıları yeniden tehdit altındadır. Son zamanlarda AGİT, kuruluş

belgelerinden beri başarıları üzerinde düşündüğü, ‘Helsinki+40’ adlı bir süreç başlatmıştır. Ukrayna’daki kriz, teşkilatın gerekliliğinin devam ettiğini göstermiştir ve bu süreçte AGİT, şimdi temel değerlerine yeniden bağlılık göstermektedir.

Ukrayna krizinin gösterdiği gibi, uzlaşma-inşası giderek zorlaştığı halde genelde uzlaşmaya dönük hükümetler arası örgütler ve özelde AGİT, diyalog geliştirme ve devletlerin iç çatışmaları gibi katılımcı devletler arasındaki çatışma riskini azaltmak için muhtemelen daha elverişli hale gelecektir.

Ukrayna krizinden söz etmeme izin verin:

• İlk olarak, Ukrayna’daki kriz, ülke ve halkı için bir trajedidir. İki yıl önce, Donetsk Ukrayna ve Polonya’nın ortak organize ettiği UEFA Avrupa Şampiyonası’nda bazı futbol maçlarına ev sahipliği yapmanın gururunu taşıyordu. Burası mutluluğun ve heyecanın kentiydi. Bugün, Donetsk düzensiz silahlı grupların kalesidir ve Ukrayna silahlı kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır. Donetsk, şimdi bir korku şehridir. Kriz, siyasal ve ekonomik bir krizden bir insani kriz yaratan silahlı çatışmaya evrilmiştir. Ukrayna son derece kırılgan olarak kalmıştır. Karadeniz dâhil, daha geniş bölgenin güvenlik ve istikrarı tehdit altındadır.

Öyleyse AGİT yardımcı olmak için ne yapabilir?

• Sekiz ay önce, AGİT’e üye elli yedi devlet, gerilimleri azaltıp barış, istikrar ve güvenliği geliştirmek ve tüm AGİT ilkeleri ve yükümlülüklerinin yerine getirildiğini gözlemleyip desteklemek amacıyla, bir Ukrayna Misyonu konuşturulmaya karar verdi. AGİT’in bu kararı, Kırım krizinin zirvesinde, krizi daha da vahimleştiren yarımada’nın Rusya Federasyonu’nuyla birleşmesinden sadece birkaç gün sonra geldi.

• Misyon’un konuşlandırılmasından beri, güvenlik durumu kötüleşmiş, silahlı çatışma Doğu Ukrayna’nın farklı yörelerine yayılmıştır. Birçoğu, şimdi bu sivil misyonun sadece barış, istikrar ve güvenliği geliştirmekle kalmayıp fiilen bunları korumasını da umar hale gelmiştir. Bu ‘yarı yarıya barışı sürdürme’ misyonu, şimdi kırktan fazla üye devletten bütün Ukrayna topraklarında, on bölgede konuşlanmış beş yüz uluslararası misyon üyesince sürdürülmektedir. Onlar durumu gözlemler, diyalogu kolaylaştırır ve sivil toplumla, genelde çatışmalardan en fazla etkilenen kadınlar, gençler, yaşlılar ve dezavantajlı gruplarla yakın ilişkiler kurmaya çalışırlar.

Hükümetler arası çabalara gelince, kriz daha fazla siyasal sorumluluk ve önleyici diplomasinin önemini bir kez daha göstermiştir. Erken uyarı mekanizmaları, çok geç olmadan faaliyete geçilmesine yardım edebilir.

Aynı zamanda, daha fazla acil durum planlamasına ihtiyaç vardır. Erken uyarı gerçekleşse bile, uluslararası sistem hızla ve kararlı bir biçimde harekete geçip tepki verecek konumda olmalı.

Bir diğer nokta, AGİT ve kurumlarının, halka temel hizmetlerle birlikte hukuka dayalı yönetimi sağlayan ve adalet dağıtan makul devlet yapısı ve işleyen kurumların ne kadar önemli olduğunu bir kez daha öğrenmiş olmasıdır.

AGİT, devletlerin içinde dirençli bir toplumun kurulmasını da teşvik eder: Güçlü bir sivil toplum, belki de şiddetli çatışmaların önlenmesinde en etkin tek içsel araçtır. Çatışmayı diyalog ve yerleşmiş araçlarla çözecek mekanizmaların varlığı halinde, şiddetin ortaya çıkma olasılığı daha düşüktür. AGİT'in Ukrayna krizine müdahalesi, Teşkilat'ın gerekliliğini ortaya sererken, kritik ve beklenmedik durumlara aktif biçimde cevap vermeye hazır olduğunu da göstermiştir. Bu sivil Misyon, aynı zamanda uyum ve esnekliğini de sergilemiştir.

Akdeniz'deki durum:

- Bu, sadece tarihsel bir bölge değil, ama jeopolitik bir uzamdır. Üç kıtanın, yani Avrupa, Asya ve Afrika'nın kesişme alanıdır. Geniş bir insani ve ekonomik potansiyele sahip yirmi üç kıyı ülkesi dâhil engin bir coğrafya oluşturur. Akdeniz havzası, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Avrupa'dan gelen insan, mal ve fikirlerin kavşak noktasıdır. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasında bir köprüdür.
- Dört ayrı alt-bölgeden söz edilebilir: Her biri kendi tarihi, dinamikleri ve kendisine özgü sorunlar setine sahip Kuzey Afrika, Ortadoğu, Balkanlar ve Güney Avrupa.
- Akdeniz, tarihsel olarak Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da doğan çeşitli uygarlıklar gibi Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yuvası olmuştur. Yunan şehir devletleri, Fenikeliler, Hititler ve Asurlular yalnız birkaç örnektir. Dilersek çok daha geniş kapsamlı bir liste de verebiliriz.
- Bu özellikler, Akdeniz bölgesini diğerlerinden ayırarak, tarihsel bir uygarlık haline getirir. Ne var ki bugün burası, uluslararası siyasette tek seslilikten çok parçalanma ve bölünmelerle nitelendiriliyor.

Akdeniz'e yayılan değişiklikler, eksiksiz ve karmaşık bir süreci yansıtır. Ayrıca bugünlerde radikalizm ve aşırılıkta sadece bölge halkı için değil ama dünyanın diğer kısmı için de kalıcı etkileri olacak bir artış görülüyor.

Büyük istikrarsızlık yaşanan bölgeler, şimdi Akdeniz'in güney ve doğu sınırlarını kuşatmıştır. Ortadoğu'nun bazı bölgeleri, şiddetli bir kaosa yuvarlanmıştır. Bu krizlerin dallanıp budaklanması, çevre bölgelerin geniş alanlarında hissedilebilir.

Savaşların yarattığı çatışma bölgelerinden komşu ülkelere yoğun mülteci akışı, Türkiye, Yunanistan, İtalya ve genelde Avrupa'da toplumsal baskılara neden olduğu gibi Lübnan ve Ürdün'deki gerilimleri daha da artırmıştır. Arap-İsrail-Filistin ihtilafı, daha derin bölgesel işbirliğinin önünü tıkayan bir engel olarak duruyor.

Kaos yaşayan alanlar gibi pek çok yönetilmeyen toprak, siyasal boşluklar olması, zor durumu daha da zorlaştırmıştır. Aynı zamanda, güney Akdeniz ülkelerinin birçoğu, yurttaşlarına temel özgürlüklerini garanti eden kurumsal yapılardan yoksundur. Yoksulluk ve yüksek işsizlik oranları zorluklara eklenmiştir. Arap Baharı, Güney Akdeniz ülkelerinin birçoğunda gerçek bir demokratikleşme süreci başlatamamıştır. Ortadoğu'da on yıllık kargaşanın arkasından, ayırt edici bir zihniyet ya da baskın bir düşüncenin eksikliği hâlâ hissediliyor.

Özellikle, 'Helsinki+40' süreci ışığında, AGİT ülkelerinin demin betimlemiş olduğum durumlara nasıl uygulanabileceğini tartışmak isterim. AGİT'in kurumsal yapısı ve aracı bir esin kaynağı olarak hizmet edebilir mi?

Akdeniz havzasında, Güven ve Güvenlik Artırıcı Önlemleri [GGAÖ] bazı diğer Avrupa biçimlerindeki gibi klasik anlamda uygulamanın imkânsız olduğunu akılda tutmak gerekir. Mevcut koşullarda, öncelik toplumsal ve güven artırıcı mekanizmaya verilmelidir; çünkü Güney Akdeniz askeri güvenlik artırıcı önlemlerin özenle oluşturulmasına hazır değildir. İlk Güven ve Güvenlik Artırıcı Önlemlerler, yaygın karşılıklı bilgiye, dinsel ve kültürel değerlere saygıya dayanmalı ve başlıca hedef, bir güvenlik ortaklığının kurulması olmalıdır. Hassas konular ancak sağlam bir diyalogdan sonra gündeme getirilebilir.

Ancak bir yandan da tüm tarafların kaybetmesine neden olacağından güvenliğe sıfır toplam yaklaşımı uygulanmamalıdır.

Akdeniz'de geçmişin bazı inisiyatiflerinin deneyimleri, çok taraflı işbirliğine dayanan çabalar yerine, alt-bölgesel iki taraflı ilişkilerin bölgede daha sürdürülebilir iletişim kanalları olduğunu gösteriyor. Bu bağlamda, inisiyatiflerin kanın durdurulmasını, gerilimlerin tırmanmasının önüne geçilmesini, istikrar kazan-dırma ve normalleşmeyi hedef alması gerekir.

AGİT'in bir avantajı, çok geniş alanda başlıklar içermesinden gelir. Sözgeli-mi, çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınma, KOBİ'lerin ya da yenilenebilir enerjinin teşvik edilmesi gibi alanlarda tüm tarafların yararına soruna-özgü projeler üstlenilebilir. Aynı zamanda, iyi komşuluk ilişkileri ve toprak bütünlüğüne saygı -tümü AGİT'in temel ilkeleridir- bütün bölgede geçerli olmalıdır.

Bu bağlamda, bölgesel işbirliğinin artması için başlangıç noktası olabilecek özel bir başlıktan söz edeceğim. Giderek birbirine daha çok bağlanan bir dünya-

da, klasik anlamda sınır güvenliği önemini korumasına karşın, sınırlar ayrılma ve bölünme hatları değil ama buluşma, etkileşim ve ticaret kuşakları olmalı. İlgi- li tüm taraflar, böyle bir yaklaşımdan yarar sağlayabilmeli ve sınır yönetiminde işbirliği, daha ileri uzanan inisiyatifler için bir sıçrama taşı olabilmeli.

2012 yılında, İspanya ve Fas tarafından bölgesel bir arabuluculuk inisiyatifi önerildi. Kuzey Afrika'daki gelişmelere bir tepki olan bu inisiyatif, böylesi girişimlere iyi bir örnek gösterilebilir.

Yararlı olabilecek bir diğer ilke, AGİT'in diyalog aracını kullanmayı odak almasıdır.

Halklar arasında olduğu gibi ülkeler arasında da, her düzeyde ülkelerin kendi içlerinde ve kendi aralarında kurumsallaşmış sürekli diyalogu teşvik etmek, AGİT'in en büyük güçlerinden biridir. Bingazi, Mali, Tunus, Mısır, Suriye, Irak, Yemen, Afganistan, Pakistan ve Arap Baharı'nın ortak dersleri, aktörler arası kurumsallaşmış diyalogun büyük ölçüde eksik olduğunu ve diyalogun ya çok az kurulduğunu ya da hiç kurulmadığını gösterir. Genelde eksik olan, karşılıklı bağımlılık anlayışıdır. AGİT, diyalogu teşvik edip kurma konusunda çok deneyimlidir.

Ayrıca, AGİT'in çalışmasının sivil toplumu güçlendirme, kadını güçlendirme ve onun katılımını sağlama yükümlülüğü, bölgenin çatışmalara çözüm bulma kapasitesini artırıp güvenliğe önemli katkılarda bulunabilecek ek yönleridir.

Akdeniz güvenliğine dair bir madde içeren Helsinki Nihai Senedi, Akdeniz'deki güvenlikle kopmaz bir ilişki içindedir. Son zamanlarda, bu daha fazla göze çarpmaktadır.

Akdeniz bölgesindeki çoğu ülke, şimdiden AGİT'le kurumsal bir yakınlaşma kurmuş durumdadır. Kuzey Akdeniz devletleri ve Türkiye, üye devletlerken çoğu Güney Akdeniz ülkesi AGİT İlkeleri'ne bağlılıklarının işareti olarak İşbirliği Ortağı olmuştur. Tıpkı Balkanlarda yaptığı ve şu anda Ukrayna'da yerine getirdiği gibi teşkilat, askeri zihniyetin siyasal zihniyete dönüşümüne yardım edebilir.

Akdeniz ülkeleri, uzun vadeli bir perspektifi hayata geçirmeliler. Ben, istikrarsızlık ve siyasal bölünmelerin, bölgenin potansiyelini açığa çıkaran inisiyatifleri önlememesi gerektiğine inanıyorum. Ortaklar olarak, çeşitli araç ve mekanizmaların yaratılıp sürdürülmesine, çok taraflı diyalog, güven artırıcı önlemler ve önleyici diplomasiyi içeren güvenlik ortak yönetiminin erken uyarısına katkıda bulunabilirler.

Gereken şey, Akdeniz'de hiçbir tarafa öğretmenlik taslamayacak gerçek ve aktif bir diyalogdur. Bu diyalog, sonuçta kurumların inşası için ihtiyaç duyulan

kültürler arası değerlerin ortak temelini atma amacıyla barış içinde bir arada yaşamaya ve bir barış kültürüne götürmelidir.

AGİT'in deneyiminin Akdeniz ülkeleri için ne ölçüde geçerli olduğu, büyük ölçüde teşkilatın kendi gelişimine bağlıdır. 'Helsinki+40', sürecinde tartışıldığı gibi Helsinki değerlerine güçlü bir yeniden bağlılık, böyle bir geçerliliğin süreklilik kazanması için sağlam temellerini atacaktır.

Aynı zamanda, inisiyatifler yukarıda betimlediğim tüm meydan okumaları dikkate alacak biçimde düşünölmek zorundadır. İnisiyatifler, işbirliğinin kolayca gerçekleştirilebileceği alt-bölgesel bir düzeyde ve anlamlı bir diyalogun başlamasına izin veren başlıklarda başlatılabilir.

Bu, başarılı olması halinde bölgedeki tüm kadın ve erkekler için güvenliği artırarak, bir barış kuşağının oluşturulmasının temelini atan güvenliği artıracak bir Akdeniz güvenlik çerçevesinin yaratılmasına yol açabilir.

Sözlerime son vermeden önce, liderliğiyle İzmir Akdeniz Akademisi'nin kurulmasına öncülük etmesi nedeniyle, seçkin İzmir Büyükşehir Belediyesi Başkanı Aziz Kocaoğlu'nu kutlamak istiyorum. Bugünkü tartışmamız, onun inisiyatifinin zamanında ve yararlı olduğunu bize bir kez daha gösterdi. Eminim ki, akademisyenlerin üstlendikleri çalışmalar gerçek bir farklılık yaratacaktır. Aynı zamanda, coğrafi, ekonomik ve kültürel özellikleriyle iç içe geçmiş olan Akdeniz havzası için tutarlı bir vizyonun geliştirilmesinde yeni bir platform ve merkez olarak anahtar rol oynayacak İzmir'den daha iyi bir yer olmadığına da inanıyorum.

Nihayet, Yunanlı ve Türk akademisyenleri ile kurumlarının bir bütün olarak bölgede fırsatlar, etkileşimler ve meydan okumaların keşfinde merkezi bir rol oynayabileceklerini düşönen iyi dostum Büyökelçi Mallias'ın ifade ettiğı görüşlerin pek çoğunu paylaştığımı da ifade eklemeliyim.

KIBRIS SORUNU:

"PLUS ÇA CHANGE, PLUS C'EST LA MÊME CHOSE" [DEĞİŞTİKÇE AYNI KALAN]'

Galip YALMAN

Bu organizasyonu yapan, emeği geçen herkese teşekkür ediyorum. Eski öğrencimiz Dr. Ayşegül Sabuktay, bana böyle bir toplantıya katılmamı önerdiği zaman Akdeniz kapsamında ne söyleyebilirim diye düşündüğümde doğrusu aklıma ilk gelen konu, Kıbrıs oldu. Yılların getirdiği belli bir araştırma sürecinin etkisiyle, Kıbrıs konusunun tartışılmaya getirilmesinin ilginç olabileceğini düşündüm. Sağ olsun, Aylin Güney benim yerime söyledi: *Plus ça change, plus c'est la meme chose*. Fransızca bilmiyorum, ama biraz sonra açıklamaya çalışacağım gibi bu deyim, çok güzel özetliyor Kıbrıs sorununun yarım yüzyılı aşkın tarihsel evrimini.

Kıbrıs konusunun benim için şöyle bir kişisel yanı da var. ODTÜ Avrupa Çalışmaları Merkezi olarak, on beş yılı aşkın bir süredir değişik zaman dilimlerinde sürdürdüğümüz bir araştırma sürecinin izlenimlerini, bazı bulgularını İngilizce ve Türkçe yayınladık. Bunun hem iki ayrı zaman diliminde, yaklaşık bin kişiyle yapılan anketler boyutu vardı hem de eski ve yeni cumhurbaşkanları [rahmetli Rauf Denktaş da dahil], siyasal partilerden sendikalara, işadamları dünyasından basın çevrelerine, değişik toplumsal kesimlerin temsilcileriyle yapılan derinlemesine görüşmeler var. O denli yakından izlediğimiz bir süreç ki, değişik kesimlerin temsilcilerinin görüşlerinin zaman içinde nasıl evirildiğini de birebir izleme olanağına sahip olduk. Bu çalışmaları birlikte sürdürdüğümüz, ODTÜ Avrupa Çalışmalar Merkezi Başkanı ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Atila Eralp ve şimdi emekli olan yine ODTÜ Avrupa Çalışma Merkezinden Prof. Dr. Ali Gitmez'in isimlerini özellikle belirtmem gerekir. Zaman zaman buna başka arkadaşlar da katıldı, dolayısıyla bu çalışmaları bir ekip çalışması

olarak sürdürdük. Sabitleri; Atila Eralp'le, ben oldum. İleride umarım başka arkadaşlar da bunu sürdürür. Bunun sürdürülmesi çok önemli, çünkü Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik ve siyasal sorunlarının nedenlerinin tartışılması ve gerek Türkiye'yle, gerekse Güney Kıbrıs'la ilişkileriyle birlikte değerlendirilmesi açısından önemli bir birikim sağladık. Yalnız şöyle de bir yanımız var, bunu da başkalarına yönelik bir eleştiri olarak da söylemiyorum: Hiçbir zaman medyatik olmadık. Biz o nedenle, 'Kıbrıs uzmanı' olarak pek bilinmiyoruz.

Kıbrıs sorunu denilince akla uzun yıllar boyunca, 'güvenlik' ve o bağlamda stratejik kaygılarla tartışılan bir mesele geldi. Daha sonraki bir dönemde, tabii uluslararası plandaki değişimler de önemli ama akademiyanın ilgi alanları bağlamında kimlik sorunları üzerinden tartışmaların sürdürüldüğünü, sorunun kültürel boyutları, iki farklı toplumun birbiriyle ortak yönleri, farklılıkları, Kıbrıslı kimliği, Kıbrıslı Türk kimliği, Kıbrıslı Rum kimliği gibi konularda çok sayıda yayının yapıldığını görürsünüz. Bir de bizim yaptığımız bir saptama var, şöyle söyleyeyim: İşin ekonomi politik boyutunun epeyce ihmal edilmiş olduğunu fark ediyorsunuz. Dolayısıyla, bizim araştırma sürecimizde bu boyutuna da özen göstermeye çalıştık.

Bilenler bilir, gittiğiniz zaman görürsünüz, her iki tarafın kendi bayrağı vardır. Bir tanesi, Kıbrıs'ın eski 1960 Anayasasıyla verilen ama şu an için Güneyin bayrağı olarak bilinen bayrak, yanında Yunanistan bayrağı vardır. Öbür tarafta da; KKTC'nin bayrağı, yanında da Türkiye Cumhuriyeti'nin bayrağı vardır. Bu açıdan da dolayısıyla ana karalarla -diyeyim, anavatan ayrı bir tartışma çünkü öyle demek istemiyorum- adanın iki kesiminin ilişkileri de çok önemli. Tabii bunun içine zaman zaman tarihsel süreç içinde başka boyutlar, başka ülkeler, başka ülke grupları veya uluslararası örgütler ya da ulusdevlet-üstü, *supranational* nitelikte unsurlar da giriyor. Dolayısıyla biz, araştırmalarımızı üç boyutu dikkate alarak Kıbrıs Türk kesiminin Türkiye'yle olan ilişkileri, Avrupa Birliği'yle olan ilişkileri ve Güneydeki Kıbrıs Cumhuriyeti'yle olan ilişkileri olmak üzere üç eksenle yürütmeye çalıştık.

Şimdi şu soru önemli, konuşmamın başlığı olan Fransızca deyimim ifade ettiği gibi Kıbrıs'ta niye çok şey değişirken, bir şeyler hiç değişmiyor? 1960 öncesine hiç girmeyeceğim ama 1960 Londra ve Zürih anlaşmalarıyla kurulan ve Anayasası belirlenen Kıbrıs devletinin tarihsel evrimine, Türkiye, Birleşik Krallık ve Yunanistan'ın da garantör devlet olarak konumlandığı sürece baktığınız zaman, Türkçeye çevirmesi biraz sorunlu gibi gözükken bir İngilizce kavram önemli: *State of affairs*. Sayın Ertuğrul Apakan'a toplantı öncesinde sordum, kendisi uzun süre Türkiye Cumhuriyeti'nin KKTC'deki büyükelçisi olarak da görev yapmıştır. Ertuğrul Apakan dedi ki: "Siyasi ve hukuki durum

1 Bu yazı, 28 Kasım 2014'te düzenlenen Sempozyum'da yapılan konuşmanın, Mayıs 2015 başında gözden geçirilerek son hali verilmiş biçimidir.

olarak kabaca çevirmek mümkün." Şimdi bu işin bir boyutu yani uluslararası bir sorun olan Kıbrıs'ın, geçtiği aşamalar bağlamında ortaya çıkan farklı siyasal ve hukuki durumlar. Ona geleceğim ama süremin elverdiği kadarının bir bölümünde, bizim araştırmamız da ister istemez kuzeyle, yani Kıbrıs Türk toplumuyla sınırlı kaldığı için de Türkiye'yle, Kıbrıs Türk toplumu arasındaki ilişkilere ya da Türkiye Cumhuriyeti'yle, KKTC arasındaki ilişkilere kısaca değinmek istiyorum.

Çok detaya girmeden sadece sıralayacağım, isterseniz açarız. Kıbrıs Devleti, kurulduğundan bugüne kadar geçen sürede çeşitli *state of affairs* söz konusu: 1960-1963, 1963-1974, 1974-1983, 1983-2002, 2002-2004 ve 2004 yılı sonrası vb. Uluslararası, bölgesel ve adanın içindeki iki farklı toplum açısından hem çok önemli değişimler, birtakım dönüşümler yaşanmış, uluslararası statüde birtakım değişiklikler olmuş ama hem uluslararası, hem bölgesel, hem de ada halkları açısından 'çözüm bekleyen' bir sorun olarak kalmaya da devam etmiş. Dolayısıyla bu değişik 'state of affairs' denilen şey, sorunun sorun olarak kalmasının değişik aşamalarını da ifade ediyor aynı zamanda. Yani 1960 Anayasasının, Makarios yönetimi tarafından rafa kaldırıldığı 1963 yılından bugüne sayarsanız, elli ikinci yılındayız Kıbrıs sorununun.

1963 yılı sonu, 1964 yılı bir çatışma dönemi ve 4 Mart 1964, 186 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararıyla beraber gelen nedir? Adaya bir barış gücü gönderilmesi, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin de iki taraf arasında arabuluculuk yapmakla görevlendirilmesi, bugüne kadar devam eden bir sürecin başlangıcıdır. Değişik aşamaları var, bir sürü karar var ama şu da çok önemli, BM Genel Kurulu, Aralık 1965 tarihinde Türkiye'nin muhalefetine karşın çoğunlukla aldığı bir kararla, Makarios yönetimini Kıbrıs devletinin meşru yönetimi olarak tanıyarak, 1963 öncesine dönülmesini fiilen ortadan kaldırmış oluyordu. 1960'ın koşullarına dönmeyi, 1960 Anayasası'nın yeniden bir biçimde, temel bir anlaşmaya zemin hazırlayacak bir çerçeve olarak kullanılmasını destekleyenler bulunmakla birlikte, 1965 yılından itibaren aslında 1960 yılının koşullarının tekrar geçerli olabileceğinin çok da gerçekçi olmadığının kabul edildiğini de söylemek mümkün.

Bu açıdan bakıldığında dediğim gibi, 1963-1974 bir 'state of affairs'. 1974 yılıysa malum, sadece hatırlatmak için söylüyorum: 15 Temmuz 1974, 20 Temmuz 1974, 14-15 Ağustos 1974 tarihleri. Bunları önemli bir dizi gelişmenin, yeni bir 'state of affairs', döneminin başlangıcını belirleyen tarihler olarak altını çizebilirsiniz. 1974 yılı sonrasında Makarios'un yeniden adaya dönüp, yeniden Kıbrıs Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte iki toplum arasında -tabir de o zaten *two communities*- değişik aşamalarda görüşmeler başlıyor. Birtakım temel ilkeler-

de anlaşıyorlar ve 1977 yılı Denktas-Makarios görüşmeleriyle birlikte, federal bir devlet olma meselesi artık kayıtlara geçmeye başlıyor. Geçiyor ama aslında bir çözümsüzlüğün devamının yani çözümün nasıl olacağına ilişkin fazla bir somut gelişme sağlanamamasın sonucunda, 15 Kasım 1983 tarihi itibarıyla, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan ediliyor. Bu, yeni bir durumun başlangıcını simgeler. Zamanlaması da çok ilginçtir, 6 Kasım 1983 tarihi Türkiye'de seçimlerin yapılmasıyla birlikte askeri rejimin resmen sona erdiği tarihtir. Anavatan Partisi hükümetinin kurulmasının tarihiyse, 19 Kasım 1983 tarihidir. O aradaki yaklaşık iki haftalık sürecin, KKTC'nin ilanı açısından kritik olduğu anlaşıyor. 1983 yılı sonrasında değişik aşamaları var ama belli aralıklarla karşılıklı görüşmeler süreci devam eder. Örneğin, 1992 yılında Butros Gali fikirler dizisi gibi yine birtakım prensipler, çerçeveler ortaya konulur bu görüşmelerde. Özet şu: Başlayan, belli bir noktaya gelmiş gibi gözükken, sonra tekrar kesilen bir kısır döngü, yükselen ümitler, peşinden hayal kırıklıkları.

Büyükelçi Alexandros P. Mallias, John Lennon'a atfen: "Umuttan vazgeçmeyeceğiz." Evet, 'Kıbrıs sorunu' denilen olgu, bir bakıma her zaman için sürdürülen umutlar ve çözüm arayışları süreci. Ama bu işin sadece bir boyutu. Çünkü en az onun kadar önemli bir başka boyutu daha var. Uluslararası bir mesele olarak, bölge ülkelerini, özellikle de garantör devletleri doğrudan içine alan bir mesele olmasının yanı sıra, Ada'da iki farklı coğrafyada yaşayanlar ve onların sorunları, onların bu süreçten nasıl etkilendiği meselesi var. Ada'nın kuzeyinde ve güneyinde yaşayan halkların kendi yönetimleriyle ve bu iki toplumun, iki farklı ekonominin aralarındaki ilişkilerin irdelenmesi de en az işin uluslararası boyutu kadar önem verilmesi gereken bir yönü 'Kıbrıs sorunu'nun. Örneğin güneyde tarihsel gerçeklik olarak bir kilise olgusu, Kıbrıs Rum kesiminde siyasal ağırlığı olan bir aktör olarak değerlendirilmesi gerekirken kuzeydeyse dikkate alınması gereken işadamları örgütleriyle memur ve öğretmen sendikaları var.

Gerçi 1983-2002 yılları dönemini, bir 'state of affairs' olarak tanımladım ama o süreçte de ondan sonraki dönemi biçimlendirecek birtakım değişikliklerin tohumları atılıyor. En başta ne oluyor? 1990 yılında Kıbrıs Rum yönetimi, adanın tümünün temsilcisi olarak Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusu yapıyor. 1994-1995 yılları arasında bildiğiniz gibi Türkiye'nin, Gümrük Birliğiyle yeniden Avrupa Birliği'yle daha farklı bir ilişki kurmasıyla birlikte, Avrupa Birliği'nin Güney Kıbrıs'la tüm Kıbrıs'ın temsilcisi olarak üyelik görüşmelerinin başlanmasının garanti altına alınması eş zamanlı olarak gerçekleşiyor. Bu konu, Türkiye'de de zamanında Tansu Çiller-Murat Karayalçın koalisyon hükümetinin aldığı karar bağlamında çok tartışıldı. Bu süreçte bir başka önemli dönüm noktası, Avrupa Birliği'nin Aralık 1997 tarihindeki, Lüksemburg zirvesidir. Avrupa

Birliği'nin [AB], bu zirvede belirlediği Türkiye'ye yönelik stratejisinde, Türkiye'ye aday ülke statüsü tanınmasından söz edilmezken Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle [AB] ilişkilerini geliştirecek şartlar arasında, Kıbrıs sorununun çözümünden de söz edilmesi dikkat çekicidir. Bu zirvede alınan kararların, Türkiye'yle, KKTC ilişkileri açısından yarattığı sonuçlar, Aralık 1999 tarihindeki Helsinki zirvesinde, Türkiye'ye aday ülke statüsü tanınana kadar geçecek iki yıllık süreçte belirleyici olmuştur.

Bu bağlamda, önce Mesut Yılmaz daha sonra Bülent Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümetlerinde Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem döneminde, hem Kıbrıs sorununa çözüm arayışlarında yeni bir öneri olarak konfederasyon tezi ileri sürülmekte hem de Türkiye'yle Kuzey Kıbrıs arasında giderek daha fazla ekonomik entegrasyonun hedefleneceği açıklanmaktaydı. Bu yaklaşımın Kıbrıs Türk toplumunda da bir kısım taraftar bulduğunu, 1999 yılı -ki bizim ODTÜ'den araştırma amacıyla adaya gitmeye başladığımız yıldır- yazında Kıbrıs Türk toplumunun kanaat önderleri olarak tanımladığımız, çeşitli toplum kesimlerinin temsilcileri ile yaptığımız görüşmelerde gözlemlemiştik. Kıbrıs Rum yönetimlerinin, zaten ciddiye almadığı düşünülen federasyon tezini konfederasyon önerisi ortaya atılınca sahiplendiği, dolayısıyla konfederasyon tezi ni benimseyenler arasında bu konuda da samimi olunmadığı kanısı yaygındı. Tabii, bu tezin gerçekçi olmadığını düşünenler de az değildi. Farklı görüşlerin ortak noktasıysa Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinin artık Kıbrıs sorununun geleceği ve dolayısıyla Kıbrıs Türk toplumunun geleceği açısından, denkleme dahil edilmesi gereken bir değişken olarak değerlendirilmeye başlanmış olmasıydı.

Nitekim Türkiye'ye aday ülke statüsünün tanındığı, Aralık 1999'daki Helsinki zirvesinden başlayarak katılım öncesi hazırlık sürecinde, Avrupa Birliği'nin Türkiye'yle olan ilişkilerinde, sürekli olarak Kıbrıs sorununa çözüm bulunması gereğine atıfta bulunması, bir bakıma yeni bir 'state of affairs' habercisi olarak da yorumlanabilirdi. Uluslararası İlişkiler literatüründe, 'linkage politics' olarak nitelenen bir yaklaşımın somut bir örneği olarak da nitelendirilebilecek bu durum, o güne kadar izlenmiş olan resmi Türk dış politikasına tamamen zıt bir yaklaşımı gündeme getirmekteydi. Çünkü Türkiye açısından, Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle [AB] ilişkileriyle Türkiye'nin Kıbrıs politikası arasında bir bağ kurulması kabul edilemezdi.

O zamanki Türk dış politikası açısından kabul edilemez nitelikte gözükse ve tepki çekse de bu yaklaşımın, Kıbrıs sorununun çözümü için hazırlanan ve o zamanki Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin adıyla anılan Kofi Annan Planı'nın, altyapısı için gerekli zemini hazırladığına da kuşku yoktu. 2002 yılı sonbaharında ortaya çıkan bu planla başlayan yeni 'state of affairs'e geçmeden önce Türkiye'yle, KKTC arasındaki

ilişkilerin, Kıbrıs Türk toplumu ve ekonomisi üzerindeki etkilerinin irdelenmesinin gerekli olduğunu belirtmek isterim.² Annan Planı'nın, 2004 yılındaki referandumda Kıbrıs Türk toplumu tarafından ezici bir çoğunlukla kabul edilmesinde de adanın kuzeyinde 1999-2002 yılları arasında yaşanan ekonomik ve siyasal krizlerin belirleyici olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, Annan Planı'yla başlayan yeni 'state of affairs'i tetikleyen etkenlerin başında, Türkiye-KKTC ilişkilerinin yürütülüş biçiminin Kıbrıs Türk toplumunda neden olduğu buruklukların payı olduğuna kuşku yoktu. Dolayısıyla, 26 Nisan 2015 tarihinde yapılan seçimlerin ikinci turunda oyların %60,5'ini alarak KKTC Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Akıncı'nın Türkiye-KKTC ilişkilerinin, 'karşılıklı saygıya dayalı ve karşılıklı yarar temelinde' eşitler arası bir ilişki olması isteğini neden dile getirdiğini anlamak gerekir.

Çarpıcı olan, KKTC'nin 1983 yılında kuruluşundan bu yana bu devleti resmen tanıyan tek ülke olan Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin yaklaşımının bu ilişkilerin baştan beri eşitler arası bir ilişki olarak kavranıp yürütülmesini, dolayısıyla sağlıklı bir şekilde gelişmesini engelleyen başlıca unsur olması. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Mustafa Akıncı'ya seçimi kazandığının ertesi günü tepki gösterip, 'yavru vatan' söylemini tekrarlaması da, eşit bir ilişki kurulması isteğine duyulan anlayışsızlığın dışa vurulmasından başka bir şey değildi.

Bu aynı zamanda, Sayın Ertuğrul Apakan'ın söylediği gibi, temel bir mesele -o öyle söyledi- yine Türkçe karşılığı kolay olmayan bir kavramla ifade edersek, bir 'statehood' sorununa işaret etmekte. Kendi güvenlik teşkilatı, kendi istihbarat teşkilatı olmayan bir devlet KKTC, bu kurumlar hep Türkiye tarafından belirlenmekte. Ancak baştan beri ilişkinin eşitsiz biçimde yaşanmasının siyasal olduğu kadar ekonomi-politik nedenleri de vardı. KKTC'nin, Türkiye'ye olan ekonomik bağımlılığını, adeta siyasal bir bağımlılık ilişkisine de dönüştüren bir dizi kurumsal yapılanma söz konusudur. Bu ezeli bir sorun, KKTC ilan edilmesine rağmen de çözülememiş bir sorun. Üstelik 1994-1995'ten itibaren Avrupa Birliği'nin birtakım ekonomik yaptırımlar -Kıbrıslıların deyişiyle ambargo- uyguladığı bir ekonomi için can alıcı bir mesele.

KKTC'nin, Türkiye'ye olan ekonomik bağımlılığı sadece KKTC ekonomisinde Türk lirası kullanılmakla sınırlı kalmıyor. KKTC'nin 'Merkez Bankası'nın Türkiye'den yollanan, KKTC'deki birçok insanın tabiriyle -o kişilerin kişiliğiyle ilgili bir şey değil- ikinci sınıf bürokratlar tarafından yönetilmesi. Yani Türkiye'de o pozisyona gelmesi söz konusu olmayan ekonomi bürokratlarının KKTC'ye

2 Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. C. Balkır&G. L. Yalman [2009] "Economics and the Politicisation of Civil Society: The Turkish Cypriot Case", T. Diez & N. Tocci [eds], *Cyprus: A Conflict at the Crossroads*, Manchester University Press.

Merkez Bankası Başkanı olarak atanması, ekonomik bağımlılığın olduğu kadar devlet gibi görünüp, devlet olamamanın da bir göstergesi olarak okunmakta. Bu, bugün de devam eden ve rahatsızlık yaratan bir durum. Benzer biçimde, Türkiye'nin KKTC'ye verdiği ekonomik desteği yöneten Ekonomik Yardım Heyeti'nin, özellikle son yıllarda, kaynakların kullanılmasında birinci derecede söz sahibi olması, KKTC hükümetlerinin konumunu kendi toplumunun gözünde itibarsızlaştıran bir etki yaratmaktadır.

1999-2002 yılları dönemindeki ekonomik ve siyasal kriz sürecine dönersek, sermaye hareketlerinin tamamen serbestleştirildiği ve Türkiye'nin de kendi içinde ekonomik krizlerle birlikte siyasal çalkantılar yaşadığı 1990'lı yıllarda, KKTC'de de özelleştirmeler ve kıyı bankacılığı [*off-shore banking*] gibi finansal serbestleşme sürecinin belirtileri kendini göstermeye başlamıştı. Katlanarak artış gösteren banka sayısı ile birlikte, çok sayıda Türkiye kökenli şirketler ve bankaların da KKTC'de kıyı bankacılığı faaliyetlerine girdiği bilinmektedir. İlginç bir tesadüf, Türkiye'nin IMF ile üç yıllık Stand-by Anlaşması yaptığı 1999 Aralık ayında, KKTC'deki bankacılık sistemi, çok ciddi bir krize girmişti. Krizi tetikleyense, KKTC'de kıyı bankacılığı faaliyetleri de olan bazı küçük bankaların, Türkiye'de TMSF'ye devredilmesi olmuştu. Toplumsal etkileri ciddi boyutlara ulaşan finansal krizin ardından, bir dizi dramatik siyasal gelişme de yaşanacaktı.

Ondan sonra kartopu gibi büyüyen bir biçimde, zaten 1970'li yıllardan itibaren giderek biriken ve Kıbrıs sorununun çözümsüzlüğünü, KKTC'deki iktidar yapısına bağlayan- Kıbrıs'ta ifade edilen biçimiyle, 'Denktaş rejimi'ni sorumlu tutan- bir anlayışla Kıbrıs Türk toplumunun ayağa kalktığını görüyoruz. Çok sayıda demokratik kitle örgütü ve siyasal partilerin oluşturduğu muhalefet platformuna ismini veren ve gerçekleştirilen kitlesel gösterilerde kullanılan slogan da çok çarpıcı: "*Bu memleket bizim.*" Şimdi bunun anlamı çok açık. Türkiye açısından bakıldığında zaman da maalesef olumsuz bir çağrışım içermekte. Çünkü Denktaş rejimi ifadesiyle kastedilen, iktidar biçiminin Türkiye'nin siyasal ve ekonomik desteği olmadan sürdürülemeyeceği düşünülmekteydi. Buna bir de, 2000 yılı sonlarından itibaren kendisi IMF denetiminde istikrar programı uygularken tarihinin en ciddi finansal krizlerinden birini yaşayan Türkiye'nin, kendisi krize girmeden hemen önce IMF istikrar programları benzeri bir programı, krizdeki KKTC ekonomisine uygulamaya başlamasını ekleyin. Niye Türkiye'ye yönelik artan bir tepki oluştuğunu anlamak zor olmaz. Kim iktidarda o sırada Türkiye'de? DSP-ANAP-MHP Koalisyonu. İşin çarpıcı yanı, koalisyon hükümetinin, KKTC Hükümetinden kemer sıkma programına sadık kalacağına dair bir niyet mektubu istemesi. Türkiye, kendisi buna tâbi, KKTC'ye de bunu uyguluyor. Niye? Çünkü IMF, doğrudan doğruya KKTC'yle

ilişki kuramıyor. Krizi IMF tarzı çözümlerle aşmaya çalışma politikası, kaçınılmaz olarak, sendikaların ağırlıklı bir kesimini oluşturduğu 'bu memleket bizim' platformunun tepkisini çekecekti.

Bu süreçte bakıldığında, zaman ilerleyip Annan Planı önce yavaş yavaş, sonra alttan alta daha belirgin formel bir biçimde ortaya çıktığı noktada, bir bakıyorsunuz başka bir takım dengeler de değişmiş Kıbrıs Türk toplumunda. Kıbrıs Türk Ticaret Odası -ki Kıbrıs Türk toplumunun tarihsel olarak uluslararası nitelikte tanınan tek kurumu- önderliğinde ve işadamları derneklerinin de katılımıyla sermaye kesimi, aktif bir biçimde siyasal alana çıkıyordu. Daha bir kaç yıl önce, Türkiye'yle ekonomik entegrasyonu geliştirip çözüm için konfederasyon tezlerini savunanlar, artık çok farklı arayışlar içine girmişlerdi. 'Bu memleket bizim platformu'yla birlikte, Ağustos 2002 tarihinde 'Kıbrıs Türk Sivil Toplumunun Ortak Vizyonu' başlıklı bir deklarasyon yayınlıyorlardı. Hedef, Annan Planı çerçevesinde ulaşılabilecek çözümle birlikte Kıbrıs Türk toplumunun da izole edilmiş konumundan kurtulup, AB üyesi bir devletin parçası olmasıydı.

Şimdi geldik yeni '*state of affairs*'e, yani 2002-2004 yılları dönemine. Artık Avrupa Birliği, çözümü sağlayacak bir katalizör olarak gündemdedi. Niye? Az önce belirttiğim gibi, hem artık Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde Kıbrıs sorunu yeni bir parametre olmuştu. Hem de Güney'in adanın tümünün temsilcisi olarak Avrupa Birliği'ne [AB] üye olması ufukta görüldüğü için tam üyelik öncesi Kıbrıs sorununun çözümü Avrupa Birliği'nin [AB] için de öncelik verilmesi gereken bir konu haline gelmişti. Yine uluslararası ilişkiler literatüründe kullanılan ifadeyle Avrupa Birliği'nin [AB], katalizör rolü üstlenmişti ya da en azından ona böyle bir rol atfedilmekteydi. Bu süreçte, Kasım 2002 tarihinde önce Türkiye'de iktidar değişiyor, sonra da hazırlıkları tamamlanan Annan Planı resmen açıklanıyordu. Kasım 2002 sonunda, Kıbrıs'a ODTÜ araştırma ekibi olarak gittiğimizde, plan o kadar yeniydi ki henüz Türkçeye bile çevrilmemişti. Kıbrıs Türk toplumunda yeni oluşmuş olan siyasal dengelerin bir tarafı, Avrupa Birliği'nin [AB] artı Çözüm Stratejisi'nde mutlu sona yaklaşıldığı kanısıyla sevinç içindeyken, diğer yanda iktidar kanadı şoku atlatabilmek için zaman kazanma çabası içindeydi. Bunun, bir takım insani nedenleri de vardı tabii. Tam o günlerde rahmetli Denktaş, Amerika'da tedavide, ameliyat oluyordu. Ancak Türkiye'de iktidara yeni gelmiş olan AKP hükümeti açısından, Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik resmi politikasının değişmesi, katılım öncesi hazırlık sürecindeki Türkiye'nin, Avrupa Birliği'yle [AB] olan ilişkileri açısından kritik öneme sahipti. Annan Planı'nın, çözüm için bir temel oluşturamayacağını savunanlar açınsındansa 2003 yılı boyunca sürdürülen müzakerelerin sonuç vermemesi belki de arzu edilen bir sonuçtu. Bunun sorumluluğunun kimde

olduğuna ilişkin tartışmalar sonradan da devam etti. Ancak Nisan 2004'teki referandumda, Güney'in %75 gibi bir oranla Annan Planı'na 'hayır' demesinin de gösterdiği gibi sorumluluğun sadece Denktaş yönetiminde olmadığı açıktı. Şunu da hatırlamakta yarar var, iki toplumun karşılıklı olarak birbirlerini tanımalarına imkan veren sınır kapılarının açılması sürecini başlatan kararı, Nisan 2003'de alan da Denktaş yönetimi idi.

Sonuç, sadece Kıbrıs Türk toplumu açısından değil, Avrupa Birliği [AB] açısından da büyük bir hayal kırıklığıydı. O sırada, Avrupa Birliği Komisyonu'nun AB'nin genişleme sürecinden sorumlu komiseri Alman Sosyal Demokrat Partisine mensup, Günter Verheugen ve Komisyonun iki numarası İngiliz Muhafazakar Parti'nin önde gelen isimlerinden Chris Patten gibi Avrupa Birliği [AB] yetkilileri, kendilerini aldatılmış hissettiklerini söylemekteydiler. Kim tarafından? Kıbrıs Rum kesimi tarafından. Niçin? Annan Planı'na evet diyecekleri söylenmişti, sonra vermediler.

Şimdi bunu nasıl tanımlarsınız, nasıl haklı gösterirsiniz falan o ayrı ama sonuç 'Avrupa Birliği ve Çözüm' sloganının kitleleşmesiyle birlikte yükselen umutların ardından gelen hayal kırıklığı. O süreçte, sadece 2004 yılındaki referandumda Kıbrıs Türk tarafı 'evet' demiyor hemen ardından iktidar da değişiyor. Yani bir anlamda, Denktaş rejimi sona eriyor. Referandum öncesinde Başbakan, 2005 yılında yapılan seçimlerdeyse cumhurbaşkanı seçilen CTP lideri Mehmet Ali Talat'la birlikte, referandum sonuçlarının yarattığı hayal kırıklığının ardından çözüm umutları yeniden canlanıyordu. Bu umutlar, 2008 yılında Güney'deki Akel Partisi lideri Dimitris Hristofyas'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle daha da güçlenecekti. Ne var ki, 2010 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerini kaybeden Talat iktidarı döneminde de çözüme yönelik umutlar bir kez daha kırılırken, inşaat sektörüne akan dış kaynaklarla beslenen kısa süreli bir ekonomik büyüme döneminin ardından, KKTC ekonomisi, bir kez daha Türkiye'nin ekonomik yardım karşılığında uygulanmasını talep ettiği kemer sıkma politikalarıyla yaşamak zorunda bırakılıyordu. Talat'ın iktidarı kaybetmesinde, bu ikili açmazın etkisi olduğuna kuşku yoktu. Görüştüğümüz birçok Kıbrıslı Türk, bu ikili açmazı şöyle ifade ediyor: *"Sandviç olmaktan sıkıldık. Bir yanda, Kıbrıs sorununun çözümü için Güney'le sürekli kesilip tekrar başlayan müzakereler, diğer yanda, Türkiye'nin KKTC için üstlendiği IMF rolünün yarattığı ekonomik ve toplumsal sıkıntılar."*

Kıbrıs Türk toplumunun şöyle de bir özelliği var, memur toplumu denilmesi de ondan: Güçlü sendikalar, memur sendikaları. Doğal olarak, üyelerinin kemer sıkma politikaları sonucu uğradığı ekonomik ve sosyal kayıplara tepkililer. Şöyle bir gerçek de var: Kıbrıs Türk toplumunun genç, etkin, aktif, iyi yetişmiş,

nitelikli işgücünün adayı terk etme eğiliminin hızlandığı belirtilmekte. Güney'in avro bölgesinin parçası olarak son dönemde yaşadığı krizin, Kuzey'e de kısmi de olsa bir etkisi olmuş. Kuzeyden, Güneye özellikle inşaat sektöründe çalışmaya gidenler, büyük ölçüde azalmış durumda. Bugün resmi rakamlarla, yaklaşık üç yüz bin nüfusu, yüz yetmiş bin civarında oy kullanabilir seçmeni olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin hâlâ Türkiye'ye bağlı, üretemeyen, memurların maaşının Türkiye'den geldiği bir yapıda durmasının yarattığı bir dizi sıkıntı var. Peki Kıbrıs Türk toplumu, üretken bir ekonomi haline neden gelemiyor? %60 küsuru Türkiye ile olan dış ticaret dengesinde sürekli açık veriyor, ihracatının ithalatını karşılama oranı %6-7'lerde, o da en iyimser ihtimalle. Ancak Türkiye'den giden dış yardımların KKTC bütçesi içindeki payı da %30 dolayında. Şimdi bu yapı içinde demek ki aslında bir de görünmeyen birtakım rakamlar söz konusu. Dolayısıyla, Türkiye'ye olan ekonomik bağımlılığın, KKTC ekonomisi üzerinde yarattığı olumsuz etkiler ve giderilmesi gereken toplumsal sonuçları var.

Güneyle ilişkiler ve Mustafa Akıncı'nın KKTC Cumhurbaşkanı seçilmesini takiben, yeniden başlayacak müzakere sürecinin geleceği açısından önemli olan, açıklıkla tespit edilmesi gereken şey şu: Her iki tarafın Annan Planı ya da başka bir çerçevede, yani siyasi eşitlik temelinde iki bölge, iki toplumlu bir federal cumhuriyet kurmak konusunda, asgari müştereklerde birleşip birleşmedikleri. Bu konuda, yıllardır raporlar hazırlayan Uluslararası Kriz Grubu denilen örgüte göre 'iki bölge federal bir yapı' her aşamada, her iki tarafta da yüzeysel -deyim onların- bir biçimde üzerinde anlaşılan bir şey olarak gözükse de, aslında iki taraf arasındaki temel pozisyon farklılıklarını gizlemekten başka bir işe yaramamaktadır. Bunu 2008 yılında hazırladıkları bir raporda vurguluyorlar. Çünkü yine aynı rapora göre amaç, Rum tarafı için üniter bir devlet, Türk tarafı içinse siyasi eşitlik temelinde birleşik bir devlet olduğu ölçüde, değişik aşamalarda istediğiniz kadar deklarasyonlar yayınlayın, görüşmeler yapın, şunda-şunlarda anlaştık deyin, dönüp geldiğiniz nokta aynı. Yine bir İngilizce söz vardır, onunla ifade edeyim: *'back to square one.'*

Bütün bu tablonun içinde bakıldığında, geldiğimiz noktada evet, diyebiliriz ki, çok şey değişmiş, en son onu söylemek zorundayım: Yeni bir dinamik söz konusu mu, yeni bir *'state of affairs'* diye tanımlanacak bir aşamada mıyız acaba? Akdeniz'in altındaki hidrokarbon kaynakları ve onun Kıbrıs'a kazandıracığı düşünülen stratejik önem vb. tezleri ileri sürenler, bu soruya olumlu yanıt verme eğiliminde. Onlara göre bu yeni dinamik, olayın bundan sonraki gidişatını değiştirebilecek, kritik bir değişken. Buna karşılık, nasıl Avrupa Birliği'nin zamanında 'katalizör olması çözümü kolaylaştırır' diye düşünüldüğü halde sonuç beklendiği gibi olmamışsa; denizaltındaki hidrokarbon kaynaklarının da yarım

yüzyılı aşkın bir süredir devam eden Kıbrıs 'sorunu'na çözüm bulunmasını kolaylaştırmak yerine, taraflar arasındaki çıkar çatışmalarına yeni boyutlar eklediği ölçüde, daha da zorlaştırabileceğini düşünenler de yok değil.

Yine de iyimserliğini korumak isteyenler için özellikle statükonun sürdürülebilir olmadığını belirten Mustafa Akıncı'nın görevi devralırken yaptığı konuşmada da vurguladığı gibi tarafların, 11 Şubat 2014 tarihli ortak açıklamasında da tekrarlanan 'iki kesimli, iki toplumlu federal bir çözüm' için 'ortak vizyonla tüm tarafların kazançlı çıkacağı ortak yarar paydasında' buluşmaları, bu amaca yönelik yeni bir müzakere ve arayış döneminin başlangıcında olduğumuzu belirterek noktalayayım.

V. OTURUM

GELECEĞİN AKDENİZ'i VE İZMİR

PROF. DR. İLHAN TEKELİ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi

İzmir Akdeniz Akademisi Onursal Başkanı, Bilim Kurulu ve Yönetim Kurulu Üyesi

'İZMİR TARİHİ'NİN İÇİNE YERLEŞTİRİLEBİLECEĞİ BİR AKDENİZ ÜST ANLATISI ÜZERİNE

İlhan TEKELİ

I. GİRİŞ

İzmir Büyükşehir Belediyesi 2009 yılında düzenlediği Kültür ve Sanat Çalıştayı'nda, İzmir'in fikir önderlerinin ve İzmir'i sevenlerin katkılarıyla üç öğeli bir vizyon saptamıştı. İzmir'in tasarım ve innovasyon kenti olması, Akdeniz'de bir çekici odak oluşturması ve demokratik bir yönetime sahip olması öngörülümüştü. Son beş yılda bu vizyon İzmir'de benimsendi. İzmir Büyükşehir Belediyesi de bu vizyon paralelinde İzmir-Deniz, İzmir-Tarih gibi projeler geliştirdi. Bu projeleri uygulamaya başladı. Bu vizyonu yaşama geçirmek üzere, hem bir düşünce kuruluşu, hem de demokratik bir platform işlevi görmek üzere İzmir Akdeniz Akademisi'ni kurdu. Vizyonlar, kentlerin geleceğini yönlendirmek için geliştirilmişlerdir. Ama aynı zamanda da tarihe bakışını ve kavrayışını da değiştirmektedir.¹ İzmir tarihinin, Akdeniz perspektifiyle yazılması İzmir tarihine yeni derinlikler kazandıracaktır. Her vizyon ancak tarihle bütünleştiğinde anlamlılık kazanarak coşku üretebilir hale gelecektir. Akademi düzenlediği bu toplantıyla, İzmir'in vizyonuna böyle bir tarihsel derinlik kazandırmak istemektedir. Bu nedenle, bu toplantıdaki konuşmamda, Akdeniz üzerine bir üst anlatı oluşturmaya çalışacağım. Böyle bir üst anlatı, İzmir tarihinin içine yerleştirilebileceği bir çerçeveye getirebileceği için İzmir'in tarih anlatısının kurgulanmasında yeni boyutlar sağlayabilecektir.

Günümüzde Akdeniz, on bin yıllık uzun tarihi içinde belki de dünyaya göre en geride kaldığı bir dönemi yaşamakta. Değişik ülkelerde kurulmuş çok sayıda Akdeniz Araştırma Merkezi bulunuyor. Günümüz dünyasında yükseköğretimin kitleselleşmesi dolayısıyla her ülkede sayıları hızla artan akademisyenler, Akdeniz'in

¹ Bu konuda, Bkz. İlhan Tekeli: İzmir Tarih İzmirli Tarih ile İlişkisini Güçlendirme Projesi, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir, 2015.

kentleri özellikle de liman kentleri², doğası, çevresi ve benzerleriyle ilişkili konularda çok sayıda monografik çalışmalar yapıyorlar. Bir bakıma Akdeniz’le ilgili bilgilerimiz geçmiş yıllara göre daha hızla artıyor. Ama henüz Akdeniz ve çevresinde oluşan tarihi coğrafyayı oturtabileceğimiz üzerinde anlaştığımız bir üst anlatımız yok.

Her ne kadar, günümüzde Kuzey Akdeniz ülkelerinin büyük bir kısmı AB içinde bir araya gelmiş olsalar da günümüz Akdeniz’i temelde bir ulus devletler Akdeniz’idir. Belki de her ülkenin, Akdeniz kavramıyla ilişkisini kurarken, ulus devlet olma güdülerini geri planda tutmayışları/tutamayışları, bir üst anlatı üzerinde uzlaşamayışın da temel nedeni olmaktadır. Akdeniz konusunda bir üst anlatı kurulabilmesi, aynı zamanda bir Akdeniz kimliği inşası olarak görülebilir. Bu Akdeniz kimliği başka kimliklerin yadsınması anlamına gelmez. Günümüzün çok kimlikli bireyler dünyasında her bireyin taşıdığı çok sayıdaki kimliklerinden biri olacaktır.

Akdeniz’in üst anlatısı her döneminin anlatısını kurarken, bu dönemlerdeki üç önemli niteliğe ilişkin açıklamalar getirmek durumundadır. Bunlardan birincisi her dönemde Akdeniz’in bir birlik ya da bütünlüğü nasıl sağladığını açıklamak olacaktır. İkincisi Akdeniz’in bu bütünlüğün yanı sıra, değişik konularda çok sayıdaki farklılığı nasıl yarattığı ve içinde barındırdığı üzerinde duracaktır. Üçüncüsüye içerdiği gelişme dinamiğinin yeri ve niteliğini belirlemek olacaktır. Başka bir deyişle, her dönemin tarihi coğrafya³ üst anlatısı o dönemin değişme dinamiği içinde o dönemin farklılıklarının ve bütünlüğünün nasıl üretildiğini ortaya koyacaktır. Bu anlatıda coğrafyayla ilişki deterministik olarak değil ‘contingent’ [olumsal] ilişkiler olarak kurulacaktır. Olumsuzluk ilişkilerinin kullanılacağı için farklılıkların ortaya çıkışının kavranması kolaylaşacaktır. Bu üst anlatının nasıl kurulabileceğine açıklık kazandırmak için üst anlatının üç niteliğinin nasıl ele alınabileceği ya da alınması gerektiği üzerinde ayrı bir tartışma yürütelim.

Önce belli bir dönem Akdeniz’in birliğine/bütünlüğüne ilişkin saptamanın kim tarafından ne zaman yapıldığı üzerinde durulacak. Böyle bir yargının geliştirilebilmesi için yeryüzüyle ilgili bilginin gelişmiş olması ve ‘Akdeniz’ adının

2 Eyüp Özveren-Oktay Özel-Süha Ünsal-Kudret Emiroğlu: *Akdeniz Dünyası Düşünce, Tarih, Görünüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert: *Doğu Akdeniz’de [1800-1914]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994. Daniel Goffman: *İzmir ve Levanten Dünya [1550-1650]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

3 Bu konuda, Bkz. Allan Baker: *Geography and History Bridging and Divide*, Chambridge University Press, 2003. Robin A. Butlin: *Historical Geography*, Edward Arnold, London, 1993.

verilmiş olması gerekir.⁴ Böyle bir farkındalık oluştuktan sonra, birliğin varlığı yargısı Akdeniz’de yaşayanlarca ya da Akdeniz dışında yaşayanlarca algılarına dayanarak verilebilir. Bunlardan birincisi içten, ikincisiyse dıştan yapılan saptamalardır. Akdeniz’de yaşayanların böyle bir yargıyı geliştirebilmesi için ‘Akdenizli olma’ sürecini yaşamış olmaları [*becoming*] gerekir. Dışarıdakilerin böyle bir yargıyı geliştirmesi için de Akdeniz’i dışsallaştırabilmiş [*othering*] olmaları gerekir. Her iki yargı da özeldir. Birlik yargısını verebilecek üçüncü aktörse tarih ya da tarihi-coğrafya yazıcısıdır. Tarih yazıcısı bu yargıyı ele aldığı dönemle arasına uzun bir zaman mesafesi koyduktan sonra vermektedir. Bu yazıda beni esas olarak ilgilendiren, bu üçüncü aktörün yargıları olacaktır.

Günümüz Akdeniz’ini ele aldığımızda, her üç yargı da verilebilir ve inceleme konusu olabilir. Ancak on bin yıl öncesine gittiğimizde, böyle bir yargıda bulunmak olanaksızdır. İnsanın ve inşa ettiği kültürün kapasiteleri bu tür yargıların verilmesini henüz olanaklı hale getirmemiştir. Akdeniz’in ilk dönemlerinde hatta neolitik devrim oluştuktan sonra insanların algılayabildikleri zaman ve mekan yayılımları çok sınırlıdır. Dünyaya ilişkin coğrafya bilgisi henüz gelişmemiştir. Akdeniz diye tanımlanmış bir deniz yoktur. Akdeniz bilinmediği için de, içinden ya da dışından onun bütünlüğü için bir yargıda bulunamaz. Akdeniz’in, on bin yıllık yaşamının ilk dönemleri konusunda birlik yargısında bulunabilecek tek aktörün, tarih ve coğrafya bilimi belli bir gelişme gösterdikten sonra ortaya çıkan tarihi coğrafya yazıcıları olduğu söylenebilir.⁵

İlk dönemlere gidildiğinde, tarihi coğrafya yazıcısının Akdeniz alanının bütünlüğü konusunda ulaşacağı yargının öznel bir dayanağı olamaz, ancak nesnel bulgulara dayanarak yapacağı çıkarsamaları kullanarak geliştirecektir. Böyle bir yargıda bulunanlar Akdeniz’in birliğini iki farklı mantığa dayandırabilir. Bunlardan biri, Akdeniz toplumunun işleyişi ve iç dinamiklerine dayanarak içten üretilen bir birliktir. İkincisiyse, dış dinamiklere dayandırılan birlik çıkarsamasıdır.

XII-XVI. yüzyıl arasındaki Akdeniz’in bütünlüğüne ilişkin çıkarsamalar yapmış olan Braudel⁶ bu çıkarsamalarını üç saptamaya ve iki mekanizmaya dayandırılarak geliştirmiştir. Bu saptamaların birincisi, Akdeniz’in kapalı bir iç deniz olması, ikincisi Akdeniz’in kuzey-güney hattının dar olması, kıyı boyunca

4 Latin dilinde ve İngilizcedeki adı ‘Mediterranée’de kastedilen karalar arasında olan bir olgudur. Romalılar için ‘Mare Nostrum’dur. Romalıların denetiminin tümüğüne ya da böyle bir programa işaret etmektedir. Yahudiler için ‘Yam Gadol’ büyük denizdir. Mısırlılar için ‘Yeşil Deniz’, Türkler için Akdeniz’dir. David Abulafia: *Büyük Deniz*, Alfa Tarih, 2012, s. 19.

5 Bu konuda, Bkz.: Beau Riffenburgh: *Antik Dönemden Günümüze Haritacılar*, The Royal Geographical Society, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

6 Fernand Braudel: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Cilt II. Harper and Row Publishers, New York, 1972.

enlemin fazla farklılaşmaması dolayısıyla iklimin büyük farklılar göstermeyişi, üçüncüsüye denizde ulaşım teknolojisinin belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış bulunmasıdır. Bu saptamalara dayanarak Akdeniz ve çevresinde benzer yaşam kalıplarının doğmasını çıkarsamak için de iki mekanizmadan yararlanılmaktadır. Bunlardan birincisi, insanların benzer fiziksel etkiler karşısında, benzer uyum biçimleri göstermesidir [iklime ve toprak özelliklerine uyum vb. gibi.] İkincisiyse, belli bir düzeyde deniz ulaşımı kapasitesi gelişince topluluklar arasında ticaretin, karşılıklı etkileşmenin gelişmesi sonucunda teknolojilerin, fikirlerin, inançların yayılmasının hızlanmasıdır. Oysa XVII-XIX. yüzyıl Akdeniz'ine ilişkin bütünlük açıklamalarıysa, Akdeniz'in kendi dışındaki gelişmelere uyum biçimlerine dayandırılmak durumunda kalınacaktır.

Akdeniz'in birliği ya da bütünlüğü konusunda yapılan çıkarsamalar büyük ölçüde tarihin akışı içinde; insanlığın, üretim ve ulaşım teknolojisinde ve kapitali harekete geçirebilme kapasitesindeki gelişmelere bağlı olduğunu gördük. Akdeniz'e atfedilen birliğin toplumda inşa edilmiş kapasiteye bağlı olduğunu kabul edince, bu birlik olgusuna yüklenen içeriğin de zaman içinde değişeceğini kabul etmek gerekecektir.

İkinci olarak, Akdeniz'de çeşitliliğin üretilme mekanizmaları üzerinde duralım. Çeşitliliğin üretilmesinden söz etmeden önce hangi ölçekte/düzeydeki çeşitlilik olduğunu belirtmek gerekiyor. Önce insanlar düzeyindeki çeşitliliği ele alalım. Akdeniz özellikle ilk dönemlerinde Akdeniz'in Dünyada uygarlığın en aktif olduğu ilk dönemlerde, varlıklı bir yer haline geldiği için sürekli olarak, dışarıdan saldırılara maruz kalmış, göçler almıştır. Bu bağlamda Akdeniz havzasına, kuzeyden Slav-Germen kavimlerinin, güneyden Arapların, doğudan da Türklerin girdikleri hatırlanırsa, Akdeniz yöresinde ne tür bir dilsel, dinsel, etnik ve siyasal çeşitliliğe maruz olduğu hemen anlaşılır. Bu deniz birbirlerinden olabildiğince farklı halkların ilişki içinde kalarak birlikte gelişebildikleri bir ortam yaratmıştır. İkinci olarak, kent düzeyi üzerinde duralım. Akdeniz'de farklılıkların temellendirilebileceği ikinci ölçek kentler ve özellikle liman kentleridir. Akdeniz tarihinin en dinamik unsurları kentler olmuşlardır. Akdeniz'in özellikle ilk dönemlerinde, kentler ve oluşturdukları koloniler belli bir uygarlığı geliştirirken, Akdeniz'de bir başka düzeyde farklılık üretme mekanizması işlevi görmüş oluyordu. Özellikle İzmir gibi liman kentleri bu bakımdan ilginç bir özelliğe sahiptir. Bu kentler, bireyler düzeyinde çeşitlilik içermektedir. Bu yerleşmeler kölesiyle, denizcileriyle, gezgin tüccarlarıyla bireyler düzeyinde bir çeşitlilik içermektedir. Bu çeşitlilik içinde yalnız mallar değil, bilgiler ve fikirler değiştirilmektedir. Bu kentlerin dinamizmini oluşturmak bakımından gezgin tüccarlar kritik bir öneme sahiptir. Bu yabancı tüccar imgesi, müphemlikler içermektedir. Bir yandan belli bir zenginliği olan bir yabancı olarak bir çekiciliğe

sahiptir ama öte yandan Homeros'tan beri bir hilekâr olarak görülmekte, ona kuşkuyla bakılmaktadır.

Üçüncü farklılık düzeyi, egemenlik alanları üzerinden kurgulanabilecektir. Akdeniz ve çevresindeki toprakların egemenlik alanlarının parçalanması Akdeniz havzasındaki farklılıkların bir başka kaynağını oluşturmaktadır. Akdeniz'in tarihinde kent devletlerinin önemli roller oynadığı hatırlanırsa, bu kentlerde ikinci ve üçüncü düzeyler üst üste düşmüş olmaktadır. Akdeniz gibi büyük körfezler [denizler] ve yarımadalarla parçalanmış Akdeniz mekanında çok sayıda yerel toplulukta ayrı ayrı devletler kurulması eğilimi yüksek olmuştur, topografya da bu eğilime yardımcı olmuştur. Akdeniz'in kuzey ve güney sahilleri arasındaki uzaklıklar, iki kıyı arasında ilişki kurmaya olanak verirken, kendi hinterlandının denetleyen devletlerin bağımsızlıklarının korunmasını da kolaylaştırmaktadır. Denilebilir ki Akdeniz'de esas olan egemenliklerin parçalanması olacaktır. Bu da farklılıkların yaratılması için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Ama her egemen devlet, özellikle devlet başkanının meşruiyetini kutsala dayandırdığı durumlarda tüm Dünya'da kutsal adına bir egemenlik kurmayı bir görev olarak görecektir ve egemenlik alanını sürekli büyötmeye çalışacaktır. Akdeniz'in varlığı eğer böyle bir bütünlüğü sağlayabilecek bir güç oluşabiliyorsa iç deniz koşullarının onu zorlaştırmadığı, kolaylaştırdığı söylenmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde iki yüz yıl kadar tüm Akdeniz'in, 'Bizim Deniz' [*Mare Nostrum*] haline gelmesi sağlanmıştır.

Böyle bir egemenlik bütünlüğünün gerçekleştirilebildiğinin görülmesi, daha sonraki dönemlerde Roma İmparatorluğu'nun bir ideal model haline gelmesini sağlamıştır. Nitekim önce Bizans, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu ikinci ve üçüncü Roma'yı kurmak için uğraşmışlar ama Akdeniz'i, 'Bizim Deniz' haline getirememişlerdir. Ama unutulmamalıdır ki, Roma İmparatorluğu'nun yıkılması iç dinamikten gelen etkilerle değil dış dinamikten kaynaklanan etkilerle olmuştur.

Egemenliğin parçalanma eğiliminin ilginç bir göstergesi Roma'nın Akdeniz'in tüm kıyılarını denetlediği dönemlerde bile Kilikya'da bir tür korsan egemenliğinin kurulabilmiş olmasıdır. Denizlerin çevresinde kurutucu [*cut and dried*] türde bir denetimin olduğu ortamlarda bile, kıyı topoğrafyasının verdiği olanaklar kullanılarak bir korsan belli ticaret hatları üzerinde belli bir risk yaratarak zayıf da olsa vur kaç [*hit and run*] türü bir kontrol yaratabilmekte, bu kontrol sınırlı da olsa kendine özgü bir tür egemenliğe dönüşebilmektedir.

Üçüncü olarak, her dönemde Akdeniz üst anlatısı içinde gelişme dinamiğinin nasıl hesaba katılabileceği üzerinde duralım. Kurulacak anlatının ilk açıklık kazandırması gereken konu değişme dinamiğini yaratan etkenlerin Akdeniz havzası içinden mi, dışarıdan mı geldiği olacaktır. Akdeniz tarihinin ilk dönemlerinde,

dünya uygarlığını ilerleten *innovative* kapasitenin büyük ölçüde Akdeniz'in içinde kaldığını biliyoruz. Ama Akdeniz'deki toplumsal gelişmenin anlatısını bu *innovative* ilerlemenin doğrusal bir toplamı olarak kurgulamak doğru olmaz. Bu dönemde bile bir dış dinamiğin varlığından söz etmek gerekecektir. Akdeniz dışındaki dünyaya göre daha ileri bir noktaya varınca, dıştan saldırılarla/göçlerle karşılaşmaktadır. Yeni uyum mekanizmaları ortaya çıkmaktadır.

Dünyayı geliştiren *innovative* gelişme odağı Akdeniz'in dışına kaydıığında, Akdeniz'de farklılıkların ve birliğin üretilme mekanizmaları yeni bir nitelik kazanacaktır. Bu *innovasyon*, büyük miktardaki kapitali hareket ettirebilme odağının Akdeniz dışına kayması, Akdeniz'deki gelişmeleri belirleme gücünün Akdeniz havzası dışına çıkması sonucunu doğurmuştur. Gelişme odağının Akdeniz dışına çıkmış olması, Akdeniz'i dıştan nüfus alan bir yer olmaktan dışa göç veren bir yere çevirecektir. Böyle bir dış gelişme odağının varlığının Akdeniz'de yaşananların bu dış odağın amaçlarına göre benzer biçimde gelişmesini sağlayacağı söylenebilir. Ama Akdeniz'in değişik yörelerinin dış odağın yarattığı gelişme dinamiklerine uyum yapma kapasitelerinin farklılıkları havza içindeki eşitsizliklerin artışına neden olmaktadır. Bu da bir tür çeşitlilik yaratma mekanizması olarak çalışmaktadır.

Akdeniz tarihi coğrafyasının üst anlatısının öğelerini gördükten sonra, bu üç öğeye dayanarak bu üst anlatının nasıl kurgulanacağını ele alalım. On bin yıllık bir Akdeniz tarihi yazılırken, alt dönemlere ayrılması gerekmektedir. Böyle bir anlatı için dönemler saptanırken, gelişme dinamiğinin niteliğindeki farklılıklar ve bütünlüğünden anlaşılanlarla farklılık ve bütünlük mekanizmalarının değişimleri esas olarak saptanacaktır. Yukarıda üst anlatının öğelerini anlatırken, anlatım kolaylığı sağlamak için tek gelişme odaklı bir mekanizma üzerinde duruldu. Oysa Akdeniz'in tarihi coğrafyası yazılırken çok odaklı bir gelişme üzerinden yazılacaktır. Bu anlatı içinde her dönemin tarihi coğrafya anlatısında, gelişme çizgisini başlangıçtaki fiziki coğrafya ve beşeri coğrafya verilerinin sağladığı olanaklar içinde çok odaklı bir sistem olarak gelişme güzergâhlarını oluştururken Akdeniz'in birliği ve farklılığı da ortaya çıkacaktır. Bu gelişme anlatısı içinde siyasal gücün varlığı ve biçimi tabii ki özel bir yere sahip olacaktır. Oluşturulan anlatının sürekliliği sağlanmış bir beşeri coğrafya olduğu söylenebileceği gibi Akdeniz ölçeğinde bölge tarihi olduğu da söylenebilir. Böyle bir tarihi coğrafya anlatısının yeterliliğini sınamak için, bu anlatının Akdeniz'in her yöresinde alt ölçeklere hatta *landscape* betimlemelerine kadar indirilebilecek tutamlara sahip olup olmadığı araştırılabilir.

Bu yazıda geliştirilecek tarihi coğrafya üst anlatısına ilişkin yöntemsel bir saptama yaptıktan sonra, konuşmada izleyeceğim yolu tanımlayacağım. Giriş bölümünden

sonra Akdeniz'in oluşumunu ve gelişmesini etkileyen temel coğrafi değişkenlerle teknolojik ve örgütsel gelişmelerin yarattığı kapasite dönüşmeleri ele alınacak. Bu bölüm, geliştirilecek Akdeniz üst anlatısının dayanacağı girdileri oluşturmaktadır. Üst anlatının kurgulanmasına daha sonraki bölümde geçilecektir.

II. HER DÖNEM AKDENİZ'İN TARİHİ COĞRAFYASINI BELİRLEYEN FİZİKİ COĞRAFYA, TEKNOLOJİK GELİŞME VE ÖRGÜTLENME DÜZEYİNE İLİŞKİN ETKENLER

MÖ. 8000'den önce, Dünya'da Akdeniz yoktu. Yeryüzünün ısınması sonucu MÖ. 8000'de buzulların erimesiyle Atlantik Okyanusu yüz yirmi metre yükselince, okyanus suları Cebelitarık Boğazı'ndan, günümüzdeki Akdeniz kapalı havzasına akmaya başladı. Akdeniz oluştu. Akdeniz oluşmadan, bu kapalı havzada bir biriyle ilişkisi olmayan göller bulunuyordu. Okyanustan akan sular, büyük bir iç denizi oluşturdu.⁷ Bir iç deniz olarak, Akdeniz'in sınırları çok açıktır. Ama Akdeniz'in tarihsel coğrafyasını yazabilmek için, deniz ve deniz kıyısıyla birlikte ele alınacak karadaki derinliğin ne olacağını da belirlemek gerekir. Bu derinliğin ne olacağı konusunda farklı tanımlar yer alabilecektir.

Akdeniz'in Yayılımı Nasıl Tanımlanır?

Eğer Akdeniz için bir çevre kirliliği analizi yapılacak olsaydı, Akdeniz'in karadaki yayılımı olarak, Akdeniz'e dökülen tüm suların su havzalarını kapsaması gerekecekti. Bu çok büyük bir alandır. Tarih yazıcıları Akdeniz tarihini yazarken çok daha dar bir karasal yayılımla yetinmişlerdir. David Abulafia çok daha küçük bir yayılımı kendi tarih anlatısını kurmak için yeterli görmüştür. Bir yandan Karadeniz ve kıyılarını anlatısı dışında tutmuştur. Öte yandan Akdeniz'i, denizi, adaları, kıyıları ve liman kentleriyle sınırlı olarak ele almaktadır. Braudel'in Akdeniz'i daha geniş olarak tanımlanmıştır. Karadaki yayılımı bir yandan florasıyla, diğer yandan topografyasıyla tanımlanmıştır. Braudel'e göre Akdeniz'in kuzey sınırını zeytin ağaçlarının uzandığı en kuzeydeki çizgi, güneydeki sınırını ise palmye ağaçlarının güney sınırı belirlemektedir. Braudel Akdeniz'de dağların kıyıya paralel olduğu saptamasını yaptıktan Akdeniz'in kıyıdaki kalınlığını dağlar ile kıyı arasındaki şeritler ile deltalar olarak tanımlamaktadır. Bu kara şeridi akarsuların vadileri ve karayolu geçitleriyle iç bölgelere bağlanmaktadır.

Eğer Akdeniz'in dünya uygarlığına katkısının öyküsü anlatılmak isteniyorsa, Abulafia'nın dar Akdeniz tanımı yeterli olacaktır. Ancak Akdeniz'in dünya ekonomisine eklenmesinin anlatısı kurulmak isteniyorsa, Braudel türü daha

7 A. Sherat. "The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective", Robin A. Butlin, Robert A. Dodgshon [Editors], *An Historical Geography of Europe*, Clarendon Press, Oxford, 1998.

geniş bir Akdeniz tanımını kurmak gerekecek; Akdeniz'in çevre tarihinin anlatısı geliştirilmek isteniyorsa da, Akdeniz'e akan suların tüm tarihini kapsayan daha da geniş bir tanıımı kullanmak gerekecektir.

Akdeniz'in Kıyı Çizgisi ve Siyasal Gücün Örgütlenmesindeki Rolü

Bir deniz ve çevresinde siyasal gücün örgütlenmesinde, denizdeki tekneler için sığınma yerlerinin oluşmasında, limanların yerlerinin belirlenmesinde, kıyı çizgisinin biçimi önemli bir rol oynar. Akdeniz'in kuzey kıyı çizgisinin oluşumunda jeolojik zamanlarda oluşan Afrika, Avrasya tektonik plakalarının karşılaşmasının yarattığı hareketli Alp Dağları sistemi etkili olmuştur. Okyanustan gelen sular Akdeniz'i doldurunca çok körfezli, çok adalı, boğazları olan bir kıyı çizgisi oluşmuştur. Akdeniz'in güneyinde bir dağ silsilesi bulunmadığı ve büyük bir çöle açıldığı için kuzeydekenden farklı, çok daha sakin bir kıyı çizgisi bulunmaktadır. Akdeniz'in özellikle kuzeyindeki hareketli kıyı çizgisinin yarattığı ayrıcalıklar ve denizdeki büyük adalar Akdeniz'in tarihi coğrafyasının yazımı bakımından kritik öneme sahip stratejik konumlar oluşturmuştur.⁸ Akdeniz bir iç deniz olduğundan kıyı çizgisi denizin çevresinde dolaşırken, kuzey ve güney kıyıları arasında belli bir uzaklık bulunmaktadır. Bu uzaklığın miktarı kritik bir öneme sahiptir. İki kıyı birbirine çok yaklaşırsa yarattığı boğazlar denizlerin denetim noktaları haline gelmektedir. Yıldırım Beyazıt'ın Çanakkale Boğazı'nda, Gelibolu'ya yaptırdığı kaleye verdiği 'Kilid-ül Bahir' adı bu işlevi çok iyi ifade etmektedir. Ama genel olarak Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasında uzaklık oldukça uzak olduğu için iki kıyıda birbirinden bağımsız devletlerin oluşabilmesine uygun bir ortam doğmaktadır.

Akdeniz'in Akıntıları

Akdeniz'in yüzeyinden olan buharlaşma miktarı, karalardan Akdeniz'e gelen akarsuyun getirdiği su miktarından fazla olduğu için, Cebelitarık Boğazı'ndan sürekli Atlantik Okyanusu suyu girmektedir. Bu giren su, Akdeniz'in güney kıyılarında doğuya doğru bir akım yaratmaktadır. Bu akıntı Levant'a varmakta, Akdeniz'in doğu kıyısında kuzeye dönmekte, kuzey kıyısında batıya doğru yönelmektedir. Karadeniz'in durumuysa tamamen farklıdır. Karadeniz'e dökülen çok sayıda akarsuyun getirdiği tatlı su miktarı, Karadeniz'de gerçekleşen yüzey buharlaşmasına göre çok fazla olmaktadır. Bu durumda Karadeniz'den Akdeniz'e bir üst akıntı olarak, Akdeniz'e göre daha tatlı bir su akımı gerçekleşmektedir. Alttansa bir tuzlu su akımı Akdeniz'den, Karadeniz'e yönelmektedir. İstanbul

8 Bkz: Bernard Randolph: *Ege Takım Adaları, [Arşipelago]*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1998.

Boğazı'nda, daralmanın yarattığı Venturi etkisiyle⁹ akım miktarı 4.knot'a yaklaşmaktadır. Bu akıntı rüzgarla üst üste düştüğünde, buhar öncesi gemi teknolojisinin bulunduğu dönemlerde, karşı yönde yolculuk gerçekleştirmek olanaksız hale gelebilmektedir. Karadeniz'den, Ege Denizi'ne giren su Akdeniz'in kuzey kıyısında batıya yönelen akıma katılmakta ve Cebelitarık'tan, Atlas Okyanusu'na doğru yönelmektedir.¹⁰

Bu genel akıntı doğrultuları Akdeniz'deki adalara rastladığında, adaların etrafında çevrimler yaratmaktadır. Gemilerin kürek ve rüzgar gücüyle hareket ettiği dönemlerde, bu akıntı bilgileri Akdeniz'de seyreden kaptanların bilgi dağarcığı içinde çok kritik bir öneme sahip oluyordu.

Akdeniz'in İklimi ve Rüzgarları

Akdeniz iklimi, insan yerleşmeleri için çok uygun olan bir iklim türüdür. Subtropical iklimlerin bir türüdür. Akdeniz kış dönemlerinde Batı Avrupa'nın nemli ılıman ikliminin, yaz aylarında Kuzey Afrika'nın kurak ikliminin etkisi altındadır. Yağışlar, Kasım ve Nisan ayları arasında yayılmaktadır. En çok yağışı sonbahar aylarında alırken, ikinci yağış yığılması ilkbahar aylarında gerçekleşir. İklimi kış aylarında Atlantik Okyanusu'nun, yaz aylarında Büyük Sahra'nın etkisi altındadır.

Rüzgarların yönünü, Akdeniz ve çevresindeki yüksek basınç ve alçak basınç merkezlerinin konumu belirlemektedir. Rüzgarlar yüksek basınç merkezlerinden, alçak basınç merkezlerine doğru esmektedir. Mevsimlere göre yüksek ve alçak basınç merkezlerinin yer değiştirmesi rüzgarların yönünü ve şiddetini değiştirmektedir. Genel olarak yaz aylarında bir yüksek basınç kitlesi halinde Akdeniz'e çöken kuru hava kuzey ve batıdan gelen hava kitlelerini engelleyerek, Akdeniz üzerinde siklon oluşumunu engellemekte, bu aylarda Akdeniz'i gemilerin seyrine uygun hale getirmektedir. Kış aylarında Azor yüksek basınç alanı etkin hale gelmekte, rüzgarlar bu alanlardan Akdeniz ve kıyılarında oluşan alçak basınç alanlarına taşımakta Akdeniz'de siklonlar oluşmaktadır.¹¹ Bu nedenle Akdeniz 25 Ekim-5 Mayıs tarihleri arasında seyre kapalı tutulmuştur. Bu yasak, bu tarihler arasında limanların deniz trafiğine kapalı tutulmasıyla uygulanmıştır. Bu durum, Akdeniz'in altı ay birleştirici, altı ay ayırıcı bir işlev gördüğünü göstermektedir. Akdeniz, 5 Mayıs-26 Ekim arasında birleştirici bir ortam olurken, 26 Ekim-5 Mayıs arasında ayırıcı bir ortam olarak çalışmaktadır. 1290'da Venediklilerin gemi

9 Venturi etkisi, geniş bir kesitte akan bir akışkanın, dar bir kesitte akma durumunda kaldığında hızının artması olgusuna işaret eden bir fizik kanunudur.

10 David Abulafia: *Age*, s. 23.

11 Sam White: *Osmanlı'da İsyen İklimi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2012.

teknolojisindeki ve seyir bilgisindeki gelişme sonunda limanlarının tüm mevsimlerde açık olacağını ilan etmesinden sonra, Akdeniz her mevsim bütünleştirici bir ortam olma niteliğini kazanmış oldu. 1560'da Venedik, 15 Kasım'la, 20 Ocak arasında deniz yolculuklarını yeniden yasaklamak ihtiyacını duymuştur.

Akdeniz'in kıyı çizgilerinin özellikleri ve bir iç deniz olması dolayısıyla, Atlantik Okyanusu'nda güçlü olan gelgit hareketleri, Akdeniz'de sınırlı ölçekte kalmakta; gemilerin seyrinde sorunlar yaratmamakta, akarsuların ağzında deltaların oluşumunu kolaylaştırmaktadır. Ama akıntı ve rüzgar etkilerinin üst üste düştüğü durumlarda, buharlı gemiler öncesinde, deniz yolculuklarında önemli güçlükler yaşanmasına neden oluyordu.¹²

Akdeniz'in, on bin yıllık tarihi içinde iklim sabit kalmamıştır. Bu dönem içinde, genellikle 1570-1870 yılları arasına tarihlenen, küçük buz çağında artan yağışlar ve düşen ısı Akdeniz yerleşme düzeninde, tarımsal üretiminde önemli değişikliklere yol açmış, ovalar boşalmış, yerleşmeler yamaçlara çekilmiş; yerlerini sulak alanlar, bataklıklar, sazlıklar almıştır. Bunun sonucu sıtma artmıştır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda yamaçlar ve yaylalarda yeni bir tarım yapılanması gerçekleştirildi. Tarım alanları daralırken, ağaç ürünlerinin yayılımı arttı. Akdeniz'de buğday, ağaç ürünleri [zeytin, üzüm], küçükbaş hayvancılığının dengesi yeniden kuruldu.¹³

Akdeniz'de Gemi Teknolojisinde Yaşanan Gelişmeler

Bütünlüğü olan bir Akdeniz uygarlığından söz edebilmek için gelişmiş bir deniz ulaşımı teknolojisinin varlığı gerekmektedir. Sal ve yelkenden oluşan ilk tekneler Mısır'da MÖ. 4000 yılına kadar geriye gitmektedir. Mısırlılar ilk ahşap tekneyi MÖ. 2900'lerde yapmaya başlamışlardır. Ama gemileri bir uygarlığın gelişiminde etkin olarak kullananlar, MÖ. 1500 ile MÖ. 1200 arasında Fenikeliler olmuştur.¹⁴ Bu yıllarda Akdeniz'de kullanılan gemilerde yelkenli ticaret gemisi ve kürekli savaş gemisi ayrımı da Akdeniz'e yerleşmiştir. Bu ayrım varlığını XVII. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Az sayıda insanın kullanıldığı yelkenliler yükleri -örneğin buğdayı- karada taşınmasına göre yedi-on misli daha ucuza taşıyordu. Bu da, liman kentlerinde kentlinin beslenmesini denizden uzaklarda, kara içinde bulunan kentlere göre kolaylaştırıyor, daha büyük kentlerin oluşmasına olanak veriyordu. Bu dönemlerde ticaret gemileri ortalama 4,5 knot hız yapabiliyordu. Bu, kara ulaşımına göre üç misli daha hızlıydı. Ama yelkenli gemilerle savaş yapma

olanağı yoktu. Çünkü geminin hareketi rüzgara bağlı olunca rüzgar karşısında kalanın hiçbir şansı kalmıyordu. Onun için çok sayıda kürek tarafından hareket ettirilen, başında mahmuzlar bulunan kürekli savaş gemileri kullanılıyordu. Kürekli gemiler, 9 knot kadar hız yapabiliyorlardı. Ancak bu hız bir saat kadar sürdürülebiliyordu.¹⁵ Kürekli gemiler de seyahatlerinin büyük kısmında yelkenden yararlanıyorlardı. Seyirlerin 1/5 ile 1/7'si kürekle gerçekleştiriliyordu.¹⁶

Akdeniz'de kullanılan gemilerin sayısındaki artış, bronz çağıyla başladı. Bakır ve kalay nakli ulaşım talebini artırdı. Akdeniz'deki deniz taşımacılığındaki bir başka önemli sıçrama, VII-XI. yüzyıl arasında teknolojik gelişmeyle, gemi üretimindeki ucuzlama sonrası olmuştur. Başlangıçta tahtaların birbiriyle bağlantısı kurularak teknenin kabuğu yapılıyor, daha sonra içine bir taşıyıcı çerçeve yerleştiriliyordu.¹⁷ Bu dönemdeki teknolojik atılım sonrası önce teknelerin omurgası ve iskeleti inşa edilmekte ve sonra teknenin kaplamaları takılmaya başlamıştır. Antik dönemde tekneler kare yelken kullanıyorlardı. IX. yüzyıldan sonra Akdeniz teknelerinde, Latin yelkenler kullanılmaya başlandı. Bu yenilik, deniz teknelerine rüzgara karşı gidebilme kapasitesi kazandırdı. Bu dönemde tekneler manevralarını teknenin arkasında iki büyük kürek yardımıyla gerçekleştiriyorlardı.

XIII. yüzyılda kuzey denizlerinden Akdeniz'e gelen bir yelkenli olan cog'lar, Akdeniz'in yuvarlak [round] gemilerine göre daha etkin olmaya başladılar. Yuvarlak gemiler, beş ton yük taşımak için bir mürettebat kullanırken, cog'lar on ton yük taşımak için bir mürettebat kullanıyordu. Cog'larla birlikte Akdeniz teknelerinin yönlendirilmesinde kış dümenleri kullanılmaya başladı. Cog'lar, yüz elli tonluk yük taşıma kapasitesine sahipti. XIV-XV. yüzyılda Akdeniz'de Cog'lardan 'Karaka'lar doğdu. Cog'larda arka mizan direğine üçken yelken konularak tekne Akdeniz'in hareketli kıyılarına uygun hale geldi. Bu dönemde, dört direkli karaka'lar yapılarak bin tonluk tekne kapasitesine ulaşıldı.¹⁸

XV. yüzyılda büyük kadirgalar [kürekli gemiler] ticaret gemisi olarak kullanılmaya başlandı. İlk kullananlar, 1422 yılında Floransalılar oldu.¹⁹ Bu teknolojik olmasa da çok önemli bir organizasyonel buluştu. Cenevizliler de bu amaçla yelkenli ve kürekli bir tekne olan 'tarida'ları kullanıyorlardı.²⁰ Kürekli teknelerde

15 J. G. Landels: *Engineering in the Ancient World*, Chatto&Windus, London, 1980, s. 136. ve Hendrick Willem van Loon: *Ships*, Somerset Books, New York, 1935, s. 99.

16 Michael E. Mallett: *The Florentine Galleys in the Fifteenth Century*, The Clarendon Press, Oxford, 1967, s. 1-5.

17 Ufuk Kocabaş: 'İstanbul Üniversitesi Yenikapı Batıkları', Ufuk Kocabaş [Editör], İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı 5-6 Mayıs 2008, İstanbul, 2010, s. 30.

18 Walter Brownlee: *The First Ships Round the World*, Cambridge University Press, 1974, s. 5-10.

19 Floransalılar ticaret kadirgalarını, 1480 yılından sonra terk ettiler. Michael E. Mallett: *Ages*. s. 17-34.

20 W. S. Lindsay: *History of Merchant Shipping and Ancient Commerce*, London, 1874, s. 489.

12 Bu konuda, Bkz: John H. Pryor: *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, Kitap Yayınevi, 2004.

13 Faruk Tabak: *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım, Yapı ve Kredi Yayınları*, İstanbul, 2010, s. 20-30.

14 David Abulafia: *Age*, s.100.

taşınan bir ton yüke bir mürettebat düşerken, yelkenlilerde on ton yüke, bir mürettebat düşüyordu. Kürekli gemilerin taşıma maliyeti, yelkenli gemilere göre on misli fazlaydı. İtalyanlar, on misli pahalı tekneleri kullanarak bir ticari devrim yarattılar. Bu kürekli gemilerdeki taşımanın yarattığı maliyet, ikameler yoluyla sağlanıyordu. Bu ikamelerden birincisi, riski azaltmak ve sigorta maliyetlerini düşürmekle gerçekleşiyordu. Tüccar kadirgaları genellikle dört gemilik konvoylar halinde hareket ediyorlardı. Çok sayıda mürettebat olduğundan korsanların saldırısına karşı güvenliydiler, yelkenlilere göre daha düşük sigorta primleri ödüyorlardı. İkinci ikame, gemiler arasında mal kompozisyonlarındaki uzmanlaşmayla sağlanıyordu. Ticaret kadirgalarında, daha çok yükte hafif, pahada ağır değerli mallar, baharat, değerli kumaşlar vb. taşınıyordu. Böylece ticaret kadirgalarında taşınan malların değeri artınca sigortadan daha fazla tasarruf sağlanıyordu. Üçüncü ikame, kürek ve yelkenle hareket eden bu teknelerde büyük ölçüde rüzgar gücüne dayanıyor olsa da gerektiğinde kürekle hareket etmesi dolayısıyla, seyahat süresini kısaltıyor, daha önemlisi seyahat süresinin kestirilebilir olması sonucunu doğuruyordu. Bu durumda, gemilerin mal satmak ve mal almak için limanlarda harcadıkları süreler kısalıyordu. Dördüncü ikameyiye, bu ticaretin monopol olarak örgütlenmiş olmasını sağlıyordu. Örneğin Venedik'te ticaret kadirgaları devletçe yaptırılıyor, belli hatlarda bunların kullanımı tüccarlar arasında müzayedeye konuyordu. Bu kadirgaların gittiği limanlara başka hiç bir Venedik gemisinin mal almasına izin verilmiyordu.²¹ Bu durumda yüksek kârlılık gerçekleşebiliyordu.

Kürekli gemilerin Akdeniz'den kalkması, deniz savaşlarında topun kullanılmaya başlamasıyla oldu. Top gelişmeden önce, deniz savaşlarında gemiler birbirine borda ederek büyük ölçüde kara savaşları gibi kılıç kılıca yapılıyordu. Eğer bir geminin güvertesine kancalarla bağlanan gemiden atlayan savaşçılar dolduysa, gemiyi savunanlar geminin başında ve kıçında bulunan kasaralara çekiliyorlar, kendilerini kaledeki askerler gibi oklarla savunuyorlardı. Nitekim gemilere *culverine* denilen ilk toplar konulduğunda kasaralardan gemi güvertelerine atış yapacak şekilde konumlanmaya başlamıştı. Topun deniz savaşının temel silahı haline gelmesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişti. Ama XVI. yüzyılda Osmanlılar ve Venedikliler hala kürekli savaş gemileri kullanıyorlardı. Galata tersanesinde son kürekli savaş gemisi, 1663 tarihinde inşa edilmiştir.

XVII. yüzyılda denizlere, kalyonlar hakim olmaya başlamıştır. Sanayi devrimi oluncaya kadar denizlere kalyonlar hakim olmuşlardır. Kalyonların hakimiyeti, Akdeniz'deki kadirga limanlarının kapanması ve doldurulmasına neden

21 W. S. Lindsay: *Age*, s. 492.

olmuştur. Kalyonlar hem ticaret, hem savaşta kullanılıyorlardı. Savaş gemisi olarak kullanıldıklarında daha ince teknelere sahip oluyorlar ve altmış-yüz top taşıyorlardı. Üç ambarlı kalyonlarda, yüz yirmi top bulunuyordu. İngilizler kalyonlarında bronz toplar yerine, demir top kullanarak atış hızını artırmışlardır. Ticaret amacıyla kullanılan kalyonlar da kısmen silahlandırılıyordu. Başlangıçta beş yüz tonluk olan kalyonlar, zaman içinde özellikle ticarete kullanıldığında bin tonluk bir büyüklüğe ulaşmış bulunuyordu.²²

Gemi teknolojisinde en önemli atılım XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren hareket enerjisini su buharı gücünden alan buharlı gemilerin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Akdeniz'de, 1830-1840'lı yıllardan itibaren yelkenli ahşap teknelerin yerini, demir-çelikten yapılmış buharlı gemiler almaya başlamıştır. Bu gelişme doğa koşullarının deniz yolculukları üzerinde yarattığı riski azaltmıştır. Bu gemilerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, kullanılma amaçlarına ve taşıdıkları yüklere göre bir uzmanlaşma gelişmeye başlamıştır. Yolcu gemileri, kuru yük gemileri, tankerler vb. gelişmeye başlamıştır. XX. yüzyılda gemilerin hareketini sağlamakta kullanılan inorganik enerji türleri; motor gücü, gaz türbini, elektrik gücü, nükleer güç kullanılarak çeşitlendirilmiştir.

Gemi yapım teknolojisinde gelinen nokta büyük tonajlı gemilerin yapılmasına olanak verince, bu gemiler büyük topçu bataryalarıyla donatılmaya başlanmıştır. Bu bataryaların topları ilk yıllardaki gibi artık demir güllerle değil, patlayıcı büyük mermiler atmaya başlamıştır. Bu mermilere karşı koyabilmek için savaş gemileri kalın zırhlarla donatılmaya başlamıştır. Topçuluk sonrasında füzeler gelişmeye başlayınca, savaş gemilerinde topçu bataryalarının yerini güdümlü füzeler almaya başlayacaktır. XX. yüzyılda savaşta hava güçlerinin kazandığı kritik önem, hava güçlerini deniz savaşına taşıyacak çok büyük tonajlı uçak gemilerinin gelişmesine yol açmıştır.

Akdeniz'de Seyir Bilgisinde ve Seyire Yardımcı Altyapının İnşasında Yaşanan Gelişmeler

XII. yüzyılın ortalarına kadar denizde seyir etmek daha çok kıyı kaptanlığı yoluyla ve kıyılarda dolaşarak oluyordu. Bu kıyıları bilen kaptanlar, kıyılardaki işaretlerden yararlanarak yolculukları gerçekleştiriyor, sayılı fırtınalardan kaçınıyorlardı. Daha çok usta-çırak ilişkisi içinde öğreniliyordu. Ancak, bu dönemde, hiç açık deniz seyri yapılmıyor anlamına da gelmiyordu. Fenikeliler, rüzgar gülünü biliyorlardı. Gece astronomi bilgisini, gündüz güneş bilgisini kullanarak, belli ölçülerde açık deniz seyri yapıyorlardı.

22 Frederick Leslie Robertson: *The Evolution of Naval Armament*; E.P. Dutton&Company, New York, 1852.

1250'li yıllarda pusulanın kullanılmasıyla açık deniz seyri kolaylaştı, önce su pusulası daha sonra iğne pusulası kullanılmaya başladı. Amalfili Flavio Gioia'nın kolay kullanılabilir, pratik bir pusulayı 1320'lerde yapmasından sonra yaygınlaştı. Pusulanın gülü; 8, 16 ve 32'ye bölünmüştü. Bu yönlerin her biri, bir rüzgara tekabül ediyordu.

Pusula kullanılarak kıyı işaretlerine bağlı olmayan seyirler olanaklı hale gelince, XIII-XIV. yüzyılda 'portalan haritaları' gelişti. Bu haritalar genellikle Akdeniz merkezli haritalardı. Kullanım sırasında yıpranmaması için ceylan ya da koyun derisi üzerine yapılıyorlardı. Bu haritalarda, 17 pusula [rüzgar] gülü yer alıyordu. Her gülden çıkan, 32 çizginin oluşturduğu kanava üzerinde kıyıların ayrıntılı olarak gösterildiği bir harita yer alıyordu.²³ Gemiler bu haritalardaki pusula güllerinden yararlanarak denizdeki seyirlerini yönlendiriyorlar, gerektiğinde kıyılardaki işaretlerden yararlanarak rotalarını düzeltiyorlardı.²⁴ Bu gelişmeler Akdeniz'e yelkenli olarak cog'ların girmesi ve kürekli ticaret kadirgalarının kullanılmaya başlamasıyla paralel gidiyordu. Kıyıya ve hava koşullarına bağlı olmayan seyir olanakları, Akdeniz'i kuzey-güney doğrultusunda aşan rotaların kullanılmaya başlaması önemli ticari sonuçlar doğurdu.

XIV. yüzyılda seyir bilgisi haritalar ve denizcilik rehberlerinin yazılmasıyla gelişti ve bir birikim sağladı. Ama büyük atılım okyanusa açılma sonrasında astronomik bilgiye dayanan seyrin gelişmesiyle oldu. Bu konuda öncülüğü Portekiz yaptı. The Navigator diye tanınan Prens Henry'nin 1415 yılında Fas'a düzenlediği sefer, bu tür arayışların başlangıcı kabul edilir. Portekizlilerin ikinci atılımı, asrın ortalarında John II'nin krallığı döneminde Prens Peter açık denizlerde enleme bağlı düzeltme tablolarının geliştirilmesini sağladı.

Astronomik bilgiye dayanan seyirde ilk yapılan saptama enlemlerin hesaplanması olmuştur. Önce kuzey yarım kürede, kutup yıldızının yüksekliğini ölçen aletler geliştirilmiştir. Yükseklik ölçmek için kadran [quadrant] kullanıldı. Doğu astronomisinde bu, 'rubu tahtası' olarak biliniyordu. Ama güney yarım kürede böyle bir yıldız olmadığından, güneş üzerinden yükseklik ölçerek enlem bulma yoluna gidilmiştir.²⁵ Bunun için de usturlab kullanılmıştır. Bu konuda el kitabı oluşturacak düzeyde gelişme olması için XVI. yüzyılın ortalarını beklemek gerekmiştir.²⁶

23 Kemal Özdemir: *Osmanlı Deniz Haritaları*, Marmara Bankası Yayınları, 1992, s.41.

24 Susanna Biadene: 'Venedik Correr Müzesi Deniz Haritaları', *XIV-XVIII Yüzyıl Portalan ve Deniz Haritaları*, İtalyan Kültür Merkezi, İstanbul, 1994, s.13.

25 A. Estácio dos Reis: "Navigatıyon Instruments", *Knowledge of the Seas Pavilyons 1998 Lisbon World Exposition*, s. 105

26 İngilizcede ilk seyir el kitabı, 1528 'de Fransızcadan çevrilen *Rutter of the Sea*'dir. Özgün olarak İngilizcede yayınlanan kitap, 1574 yılında basılan *Regiment of the Sea* olmuştur.

XV. yüzyılın ortalarında açık denizdeki bir tekne bulunduğu bir yerin konumunu hassas olarak saptarken, boylamları hesaplamasında böyle bir hassasiyete ulaşamıyordu. Gerçi kuramsal olarak bu hesaplama çok kolaydı, orijindeki zamanı bilmek yeterliydi. Bu amaçla kum saatleri kullanılıyor ama bu da yeterli olmuyordu. Bu konudaki hassas ölçümler, 1736 yılından sonra kronometrelerin kullanılmasıyla gerçekleşti.²⁷

Enlemin hesabıyla portalan haritalarından enlem ve boylamlı haritalara geçişi başladı. XVI. yüzyılın ortalarında Mercator'un 1569 tarihli haritası bu tür haritaların en ünlüsüdür. Atlantik adını canlandıran da bu harita olmuştur.²⁸ Merkator'un haritasıyla haritacılık denizcilerin bir faaliyet alanı olmaktan çıkarak ayrı bir bilimsel faaliyet haline geldi. Portekizliler üstünlüklerini kaybettiler, XVII. yüzyılda haritacılık alanına Felemenkler ve Hollandalılar hakim oldular.

Osmanlı İmparatorluğu denizcileriye, XVI. yüzyılda haritacılık ve astronomi bilgisine dayalı güncel seyir bilgisine sahipti. Denizcilik bilgisi, Akdeniz limanlarında toplanan denizciler arasında kolayca yayılıyordu. Osmanlıların bu bakımdan ilk denizcilik merkezi, Gelibolu olmuştur. Harita yapımcıları ve kaptanlar ilk olarak burada yetişmiştir. Pirî Reis de burada yetişenler arasındadır. Diğer bir merkezse Galata'dır.²⁹ Buradaki portalan yapımcılarının en ünlüsü Safaî'dir. XVI yüzyılın başında Osmanlıların Akdeniz'de hakim olan portalan haritası yapımında Portekizli, Katalan ve Venedikli harita yapımcılarıyla aynı düzeyde olduğu söylenebilir. Nitekim Pirî Reis'in, 1513 tarihli dünya haritası 'Cantino' haritaları diye bilinen dünya haritalarıyla çağcıldır. Osmanlı denizcilik rehberlerinden en ünlüsü Piri Reis'in, Kanuni'ye 1523'de sunduğu Kitâb-ı Bahriye'dir. Bu kitap, Avrupa'da XV. yüzyıl başından beri yapılan isolario'ların anlayışında hazırlanmıştır ama onlara göre çok daha ayrıntılı bilgiler içermektedir.³⁰ Osmanlılar da XVI. yüzyıl başında Hint Okyanusu'na açılmaya çalışılınca astronomiye dayanan seyir bilgisine gereksinme duymuşlardır. Nitekim, Seydi Ali Reis'in, *Mirat-ı Kainat* adlı kitabında usturlabın kullanılışı, güneşin ve yıldızların yüksekliklerinin hesaplanması ve zamanı ölçülmesiyle kıblenin hesaplanışını ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.³¹

Deniz seyrini kolaylaştırmak için, Antik dönemden beri deniz fenerlerinden

27 A. Estácio dos Reis: *Age*, s. 112.

28 Frédéric Mauro: "The Atlantic and the Establishment of Contacts Between Continents", *Knowledge of the Seas Pavilyons 1998 Lisbon World Exposition*, s. 69.

29 Evliya Çelebi İstanbul'da; sekiz işyerinde on beş harita yapımcısının, on işyerinde kırk beş pusulacının, on beş işyerinde de yirmi kum saatçisinin üretim yaptığından söz etmektedir.

30 Günsel Renda: "Osmanlılar ve Deniz Haritacılığı", *XIV-XVIII Yüzyıl Portalan ve Deniz Haritaları*, İtalyan Kültür Merkezi, İstanbul, 1994, s. 20.

31 Pirî Reis: *Kitab-ı Bahriye [Birinci Cilt]*: Tercüman, İstanbul, [basım tarihi yok], s. 85.

yararlanılmıştır. İlk bilinen fener, MÖ. 700'lerde Çanakkale [Kumkale'de] yapılmıştır. Dünyanın yedi harikasından biri sayılan, İskenderiye Feneri MÖ. 270'de kullanılmaya başlanmıştır. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Ortaçağ'da fenerlerin önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Deniz fenerlerindeki yenden artış, XVII ve XVIII. yüzyıllarda canlanmıştır. Bu fenerlerde, odun ve odun kömürü yakılıyordu. Deniz ticaretinin yoğunlaşması üzerine Akdeniz'de fener yapımı yaygınlaşmıştır. Osmanlıların ilk yaptığı fener 1562 yılında inşa edilen, Fenerbahçe Feneri'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, iki yüz kadar fener inşa edilmiştir. Kırım Harbi sonrasında modern fenerlerin yapımına gidilmiştir. 1860 yılında, Fenerler İdare-i Umumiyesi kurularak yönetimi iki Fransız'a verilmiştir.

Denizde gemilerin seyir riskini azaltmak, güvenliğini artırmak bakımından atılan en önemli adımlardan biri, 1891 yılında gemilere telsiz konulmaya başlanması olmuştur. 1903 yılında Berlin'de toplanan bir konferansta bu konudaki uluslararası kurallar belirlenmiştir. 1912 yılına gelindiğinde, dünyada dört yüz yetmiş dokuz kıyı telsiz istasyonu kurulmuş ve iki bin yedi yüz elli iki gemiye telsiz konulmuş bulunuyordu.

Gemi Taşımacılığında Kullanılan Taşıma Kaplarının Gelişimi

Akdeniz'de deniz ticaretinin gelişebilmesi için sadece gemi teknolojisindeki gelişme yeterli olmamaktadır. Özellikle şarap, zeytinyağı gibi sıvı malların ve buğday, arpa vb. tanelilerin gemilerle nakledilmesini sağlayacak kapların gelişmiş olması gerekmektedir. Bu amaçla Akdeniz'de kullanılan ilk kaplar 'amfora'lar olmuştur. 'Amfora'lar, iki kulplu, dibi sivri, darboyunlu, geniş karınlı bir tür testidir. Killi toprağın, suyla karıştırılmasıyla elde edilen hamura şekil verilerek fırında pişirilerek sağlamlaştırılan keramik kap kapağın yapılması Anadolu'da MÖ. 6000 yılından beri bilinmektedir. MÖ. 2000'lerde gemiyle taşımanın başlaması üzerine amforalar da yapılmaya başlamıştır. Finikeliler cam kaplar da kullanmışlardır. Dibi sivri boyunlu amforalar, MÖ. 900'den itibaren yapılmaya başlamıştır. MÖ. 700'lerde çok yaygın hale gelmişti. Her yerleşmede farklı amforalar üretiliyordu. Bu nedenle günümüzde bulunan amforalar bize antik dönemin deniz ticaretini çözümlememizde çok değerli bilgiler getirmektedir. Amforalar, MS. VII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Amforalar kalkınca sıvı malzemeyi taşımak üzere, onun yerini ahşap fiçiler almıştır. Romalı Plinius'a göre fiçicilik, Alp bölgesinde ortaya çıkmıştır. Fiçiler ahşap şeritlerin, ağaç ve metal çemberlerle tutturulması/sıkıştırılması yoluyla elde edilen büyük silindirik kaplardır. Amforalara göre taşımacılıkta kullanılması daha kolaydır ve daha dayanıklıdır.

Sanayi devrimi sonrasında metal üretimindeki artış sonucu, sıvı ve katı malzeme

taşımak üzere, metalden yapılmış kaplar kullanılmaya başlamıştır. Bu kaplardan küçük olanları tenekelerdir. İki yüzü elektroliz yoluyla kalayla kaplanmış ince saçlardan yapılan yirmi litrelik kaplardır. İlk tenekeler, 1810'lu yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Boyanmış kalın saçlardan yapılmış, iki yüz-iki yüz yirmi litrelik silindirik kaplaraysa varil denilmektedir. Variller sanayide birçok alanda kullanıldığı gibi, tehlikeli atıkların depolanmasında da kullanılmaya başlanmıştır.

Deniz taşımacılığında verimliliği artırmada, kullanılan kaplarda sağlanan gelişmelerin etkisi oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Daha büyük verimlilik sağlamak için tankerlerde, yük gemilerinde olduğu gibi taşıma konusunda uzmanlaşmaya gidilmiştir. Bu bakımdan devrimci bir atılım, 1950'li yıllarda kuru kargoların taşınmasında konteynerların kullanılmaya başlaması olmuş ve hızla yaygınlaşmıştır. Kuru yükler, kamyon hacmindeki konteynerlere konulunca, kamyon, demiryolu ve gemi taşımacılığı türleri arasında kolayca koordinasyon kurulmaya başlanmıştır. Deniz taşımacılığında yükleme ve boşaltma maliyetleri düşmekte, yükün yeni ulaşım türlerine nakledilmesi ucuzlamaktadır. Bu etkili çözüm, konteyner gemilerinin ve uzmanlaşmış konteyner limanlarının gelişmesine yol açmıştır.

Akdeniz'de Ticarete ve Kapital Birikiminde Kurumsal/Hukuksal Altyapının Gelişimi ve Farklılaşması Üzerine

Akdeniz'in dönemlere göre tarihi coğrafyasının anlatısının kurulmasında, teknolojik gelişmenin bilinmesi önemlidir ama bu tek başına yeterli değildir, kurumsal gelişmelerle tamamlanması gerekir. Özellikle bu kurumsal değişimin kapital birikim süreçleriyle ilişkilendirilmesi, Akdeniz'in gelişme dinamiklerinin kavranmasını kolaylaştıracaktır.

Bu bakımdan Akdeniz'in tarihi coğrafyasını oluştururken, üç farklı aşamadan söz edilebilir. Bunlardan ilki, Roma hukukunda 'tüzel kişilik' kavramının geliştirilmiş olmasıdır. Bir kişinin tek başına iş yapabilmesi kapasitesi sınırlıdır. Toplumsal aktörlerin iş yapabilme kapasitesinin yükseltilebilmesinde, 'tüzel kişilik' kavramının gelişmesi çok önemli bir katkı yapmıştır. 'Tüzel kişilik', çok sayıda kişi ve mal topluluğundan doğan ve tek kişi sayılan bir varlıktır. 'Tüzel kişilik'ler, insanın iki eksikliğini tamamlamaktadır. Tüzel kişilerin ömrü, insan ömrü gibi sınırlı değildir; çok sayıda insanı ve onların mallarını/sermayesini bir araya getirerek yapabilirlik kapasitesini artırmaktadır. 'Tüzel kişilik'ler, kent yönetimi ve şirketleşme yoluyla Akdeniz'in tarihi coğrafyasının aktörlerinin kapasitesini yükseltmek bakımından önemli bir adım oluşturmıştır.³²

32 Douglass C. North: *Institution, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.

Akdeniz ticaretinde, XIII. yüzyılda bir ticari devrim yaşanmıştır. Akdeniz'de, Cog'ların ve ticaret kadirgalarının kullanılmaya başlaması ve denizde yeni seyir metotlarının gelişmesiyle birlikte ticaret yolculukları daha düzenli ve programlı hale gelmeye başlamıştır. Bu durumda tüccarların mallarıyla birlikte yolculuk yapmalarına gereksinme kalmamıştır. Onlar liman şehirlerinde oturarak, diğer limanlardaki ortaklarıyla ya da ajanlarıyla ticari faaliyetlerini yürütebilir hale gelmeye başlamışlardır. Yolculuk eden tüccardan [travelling merchant] oturan tüccara [resident merchant] geçiş olanaklı hale gelmiştir. Bu geçiş liman kentleri arasında bir farklılaşmanın ortaya çıkmasına ve eskisinden farklı bir kademelenmenin gelişmesine olanak vermiştir.

Bu gelişmeler yansımaları gemilerin sahiplik biçimindeki değişimlerde de gösterdi. Gezgin tüccarlar zamanında, gemi sahipliği çok sayıda küçük kapital sahibi tarafından bölüşülüyordu. Bu tür gemi sahipliğine Araplar, karavaniye ya da suqiyya diyorlardı. Birincisinde sahiplik ticaret yolculuğuna katılanlar arasında, ikincisindeyse bir ticari merkezdeki tüccarlar arasında bölüşülüyordu.³³ Ticaretin gelişmesi ve kapital birikiminin artışıyla birlikte, XIV. yüzyıl sonrasında hakim biçim tek sahiplik haline geldi.

Bu büyük dönüşüme paralel olarak, ticaret faaliyetlerinin kurumsallaşma biçimlerinde de değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Roma döneminde tüccarların tek girişli muhasebe defterleri tuttuğu bilinmektedir.³⁴ Tek girişli bir muhasebe, yolculuk eden tüccar için yeterliyken, oturan tüccar için artık yeterli olmamaktadır. Bu nedenle de Venedik'te iki girişli ya da T tipi muhasebe sistemleri gelişmiştir. Ancak böyle bir muhasebe sisteminde kendi işlemleriyle ortağının ya da ajanının yaptığı işlemleri ayrı ayrı görebilecek ve denetleyebilecektir.³⁵ Bu türde bir defter tutma aynı esnada birden çok pazarda iş yapan bir tüccarın her bir pazardaki alacak ve borçlarının hesaplanmasını kolaylaştırıyordu.

Diğer önemli bir buluş, poliçenin kullanılmaya başlamasıydı. İslam dünyasında süftece, Osmanlı dünyasında kitab'ül kadı aracılığıyla yapılan tanıklık nakli aynı işlevi görüyordu. Gezgin tüccarlar için de yararlı olan bu kurumsal düzenleme, yerleşik tüccarın ortaya çıkışıyla zorunluluk haline geliyordu. Artık tüccar, kendisi yolculuk yapmadığı için alışverişinde parasını yanında taşımasına olanak yoktu. Sonradan paranın gönderilmesini örgütlemek de çok sorunlar yaratıyordu. Ayrıca paranın kendisinin yollarda taşınması, soyguncular için çok

33 Aly Mohamed Fahmy: *Muslim Naval Organization in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth A.D.* National Publication & Printing House, Cairo, 1966, s. 158-162.

34 W. S. Lindsay: *Age*, s. 185.

35 Fredric Lane: *Venice A Maritime Republic*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1973, s. 140.

uygun bir ortam hazırlıyordu. Bunların dışında, artan ticaret hacminin gerektirdiği gümüş ve altın parayı sağlamakta karşılaşılan mevsimsel kıtlıkların aşılması da bu yolla bir bakıma kolaylaşıyordu. Poliçe bütün bu sorunları çözdüğü gibi, yeni bir kurumun gelişmesine de yol açtı.

Gezgin tüccarlar döneminde, onların gereksinmelerine uygun olan iki sigorta pratiği bulunuyordu. Bunlardan biri, *genel ortalama* diğeri *bottomary* idi. Genel ortalama, tehlike anında kurtulmak için kaptanın attığı yüklerin değerinin, geminin ve yüklerin değerleri ölçüsünde tüm mal sahiplerine dağıtılmasıydı.³⁶ Bottomary ise, farklılaşmamış biçimde borç verme ve sigortalamayı içeriyordu. Gemi sahipleri ve yük sahipleri, gemilerini ve yüklerini karşılık göstererek borç para alıyorlardı. Bu borç karşılığı, bir borç senedi hazırlanıyordu. Eğer yük limana sağ salim gelirse, bu borcun karşılığı ödeniyordu. Eğer yolda kazaya uğrar ya da korsanlarca ele geçirilirse, bu borcu ödeme yükümlülüğünden kurtulmuş oluyorlardı.³⁷

Bu sigorta biçimleri, yerleşik tüccar için uygun değildi. Günümüzde de geçerli olan önceden ödenen bir prim karşılığı malın sigorta edilmesini sağlayan *deniz sigortası* poliçeyle birlikte gelişti. Yüklenen malın karşılığında bir poliçe tanzim edildiğinde, mal yolculuk sırasında güvencesiz olduğu için, bir kazaya uğraması halinde, bu borç karşılıksız kalıyordu. Bu açığı kapatmak için poliçelerin tamamlayıcısı olan deniz sigortalarına gereksinme bulunuyordu. Bu sigorta işlemleri başlangıçta bankerler ya da borç para veren tüccarlarca yürütülüyordu.³⁸

XII-XIII. yüzyılda Akdeniz'in güneyi İslam ülkelerinin elinde bulunuyordu. Bu döneme kadar İslam ülkelerinin ticari pratikleriyle, İtalya'nın ticari pratikleri arasında önemli bir fark bulunmuyordu. XIII. yüzyılda ticaret devriminin yaşanmasıyla birlikte, bir ayrışma yaşanmaya başlanmıştır.

İslam dünyasında, deniz ticaretinde kullanılan temel ortaklık biçimi, 'mudarebe' olmuştur. Gezgin tüccarlar, ticaretin yükünü taşıırken sermayesini işletmek isteyenlerden borç aldığı anda, 'mudarebe' türü bir ortaklık kuruluyordu. Tüccar da yapılacak ticaret için sermaye koyarsa ortaklık, 'müşareke' adını alıyordu. Bu uzun ortaklık, uzun süreli bir amaç taşımıyordu, ömürleri kısıydı. Bir iş bitince sona eriyordu. Bu arada ortaklardan biri ölürse, ortaklık tasfiye ediliyordu. Bu Yahudilerin 'iska' sisteminden daha esnek olduğu için, İslam'ın Afrika'ya ve Doğu'ya yayılmasında etkili olmuştu. İslam'da servetin devamlılığını sağlayan tek kurum ya da tüzel kişilik, 'vakıf'tı. VIII-IX. yüzyıllarda gelişmişti ama kar amaçlı

36 William D. Winter: *Marine Insurance*, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1952, s. 2.

37 William D. Winter: *Age*, New York, 1952, s. 2.

38 William D. Winter: *Age*, s. 50.

olarak kullanılamıyordu. Kentlerin yönetimi bakımından değişik alt yapı ve kent hizmetleri sağlamak bakımından kullanılabilirdi.³⁹

Orta Çağ İtalya'sında kullanılan, 'kommenda' ve 'societas maris' türü ortaklıklar aynen İslam'ın 'mudarebe' ve 'muşareke'si gibiydi. Ama XIII-XVI. yüzyıllar boyunca İtalya'da daha uzun ömrü olan büyük miktarda sermayeyi harekete geçirebilecek tüzel kişilikler geliştirme yolunu buldular. Önce 'kommenda'yı aşan sınırsız müşterek sorumlu 'aile şirketleri' oluşturdular. Cenevizliler, 1407 yılında San Giorgia Bankası'nı kurdular, Medici'lerin 'poyra', 'ispit' sistemi firması, doksan yedi yıllık bir ömre sahip olmuştu.⁴⁰

Ancak modern ticaret kurumları İtalya'da değil, İngiltere ve Hollanda'da doğdu. Bu bakımdan öncü olan İngilizler tarafından 1581 yılında kurulan Beratlı Levant kumpanyasıydı. Bu şirketler daha sonra anonim şirketlere dönüştüler, XVIII. yüzyıl sonrasında yaygınlaştılar.⁴¹ Anonim şirketlerinin kuruluşu ve tüzel kişilik kazanması XIX. yüzyılda devletin onayına bağlı olmaktan çıktı; Akdeniz'deki İslam ülkeleri kendi dinamikleri içinde yeni tüzel kişilikler geliştiremeyince, bu ülkeler ticaret ilişkilerini gayri şahsi kurumlar içinde örgütlenmeye geçemeyince, ticaret şahsi ilişkiler içinde sürdü. İslam ülkeleri Osmanlıların ve Mısır'ın öncülüğünde XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern şirket hukukunu ve belediye kurumunu Avrupa'dan aldılar.

Korsanlık

Ticaret ve korsanlık birbirini tamamlayıcıdır.⁴² XIII. yüzyılda Cenova'da ve diğer liman kentlerinde korsanlığa yatırım yapmak bir ticari pratik haline gelmişti. Kapital sahipleri, kentlerinin düşmanlarıyla ya da kilisenin düşmanlarıyla çarpışmak için bir kadirge donatıyorlardı. Bunu finanse edenlere, %25-100 arasında değişen bir kar sözü veriliyordu. Korsanlar sefer sonrasında, Cenova'da ya da vurgun mallarının satıldığı yerlerde söz verdikleri karı ödüyorlardı.⁴³ Korsanlığın sistem içinde adeta kurumsallaşmış bir yeri bulunuyordu. Korsanlığın sistemle bütünleşmesi sadece ticaret alanında değil, savaş alanında da. Merkezi güçlerin büyük donanmalar donatması, çok pahalıydı. Bu nedenle merkezi donanmalarını görel olarak küçük tutuyor, büyük seferler büyük savaşlar olduğunda

ilişki içinde oldukları korsanları sefere davet ediyorlardı. Örneğin haçlı ittifakları Malta şövalyelerini, Osmanlılar Kuzey Afrika'da yerleşmiş Barbaros Hayretin, Turgut Reis vb. gibi korsanları kullanıyorlardı. Aslında meşruiyet ve toplumdaki saygınlıkları açısından Malta Şövalyeleriyle bu Garp Ocaklarının korsanları arasında işlev ve nitelik açısından bir farklılık yoktur. Bu korsanlar, Barbaros örneğinde ya da Andrea Doria örneğinde olduğu gibi bu büyük deniz güçlerinin kumandanı haline gelebiliyordu.

III. DÖNEMLERE GÖRE AKDENİZ'İN TARİHİ COĞRAFYASI İÇİN BİR ANLATI

Akdeniz'in 10.000 yıllık tarihine ilişkin bir anlatı kurarken bu uzun tarihi dönemi tarihsel coğrafya süreçlerinin farklılıklarına göre altı döneme ayırarak ele almak uygun olacaktır. Bu dönemler;

- *Birinci Dönem: Akdeniz'in oluştuğu MÖ. 8000'den, MÖ. 1000'de Truva'nın çöküşüne kadar geçen süre.*
- *İkinci Dönem: MÖ. 1000'den MÖ. 508'de Roma Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen süre.*
- *Üçüncü Dönem: Roma Cumhuriyeti'nin kuruluşundan, XIII. yüzyılda Akdeniz'de ticari devrim yaşanıncaya kadar geçen süre. Roma ve Bizans Akdeniz'i.*
- *Dördüncü Dönem: XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında, Rönesans'ı yaratan, Dünyanın ticari merkezi olan ve merkezi rolünü korumak için mücadele eden Akdeniz.*
- *Beşinci Dönem: XVII. yüzyıldan, II. Dünya Savaşı sonuna kadar geçen sürede, emperyalist denetime giren Akdeniz.*
- *Altıncı Dönem: II. Dünya Savaşı, sömürgeciliğin tasfiyesiyle ulus devletler Akdeniz'inin oluşumu ve Avrupa Birliği tarafından ikiye bölünen ulus devletler Akdeniz'i olarak sıralanabilir.*

Birinci Dönem: Akdeniz'in Oluştığı MÖ. 8000'den, MÖ. 1000'de Truva'nın Çöküşüne Kadar Geçen Süre

Bu yedi bin yıllık çok uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönem içinde Neolitik [Cıllı Taş Dönemi], Kalkolitik [Bakır Çağı], Bronz Çağı ve Demir Çağı'nın başlangıcı bulunmaktadır.⁴⁴ Bu dönemin ilk beş bin yılında, bir Akdeniz bütünlüğünden söz etmek doğru olmaz. Akdeniz'in kıyılarında elverişli konuma sahip yerlerde birbirleriyle ilişkisi zayıf küçük yerleşmeler yer alıyordu. Bir Akdeniz olgusundan söz edebilmek için, Bronz Çağı'nı beklemek gerekir. Bronz Çağı,

39 Timur Kuran: *Yollar Ayrılırken*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

40 Timur Kuran: *Age*, s. 98-100.

41 Hollanda'nın öyküsü için, Bkz: G. R. Bosscha Erdbrink: *At the Threshold of Felicity: Ottoman- Dutch Relations During the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Port 1726-1744*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

42 Cyrus H. Kanaker: *Piracy was a Bussiness*, R. Smith Publishers Inc, Rindge, New Hampshire, 1953, s. 24.

43 Eugene H. Bryne: *Genoese Shippinc in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Medieval Academia of Armenia, 1930, s. 62.

44 Bu konuda Bkz, Ufuk Esin: *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979. Ufuk Esin: *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupalı Kültürler Sorunu*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1981.

Anadolu'da MÖ. 3000'de başlamışsa da, Girit'te, Ege'de ve Hellas'ta [Yunanistan] MÖ. 2500-MÖ. 2000 yılları arasında gerçekleşmiştir.⁴⁵

Bu dönemde bir Akdeniz bütünleşmesi oluşmaya başlamıştır. Finikeliler, MÖ. 1400'lerde Doğu Akdeniz'de liman kentleri arasında bir ticaret ağı oluşturmuştu. Dönemin Akdeniz uygarlığı, iki odak etrafında gelişmişti. Bunlardan birinci odağı, Ege'deki Kiklad Adaları ve Girit Adası, ikinci odağı Truva oluşturmuyordu. Akdeniz'deki ilk uygarlıkların gelişmesinin Ege'de başlamış olmasında çok adalı yapısı etkili olmuştur.

Girit Adası'nda, Minos Uygarlığı MÖ. 3500'lerde kuruldu. Minos Uygarlığı, saray merkezli yönetim ve ekonomiler olarak gelişti. Saraylar yönetim merkezleriydi, tapınaklar sarayların içinde yer alırdı. İşyerleri ve depo alanları da saray içinde bulunuyordu. Bunlardan en çok araştırılanı, Knossos Sarayı sistemi olmuştur. Ada da, kalay ticareti yapıyor, Kıbrıs'tan gelen bakırla, bronz aletler üretiliyordu. Minos kültürü henüz çözülmemiş olsa da yazıya sahipti. Bu uygarlığın sona erişiminin MÖ. 1630'da, Tera adasındaki volkanın patlaması olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁶

Kiklad Adaları, Delos Adası çevresindeki iki yüz yirmi adadan oluşmaktadır. Bu adalarda MÖ. 3000-MÖ. 2000 tarihlerinde bir Kiklad uygarlığı oluşmuştur. Bu adalardan Milos'da en önemli ticaret maddesi olan obsidiyen, Kyontos'ta da bakır vardı.

Miken Uygarlığı, MÖ. 1800'lerde Akalıların Yunanistan'ı istilas ve yerli çiftlikler üzerinde askeri bir egemenlik kurmasıyla gerçekleşti. Mikenliler, çöken Minos Uygarlığının ticari ağının yerini korsanlarıyla aldılar. Miken Uygarlığının odağı, Miken kentiydi. Bu odak siyasal olmaktan çok, ticaret referanslıydı. Mikenliler mallarını Sicilya ve İtalya'ya göndermeye başladılar. MÖ. 1400'de Miken yazısını kullanıyorlardı. Mikenliler; Teselya, Trakya ve Çanakkale doğrultusunda yayıldılar, Batı Anadolu'ya yayılmasında Truva'yla çatışmak durumunda kaldılar. Miken Uygarlığı, MÖ. 1100'lerde Makedonya'dan gelen Dorların akımıyla son buldu.⁴⁷

Truva'nın Çanakkale Boğazı'nın girişindeki, gemilerin sığınmasına olanak veren konumu, ona Karadeniz'e geçiş bakımından stratejik bir önem kazandırmıştı. Neolitik bir öncülü olmayan bu kent, Bronz Çağı'nda doğdu, dokumacılık,

çiftçilik yapılıyor, antrepo işlevi görünüyordu. Bronz Çağı boyunca kent çok kez yıkılmasına rağmen katman katman yeniden inşa edildi. VII., katmanı oluşturan Truva, MÖ. 1190-MÖ. 1180'de yanarak yıkıldığında, Akdeniz'de karanlık çağ başlamış oluyordu.⁴⁸ Kenti yıkanlar, Mikenliler olmuştu. Kentin yeniden canlanması için karanlık çağın geçmesi gerekmiştir.

Bronz Çağı'nın sonuna gelirken, Doğu Akdeniz, Ege Denizi ve İyon Denizi ve çevresindeki liman kentleri arasında ticari ilişkiler oldukça gelişmiş bulunuyordu. Bir anlamda bu dönemde potansiyel Akdeniz'in ancak bu ölçüdeki bir kısmı hayat bulmuş, gerçekleştirilmiş bulunuyordu.

Bronz Çağı sonunda, Demir Çağı başında nedenleri yeterince açıklanmamış bir çöküş yaşanmaya başladı. Akdeniz'in uygarlık odaklarını oluşturan kentler yıkıldı. Bu dönemde sadece Akdeniz'deki adalarda ve kıyı kentlerinde değil, karalardaki imparatorlukların önemli kentleri de yıkılıyordu. Nitekim Anadolu'da Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta, MÖ. 1200'lerde yıkılmıştır. Bu kentler etrafında oluşan kültürel odaklar dağılmış, saray ekonomileri çökmüş, köy ekonomilerine dönülmüş, Akdeniz'de MÖ. 1200-MÖ. 800 arasında geniş alanları kontrol eden siyasi otoritenin kalmadığı, günümüze gelen yazılı belgelerin bulunmadığı dört yüz yıl kadar süren bir karanlık çağ yaşanmıştır.⁴⁹

İkinci Dönem: MÖ. 1000'den MÖ. 508'e Roma Cumhuriyetinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süre

Akdeniz, MÖ. 800'den itibaren karanlık çağdan çıkmaya başladığında, Akdeniz'de üç yenilikçi ticaret odağı oluşmaya başlamıştı. Bunlar; Fenikelilerin, Yunanlılar ve Etrüsklerin kurdukları kentlerin oluşturduğu ticaret ağlarıdır.

Doğu Akdeniz'de yerleşen Fenikeliler, birbirinden bağımsız, Arados, Sayda, Sur ve Ugarid gibi kentlerden oluşuyorlardı. Lübnan kıyısında yan yana olmasına rağmen bir siyasal birlik oluşturmuyordu. Onları işgal edilecek topraklar değil, ticaret ilgilendiriyordu. Bu bakımdan bu kentlerin bağımsızlığı bir avantaj oluşturmuyordu. Ticaretleri için henüz para kullanmıyorlardı. Ama büyük ödemeler için gümüş ve bakır külçeler kullanıyorlardı. Kendilerine tüccar anlamına gelen, 'Kenani' diyorlardı. Onlara, 'Fenikeli' adını verenler Yunanlılardı. Akdeniz'in karanlık çağında da etkinlikleri sürüyordu. MÖ.1050'lerde Fenike alfabesini geliştirmişlerdi. Fenikeliler karanlık çağdan çıkan Akdeniz'de koloniler kurdular. Sicilya'da, Korsika'da, Cebelitarık'ı geçerek okyanus kıyısında, MÖ. 800'de Cadiz'i

⁴⁵ Bu konuda Bkz, Sevgi Aktüre: *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1994.

⁴⁶ David Abulafia: *Age*, s. 43-46.

⁴⁷ Bu konuda ayrıntı için Bkz.: George Thomson: *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler*, Tarih Öncesi Ege I. Payel Yayınları, İstanbul, 1983. George Thomson: *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler*, Tarih Öncesi Ege II. Payel Yayınları, İstanbul, 1985.

⁴⁸ Truva konusunda ayrıntılar için, Bkz: *Troya Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk Sergisi Kataloğu*, T.C. Kültür Bakanlığı, Yapı ve Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. 2002.

⁴⁹ David Abulafia: *Age*, s. 71-88.

kurdular. Fenikelilerin, MÖ. 800'de Güney Akdeniz kıyılarında kurduğu Kartaca daha sonraki zamanlarda Akdeniz'in yenilikçi odaklarından biri haline geldi.⁵⁰

Yunanlılar karanlık çağdan çıkıldığında, MÖ. 800'de Mikenlileri yıkan Rodos ve 12 Adalar'a yerleşmiş olan Dor'lar, Küçük Menderes'le Gediz arasındaki kentlerde yaşayan İyonlar, Gediz'in kuzeyindeki kentlere yerleşmiş Aiol'lar ve Pelepones'deki Arkadya'lılardan oluşuyordu. Bunlar da Fenikelilerde olduğu gibi ortak bir kimliğe sahip değildi. Bunlar arasında Yunan [Helen] kimliğinin oluşması MÖ. VI. yüzyılda Pers tehdidinin ortaya çıkışı sonrasında gerçekleşti.

Yunanlıların oluşturduğu ticaret ağının odağında MÖ. 700'lerde, Korintos bir yenilik odağı olarak yükseldi. Bronz ve demirden silah ve zırh ihraç ediyorlardı. İlk kürekli tiremeler burada inşa edildi. Korinthos büyüyerek kendisini besleyemez hale gelince, İyon Denizi ve Adriyatik Denizi'nde koloniler kurmaya başladılar. Burada üretilen tahılın ihracını yapıyorlardı.⁵¹

MÖ. 1000'de, Yunanistan'da Dorlardan kaçarak Batı Anadolu'ya gelen Akalılar, 12 İyon kentini kurmaya başlamışlardı. Bu kentler; Efes, Kolofon, Teos [Sığacık], Milet, Myus, Priene, Lebedus, Erthrae [İldırı], Klazomenai, Phokaia [Foça], Kios'dan [Sakız] oluşuyordu. Bunlara daha sonra, Symrna [İzmir] katıldı. İyon kentleri en parlak dönemini, MÖ. 650-MÖ. 546'da yaşadılar. Bir yandan güçlü bir ticaret ağı oluşturunuyordu. Öte yandan Thales, Anaksimandros, Hekataios bu kentleri bilimsel ve felsefi gelişmenin gerçekleştirdiği birer odak haline getirmişti.⁵²

MÖ. 700'de Lidyalılar, İzmir ve Milet'i işgal ettiler, diğer İyon kentlerini de ekonomik olarak denetlemeye başladılar. Lidya Kralı Kresus, İyonya'yı işgal etti. Doğudan gelen Perslerin MÖ. 546'da Lidyalıları mağlup etmesi üzerine İyonya, Ahemeniş İmparatorluğu'nun denetime girdikten sonra İyon kentleri hızlı bir çöküş içine girdi.

MÖ. 750'lerde Etrüskler, Orta İtalya'da Batı Akdeniz'deki ilk önemli yenilik odağını oluşturdular. Etrüsk sözcüğü, Yunanca 'barbar korsan' anlamına geliyordu. İtalya'nın batı kıyısındaki Pisa, Tarquinia, Caere ve Veii gibi kentleri kurdular. Villanoven kültürünü geliştirmişlerdi. Ekonomileri, metal ticaretine dayanıyordu. Etrüsklüler, MÖ. 700'de alfabeyi Yunanlılardan almışlardı. Yunanlıların, İtalya'nın batı kıyısında kurdukları, Kyma ve Ischia kentleri Yunanlılarla, Etrüsklerin ilişkisin artırdı.⁵³

50 Bu konuda, Bkz: Sabatino Moscati: *Fenikeliler*, Dost Kitabevi, Ankara, s. 25-158.

51 David Abulafia: *Age*, s. 111-128.

52 Bu konuda ayrıntılı bilgi için, Bkz. Sevgi Aktüre: *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

53 David Abulafia: *Age*, s. 129-148.

Bu dönemde Akdeniz mekanını birleştiren ticaret ağlarının temel ögesi, kent devletleri oldu. Kent devleti, kapalı, kendine yeterli bir yerleşme hücresiydi. Otonom, yazılı yasalara göre yönetilen, bir ya da iki tanrısı olan, kuru tarım yapılan çevresindeki toprak sahiplerinin kentte oturduğu, kentte yabancılara yer olmayan, köleliğin yaygın olduğu yönetime sahip bir yerleşimdir. Bu sistemde ticaret için, artı ürün bulunmaktadır. Ticaret ve yönetim, kentin merkezindeki agoralarda gerçekleştirilmektedir. Bu koşullar, paranın dolaşıma daha hızlı girmesini kolaylaştırmaktadır.

Akdeniz'i oluşturan ticaret ağının ikinci ögesi, kolonilerdir. Genellikle MÖ. 800'den sonra sayıları artmıştır. Bu koloniler, siyasal olarak ve ticaret bakımından bağımlı bir partner olmadan çok ayrı bir kent olarak görülmelidir.

Bu üç ticaret ağının etkileşmesi, İtalya'nın güneyinde Sybaris'te yoğunluk kazanmış burada bir 'emporium' oluşmuştu, Yunan, Finike ve Etrüsk mallarının hepsini bir araya getiriyordu. Bu, Sybarius'un MÖ. 560'da yıkılmasına kadar sürmüştü. Yunan kültürüyle, Fenike kültürünün yarıştığı yer Sicilya Adası olmuştu. Yunan [Helen] kültürü, bu dönemde İspanya'nın doğu kıyılarına yayıldı, Tarragona ve Tyris'te bir emporium kuruldu.⁵⁴ Bu dönemde Fenike, Yunan ve Etrüsk ticaret sistemleri artık Akdeniz'in tümünü kapsar hale geldiği için Akdeniz'in bütünlüğünün kurulması tamamlanmış bulunuyordu.

Üçüncü Dönem: Roma Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan XIII. Yüzyılda Akdeniz'de Ticari Devrim Yaşanıncaya Kadar Geçen Süre, Roma ve Bizans Akdeniz'i

Bu dönemde Akdeniz'in bütünlüğünü sağlayan temel mekanizma, kent devletleri ve adalar arasında kurulan ticari ağlar olmaktan çıkıp, karalardaki büyük alanların denetimine yönelen siyasal güç projeleri haline geldi. Artık Akdeniz'in denetimi, karaların denetlenmesiyle kurulacaktı. Önceki dönemlerde kara güçleri Asurlular, Hititliler, Mısırlılar denizlerdeki denetimlerle ilgilenmiyorlardı. Deniz onların denetimlerinin sınırlarını oluşturunuyorlardı. MÖ. VI. yüzyıldaki Pers genişlemesinin başlangıcında onlar da işgal ettikleri kentleri vergiye bağlıyor ama işlerine karışmıyorlardı. Oysa İyon kentlerinin, denizle güçlü ilişkileri bulunuyordu. Bu kentleri almaları, onların fetih programını değiştirmiş, Helen kentlerini de kapsar hale getirmişti. MÖ. 499'da Persler büyük bir donanma oluşturduğunda, bu donanma temelde Fenike gemilerine dayanıyordu.

Bu tehdit karşısında Perslere karşı otuz bir kent bir araya gelerek, MÖ. 477'de 'Delos Birliği'ni kurdular. Delos Adası, Ege'nin ortasındaki bir kült merkezi olarak böyle bir işlev için uygun görülmüştü. Persler karşısında güç birliklerini

54 David Abulafia: *Age*, s. 149-162.

teyit ediyordu. Bu savaşlardan Atina, bir deniz imparatorluğunun başkenti olarak çıkmıştı; görkemli bir inşa süreci yaşamıştı. MÖ. V. yüzyılın ortasında bir seçkinler demokrasi uygulanıyordu.⁵⁵ Atina ve çevresindeki nüfus artınca, ciddi beslenme sorunları yaratmaya başlamıştı. Özellikle Sicilya, Ağrıboz, Midilli ve Trakya'nın tahılına ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle bir imparatorluk olması gerekiyordu. Bu, bir deniz imparatorluğuydu. Büyük bir donanmaya dayanıyordu. Delos Birliği'ni, Güney Yunanistan kentlerini, Sparta'nın hâkimiyeti altında bir araya getiren Pelepones Birliği dengeliyordu. Bu çekişme sonucu, MÖ. 432'de Atinalılarla Spartalılar arasında Pelopenez Savaşı başladı. Başlangıçta Atina'nın başarılarıyla giden savaş, Midilli'ye ve Sicilya'ya sıçradı. MÖ. 427'de Atinalılar, Sicilya'da cephe açtılar. Sicilya buğdayının Pelepones'e gitmesini engellemek istiyorlardı. Başlangıçta Sicilya'da sağladığı başarılar sonrasında MÖ. 414'de, Sirakuza'ya saldırdılar. Bu saldırı başarısız oldu, Atina donanması ezildi. MÖ. 405'de Spartalılar karşısında Atinalılar donanmalarını kaybettiler, Atina barış istemek zorunda kaldı. Ege Denizi, Spartalıların denetimine geçti. Atina İmparatorluğu da çözülmüş oldu.⁵⁶

Akdeniz'deki güçler dengesini yeniden belirleyen, Roma İmparatorluğu'nun doğması oldu. Bu sürecin başlayışı Roma kralının devrilip MÖ. 509'da Roma Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başladı denilebilir. Roma'nın tüm Akdeniz'i denetimi altına alması yüzyıllar aldı. İlk iki yüzyılda, Etrüsk modeline göre Yunan savaş bilgisinden yararlanarak kurulmuş ordularıyla, Orta İtalya'dan başlayarak, tüm İtalyan yarım adasını denetim altına aldılar.

Atina İmparatorluğu'nun çöktüğü yıllarda, Roma Cumhuriyeti İtalya'daki denetimini artırıyordu, ancak denizde henüz bir iddia taşımıyordu. Akdeniz'in batısında tek önemli deniz gücü olarak, Kartacalılar kalmıştı.⁵⁷ Kartaca'nın Hellas, Sicilya ve İtalya'daki Yunan kentleriyle ilişkisi gelişti. Yunanca, Kartaca seçkinlerinin ikinci dili haline geldi. Kartaca geniş konut yerleşimleri, ticaret ve donanma limanlarıyla kozmopolit bir kent olarak dönemin en önemli uygarlık odaklarından biri haline gelmişti.⁵⁸

MÖ IV. yüzyılın başında Atinalılar kendilerini topladılar. Yeni bir Atina konfederasyonu oluşturdular. MÖ. 394'de Knidos açıklarında, Spartalılarla yaptıkları deniz savaşını kazandılar. Atinalılar iktisadi refahlarını geliştirerek, kentte bir mimarlık atılımı gerçekleştirdiler. MÖ. IV yüzyılda Atina demokrasinin, hitabetin

55 Bu konuda, Bkz: Alfred Zimmern: *The Greek Commonwealth*: Oxford University Press, Glasgow, 1961.

56 David Abulafia: *Age*, s. 163-179.

57 Kartacalılar için Bkz., Sabatino Moscati: *Age*, s. 159-252.

58 David Abulafia: *Age*, s. 199-205.

ve felsefenin altın çağını yaşadı. Platon, Demosthenes ve Aristoteles bu dönemde yaşadı. Atina Akademisi, en parlak dönemini yaşadı. Atina'nın gücünü kaybetmesi, Makedonya'dan İskender'in yükselmesiyle oldu. MÖ. 335'de Korint Birliği'ne kendini kumandan seçtirerek, ordusunu tüm Yunan kentlerinden toplayarak oluşturmuş ve MÖ. 334'de Çanakkale'yi geçerek sefere başlamıştır. İlk olarak Pers ordusuyla, Granikos Savaşı'nı yapmış ve kazanmıştır. Bu savaş, İskender'e Batı Anadolu'nun kapısını açmıştır. Milet'i, Halikarnas'ı almış ve Perge'ye yönelmiştir. İskender, MÖ. 333'te Kilikya kapılarında Issos'ta yapılan savaşta Persleri yenilgiye uğratarak Hellaslıların adeta intikamını aldı ama Pers ülkesine yönelmedi. Perslerin, Akdeniz kıyısındaki hâkimiyetine son vermeye yöneldi. Perslere donanmalarını veren Fenike kentlerine yöneldi. Mısır'ın yüzünün Akdeniz'e dönmesini sağlayacak, İskenderiye'yi kurdu. Kentin planlamasıyla doğrudan kendi ilgileniyordu. Mısır'dan sonra Hindistan'a yöneldi. Bir Helen Pers İmparatorluğu oluşturmak hayali vardı. Hindistan'dan Babil'e geldiğinde, otuz iki yaşında öldüğünde bu hayal de yarıda kalmış oldu. Helenistik sanat, Kartaca ve Etrüsklülere etkilediği gibi Helenistik düşünceler Yahudilere, Süryanilere ve Mısırlılara çok çekici geliyordu. Helen kültürünü yayan merkezlik rolünü, Hellas'tan çok İskenderiye yüklendi. Mısır tanrılarıyla, Yunan tanrılarının tekabülleri kuruldu. İskenderiye'yi bir kültür odağı haline getiren ticaretten çok, 'müze' ve 'kütüphanesi'ydi.⁵⁹

Roma Cumhuriyeti kurulduktan sonra MÖ. 509'da Kartaca'yla imzaladıkları anlaşma onların savaşla ilgilenmekten çok, ticaretle ilgilendiğini gösteriyordu. Onlar denizde değil karada hâkimiyet kurmak istiyorlardı. Roma'nın, Kartaca'yla MÖ. 348'de bu anlaşmayı yenilemesi hala bir deniz gücü olmaya yönelmediğini göstermekteydi. Romalıların Güney Etrüsk toprakları ilerlemesi, denizle ilgilerini geliştiriyordu. Başlangıçta Yunan İtalya'sı ve Etrüsk kentlerinden gelen malları Roma'ya ulaştırmak için Tiber'in ağzında, Ostia limanını geliştirdiler.

Romalıları İtalya'nın dışına çıkaran Kartaca ile Roma arasındaki hâkimiyetin belirlendiği Pön Savaşları oldu. MÖ. 264-241 arasındaki birinci Pön Savaşları, Sicilya ve Afrika'da yapıldı. MÖ. 263-262'de Sicilya'da 40.000 Roma askeri bulunuyordu. Savaşı Roma kazandı. MÖ. 256'da Sicilya'da Ekonomos denizsavaşında 250 Roma gemisi 350 Kartaca gemisini bozguna uğrattı. Bu zafer, Sicilya boğazını Romalıların açtı ve Afrika'ya ulaştırdı. Nihayet MÖ.241'de Romalıların denizde Kartacalıları yendi. Roma'nın Korsika ve Sicilyayı denetler hale gelmesinden sonra Kartacalılar; Malta, İbiza, Kuzey Afrika ve İspanya'ya yöneldiler. İkinci Pön Savaşı, MÖ. 218-MÖ. 201 arasında karada gerçekleşti. Romalıların karşı çok sayıdaki kara muharebesini Hannibal'in kazanmış olmasına karşın, nihai zafer MÖ. 202'de

59 David Abulafia: *Age*, s. 181-198.

Zama Savaşı'nda Romalıların oldu. MÖ. 201'de yapılan anlaşmayla Kartacalılar, Roma'ya önemli bir tazminat ödemeyi kabul ettiler. Kartaca'nın, beş yüz savaş gemisi ya-kılmak durumunda bırakıldı. Afrika dışındaki tüm mülklerinden mahrum edildiler.

Roma; Makedonya, Orta Yunanistan ve Suriye'deki sorunlarını çözdükten sonra MÖ. 187'de hemen hemen tüm Akdeniz'i denetim altına almış oluyordu. Mısır'da Ptolemis'ler hala güçlerini koruyorlardı. MÖ. 151'de, Kartacalılar tazminat ödemelerini tamamladılar. Üçüncü Pön Savaşı, Roma'nın Kartacalıların kentlerini terk ederek kıydan on beş kilometre içeride yerleşmelerini istemeleriyle başladı. Kartacalılar bunu kabul etmeyince, savaş başladı. MÖ. 146'da, Romalılar Kartaca'yı bir daha ayağa kal-kamayacak şekilde yıktılar. Yüz yirmi yıla yayılan Pön Savaşları sonuçlanmış oldu.

Aynı yıl Roma, Korinthos'u zaptetti, buradaki sanat eserleri Roma'ya götürüldü. Roma Yunanistan üzerindeki denetimi kurunca da Akdeniz, 'Bizim Deniz' [*Mare Nostrum*] haline geldi. Kartaca'nın,⁶⁰ Kartaca bölgesi ve Korinthos'u ele geçirmesi sonrasında Roma'nın etki alanı, İspanya'dan Rodos'a kadar uzanır hale geldi. Tüccarları bütün Akdeniz'le sıkı ilişki kurar hale gelmişti, ancak aristokratlar kendilerini tüccarlardan farklı sınıftan gördükleri için ticaretle uğraşmıyordu.

Roma, İtalya'da denetimini yaygınlaştırdıkça kendi yönetimi altına giren birçok kentin yurttaşlarına müttefik statüsü verdi, kıdemli ordu mensuplarının denetiminde koloniler oluşturdular. Kartaca ve Korinthos'tan alınan esirler tarlalarda çalıştırılmıştır. İberyalı esirler, Güney İtalya'da gümüş madenlerinde çalıştırılmıştır. Köleler birikim yaparak özgürlüklerini satın alabiliyorlardı. MÖ. 1 civarında kentte, iki yüz bin kölenin olduğu tahmin edilmektedir. Azatlı köleler, banker ve tüccar olarak büyük servetler kazanabiliyorlardı. Roma'da Yunanlılar, Suriyeliler, Afrikalılar ve İspanyollardan oluşan göçmen nüfus artmış, kentin belli bölümlerinde Yunanca hâkim dil haline gelmişti.

Akdeniz'in bir Roma gölü haline gelmesi, Octavius'un MÖ. 30'da Mısır'ın il-hakını ilan etmesiyle tamamlandı. Oktavius'un iktidara gelmesi sonrasında Ak-deniz'in tüm kıyıları ve adaları Roma'nın egemenliğine girdi, iki yüz yıl süren *Pax Romana* dönemi başladı. Mısır'ın ele geçirilmesi tahıl sağlanması problemini çözmüştü.⁶¹ MÖ. 27'de Augustus, 'Roma Cumhuriyeti'ni 'Roma İmparatorluğu'na dönüştürmüştü.

'Geç Roma Dönemi'nde var olan düzeni önemli düzeyde etkileyen iki olgusu;

- Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nca kabul edilmesi,
- Germen kavimlerinin istilasıyla.

60 David Abulafia: *Age*, s. 199-224.

61 David Abulafia: *Age*, s. 225-246.

Yunan tanrıları, Romalılarca yeni adlarla üretilmişti. İmparatorlarını da tanrı-laştırıyorlardı. Ama Yahudilere ibadet hakkı tanımışlardı. Hristiyanlık yayılmaya başladığında Yahudilerle yarışırken, Romalılardan işkence görüyorlardı. Constantinus, MS. 312'de Hristiyanlığı kabul etti. Constantin'in politikası, Hristiyanlığın Akdeniz'de yayılmasını hızlandırdı. Ama kısa süre içinde görüş ayrılıkları belirdi. Constantin, Yeni Roma'yı [Kostantinopolis] kurarken, bu kentin putperest tapınak-larıyla kirletilmesini istemiyordu. MS. 325'de İznik'te toplanan kilise konsülüne başkanlık etti. Burada kabul edilen 'İznik Amentüsü', Ortodoks Hristiyanlığın temel haline geldi. MS. 700'lerde Akdeniz'de Arap akınları başladığında Akdeniz'de Hristiyanlık Katolik ve Ortodoks olarak iki ayrılarak yerleşmiş bulunuyordu.⁶²

Bu imparatorluk, MS. 350'ler de Çin'in baskısıyla doğudan başlayan Hun, Slav ve Alan göçleri çoğunluğu Germen olan Gotlar, Anglo-Saksonlar, Vandallar ve Frankları yerlerinden oynatarak güney batıya sürmüştü. Roma bu gerçeğe MS. 375'de yüz yüze gelmiş ve kavimler göçünün etkisiyle MS. 395'de Batı ve Doğu Roma olarak ikiye bölünmüştü. Bu göç devam etmiş ve V. yüzyılda Batı Roma ve Batı Akdeniz'de istilalar dolayısıyla büyük bir belirsizlik yaşanmaya başlamıştır. MS. 410'da Vizigolu Alarik, Roma'yı yağmalamış, ardından da Vizigot ordula-rı İspanya'yı işgal etmişti. Diğer barbar halklar da Vandallar, Suevler, Alanlar Roma İmparatorluğu'na yürüyüş halindeydi. Burada İznik konsülünün öğretile-ri doğrultusunda, Arius'çu bir düzen kurdular. MS. 455'de Vandallar, Roma'ya bir sefer yaptılar, MS. 456'da Korsika'yı zapt ettiler. Bir süre için Sardinya'yı denetim altına aldılar. Her yıl Sicilya'ya baskın yapıyorlardı. Vandallar kendine özgü nitelikte bir deniz imparatorluğu oluşturdular. MS. 476 da German Savaş-çı Odoacer'in, İmparator Romulus'un düşürülmesiyle Batı Roma İmparatorluğu sona ermiş oldu.⁶³

Batı Roma'nın yok oluşu, ekonomik ağırlığın doğuya kayması sonucunu doğurdu. Doğu kentli, batı kırsaldı. İskenderiye, Efes, Gazze geliyordu. Yeni Roma'nın kuruluşundan yüz elli yıl geçtikten sonra Akdeniz'in siyasal ve et-nik coğrafyası büyük ölçüde değişmişti. MS. 534'de I. Justinianus, Kartaca'yı ele geçirerek Vandal krallığını yıktıktan sonra, Bizans generali Belisarios Sicilya'ya hakim oldu, Napoli'yi aldı. Bizans'ın etkisi, Cenova'ya uzanmaya başladı. MS. 540'da Akdeniz'deki veba salgını, Kostantinopol'ü de vurdu. Kent nüfusunun %30'unu kaybetti. Justinianus, genişlemesini sürdürdü. Güney İspanya'ya ordular göndererek Cartegena bölgesini denetimine aldı. Sardinia ve Balear adaları-nın da Bizans'ın denetimine girmesiyle Bizans, Roma İmparatorluğu'nu yeniden

62 David Abulafia: *Age*, s. 247-261.

63 Roma İmparatorluğu'nun çöküşü konusunda klasikleşmiş bir çalışma olarak Bkz.: Edward Gibbon: *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt. I, II, III, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul, 1987-1988.

kurma hedefini gerçekleştirmede önemli bir yol almış oldu. Anadolu ikinci kez, Pers tehdidiyle karşılaştı. Sart, MS. 616'da Perslerce tahrip edildi ve tekrar canlanamadı. Aynı kaderi Bergama da yaşadı. Yunanistan anakarası, Slav hâkimiyetinde yıkıma uğradı.⁶⁴

VI. yüzyılda, Bizans eski Roma'nın bütünlüğünü yeniden üretemedi. Bizans, sadece kuzey barbarlarının tehdidi altında değil doğudan da gelen güçlü bir tehdidin altındaydı. Bu tehdit yalnız Perslerden değil, daha önemli olarak yeni yükselmeye başlayan Müslümanlardan geliyordu. Suriye ve Mısır'ı istila edenler, Müslüman-Arap ordularıydı. Arap genişlemesinin odağı, Irak ve İran oldu. Kuzey Afrika'yı zapt ettiler. Kartaca'nın bir daha canlanmayacak şekilde sonunu getirenler, Araplar oldu. Tunus'ta yeni bir kent kurdular. Araplar, MS. 654'de Rodos açıklarında, Bizans donanmasını mağlup etmeyi başardı. Arap orduları, MS. 674'de ve MS. 717'de Konstantinopol'ü kuşattılar ama sonuç alamadılar. İslam, Akdeniz Birliğini parçalarken Akdeniz'in bir bölümü için yeni bir birliğin temelini atıyordu. MS. 711'de İspanya'nın, Arap Berberi ordularınca istilası sonrasında Müslüman donanmalarının öz güvenin artırdı. Bizans, Sicilya'nın batısındaki denizlerdeki denetimini büyük ölçüde yitirdi. MS. 800'lerde bu bölgenin denizleri çok tehlikeli hale geldi. Müslüman donanmalarının faaliyetlerinin amacı, toprak genişletmekten çok esir de dahil, ganimet sağlamaktı.

Müslümanların Avrupa'da ilerleyişi, MS. 732'de Frankların Poitiers Savaşı'nı kazanmasıyla durmuştur. Karşılarındaki temel güç Charlemagne [Şarlman] ve Frank ordularıydı. Franklar MS. 751'de, İtalya'nın büyük kısmını ele geçirmişti. Franklar MS. 791'de, Adriyatik kıyısında Bizans hâkimiyetindeki İstria'yı aldılar. Bizans, Adriyatik'i bir savunma hattı olarak görüyordu. Franklar ile Bizans arasındaki hoşnutsuzluk, MS. 800'de Charlemagne'na Papa tarafından Kutsal Roma Germen İmparatorluğu tacının giydirilmesiyle arttı. Germen kavimleri içinde sadece Franklar, Katolikliği kabul etmişlerdi. Charlemagne, Piave, Po ve Adige akarsularının denize döküldüğü yerdeki bataklık alan ve lagünlere yerleşen halkı safına çekmeyi başardı. Bizans bir donanma göndererek, MS. 807'de lagünlerin çoğunu geri aldı. Lagünlerden ve Charlemagne ile yapılan Adriyatik Savaşı'ndan, Venedik doğdu. Franklar'la çatışma lagünün dağınık halkını, deniz istilacılarından uzun bir 'lido'yla korunan ama kara istilacılarını caydırarak kadar kıyı şeridinden uzakta savunabilir bir ada grubunda toplanmaya teşvik etti. Marsilya gerileme dönemine girince, Venedik Doğu Akdeniz'le ticari ve diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü, yenilikçi bir odak haline geldi. Daha sonraki dönemde Akdeniz'in kaderini etkilemek bakımından önemli roller oynadı.⁶⁵

Müslüman hâkimiyetinin Fas, İspanya ve nihayet Sicilya'yı içerecek şekilde

64 David Abulafia: Age, s. 263-276.

65 Fredric C. Lane: Venice A Maritime Republic, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1973, s. 1-8.

genişlemesi, Akdeniz'in güney yarısını fırsatlar sunan bir Müslüman gölüne çevirmişti. Müslümanların 'kâfir topraklarına' gitmesi yasaklandığı için, Akdeniz'deki ticaret Müslümanların topraklarını Hristiyan ve Yahudi tüccarlara açmasıyla gerçekleşiyordu. Mısır'ın Arap istilacıları, üstlerini VII. yüzyılda el-Fustat'ta kurmuşlardı. Daha sonra başkenti Yeni Kahire'nin kalesinin yanına taşıdılar. Fustat, Yahudi ve Kıpti nüfusun merkezi haline geldi. Fustat'ta bir sinagog da ele geçen 'Geniza Belgeleri', Fustat ticareti hakkında zengin bilgiler vermektedir. Fustat ve Palermo'daki Yahudi tüccar aileleri arasında ittifak evlilikleri yapılıyordu. Tüccarlar Batı Akdeniz'i, Yemen ve Hindistan'a bağlayan ticaret ağlarını genişletmeyi başardılar. Doğu baharatı, Mısır üzerinden Akdeniz'e akmaya başladı. Keten, Mısır'dan gelip Sicilya ve Tunus'a gönderilirken, İpek kimi zaman İspanya ve Sicilya'dan geliyordu. MS. 969'da Kahire, Fatimi hanedanının üssü olunca Halifelik buraya taşındı. Levant ve Kuzey Afrika kentleri canlandı. Hristiyan kentlerinden çok azı, gemilerini Müslüman kentlerine gönderiyordu. Bu bakımdan Venedik ve Amalfi bir farklılık gösteriyordu. Amalfililer, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki çatışmada tarafsız kalarak refahlarını artırdılar.⁶⁶

İtalya'da Pisa ve Cenova'nın yükselişi de en azından Amalfi'nin yükselişi kadar ilgi çekicidir. Bu iki kent, Batı Akdeniz'i korsanlardan temizlemekte ve Kutsal Topraklar, Mısır ve Bizans'a kadar Doğuya uzanan tüccar ve yerleşimci kolonileri tarafından yaşatılan ticaret kolonileri yaratmakta çok başarılı oldular. Cenova'nın doğal zenginliği sınırlıdır. Tahıl üreten ovalardan kopuktur. Kıyı şeridinin en gözde ürünleri; şarap, kestane, otlar ve zeytinyağıdır. Gemi inşası istisna edilirse, bir sanayi merkezi değildi. Limanı uzun yüzyıllar süren iyileştirmelerden sonra ortaçağ sonlarına doğru uygun hale geldi. Ceneviz'in ekonomisini sürdürebilmesi için, Cenevizlilerin ticarete başarılı olmaları gerekiyordu. Bu gereksinmeden, döneminin en iddialı ticaret ağlarından biri doğdu. Pisa'nın durumu farklıdır. Kent denizden biraz içeride Arno Irmağı'nın iki yanında yer aldığı için, iyi bir limanı yoktu. Kent, tahıl ekilen ve koyunculuk yapılan alanların yakınındaydı. Pisa, vatandaşlarının beslenmesini sağlamakta Cenova'dan daha iyi bir konumdadır. Ama Toskana, Provence ve Sardunya'daki sığınma yerlerinden gelen Müslüman korsanlarının saldırılarına açıktı. Pisa ve Cenova Tiren Denizi'ni korsanlardan temizlemeye yöneldiler. İtalya'da merkezi otorite çok zayıfladığı için, Cenovalılar ve Pisalılar kendi donanmalarını kurdular. Bu kentlerde iktidar, yerel patricilerin eline geçti. XII. yüzyıl başında bunlar, kent-cumhuriyetleri halinde örgütlenmeye başladı. Patriciler, Cenova'nın ve Pisa'nın ticari

66 David Abulafia: Age, s. 297-310.

imparatorluklarını yarattılar. Patriciler, sanatkârlarla ve denizcilerle iktidarlarını bölüşmek istemiyordu. Bu kentler, demokratik bir cumhuriyetten çok oligarşik bir cumhuriyet haline geldiler.⁶⁷

Cenova, Pisa ve Venedik tüccarları daha önceki dönemin yıldızı, Amalfi tüccarlarından farklı davranıyorlardı. Daha üst kademe tüketicilere yönelerek, Güney Almanya'daki saraylara ve kentlere yöneldiler. Champagne pazarlarından Felemenk yün kumaşları alıyorlardı. Bu üç kent Akdeniz dışında, Batı Avrupa'da dallanıp budaklanan bir ticari ağ oluşturmaya başladılar. Ticaret nitelik değiştirmeye başlıyordu. Ticari bir devrime doğru yol alınmaya başlıyordu. İtalya'nın kuzeyinde oluşan Cenova, Pisa ve Venedik ticaretlerini oturtuktan sonra Akdeniz'de Müslüman hâkimiyetini geriletmeye başladılar. Venedik, Adriyatik'in Müslüman korsanlardan kurtarılması için MS. 880'de Bizanslılarla işbirliği yaparak karşılığında Bizans'tan imtiyazlar sağladı. Pisa donanması, MS. 1063 Müslüman Palermo'ya MS. 1078'de Tunus sahilindeki Mehdiye kentine saldırıda bulundu. MS. 1060'larda Norman şövalyelerinin Sicilya'yı işgallerinden sonra XI. yüzyıl sonunda Müslümanlar Akdeniz'deki mutlak hâkimiyetlerini yitirmiş oldular.⁶⁸

Akdeniz'deki Müslüman denetimin geriletilmesi konusunda yeni bir girişim, MS. 1085'de Papa tarafından Haçlı seferlerinin örgütlenmesiyle başlatıldı.⁶⁹ Haçlı orduları, MS. 1098'de Antakya'yı, 1099'da Kudüs'ü aldılar. Müslüman denizcilği, Hristiyan donanmalarına karşı koyamıyordu. Doğu Akdeniz güzergâhları; Pisalılar, Cenevizliler ve Venediklilerin elinde geçti. Bizans İmparatoru, Venedik'in desteği olmadan dayanamayacağını görerek MS. 1126'da verdiği imtiyazları teyit etti. İstanbul Haliç'te, Venedik tüccarları için bir mahalle oluşturuldu. Artık Amalfi ve Geniza tüccarları gölgede kalıyordu. I. Roger Sicilya'nın işgalini MS. 1091'de tamamladı. Sicilya, Norman egemenliğinde gelişti. Messina Cenova ve Pisa'yı Akka ve İskenderiye bağlayan güzergâhın ana uğrak noktası oldu. Edessa'daki [Urfa] Haçlı kontluğunun Müslümanlara geçmesinden sonra Papa, II. Haçlı Seferi için çağrı yaptı. MS. 1147-MS. 1148'de gerçekleşen bu sefer temelde Bizans'a yönelmişti. Sicilya'da I. Roger bundan yararlanarak, etki alanını artırmaya çalıştı ve Yunanistan'a saldırdı. Tripoliyi ve Tunus'ta Mehdiye'yi aldı. MS. 1127'de de, Malta'yı almıştır. Ama Roger'in, MS. 1154'de ölümünden sonra oğlu krallığın bütünlüğünü koruyamadı. Bizanslılar, Apulia ve Venedik'in desteğiyle Sicilya'yı işgal ettiler. Ama II. Wilhelm MS. 1166-MS. 1189 Sicilya'daki tahıl yetiştiren toprakların efendisi olarak servet edinmeyi başardı. Sicilya ekonomisiyle, Pisa, Cenova ve Venedik

67 David Abulafia: Age, s. 311-317.

68 David Abulafia: Age, s. 317-326.

69 Bu konuda Bkz.: P. M. Holt: *Haçlılar Çağı XI. yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

ekonomisi arasında bir bütünleşme oldu. MS. 1074'de, İskenderiye'ye saldırdı. MS. 1185'de, Bizans'ın derinliklerine gitti ve Selanik'i aldı ancak elinde tutamadı. XII. yüzyıl sonunda Selahaddin Eyyubi Kudüs, Suriye ve Mısır üzerinde denetim kurmuş ve Frank ordularını yenerek Akka'yı alınca, MS. 1189'da III. Haçlı Seferleri başladı. Bu, deniz gücü ağırlıklı bir seferdi. Sefer sonucunda, Akka'yı geri aldılar. Bu kent, İtalyan kentlerinin doğu ticaretinde kritik bir öneme sahipti. Akka'da Pisa'lıların, Venediklilerin öz yönetimli mahalleri bulunuyordu. Bunların arasında Cenevizlilerin mahalleleri yer alıyordu. Haklarını özenle savunan cemaatlerin yer aldığı bu kentte çatışma eksik olmuyordu. MS. 1200'e gelindiğinde Sicilya krallığı çözülmüş, Sicilya sularının denetimi büyük ölçüde, İtalyan korsanlarının eline geçmiş bulunuyordu.

MS. 1202'de IV. Haçlı Seferi planlanmaya başladığında, hedef olarak Selahaddin Eyyubi'nin esas güç merkezi İskenderiye'ye yönelmiş bulunuyordu. Ama hazırlık sırasında Bizans'ın yaşadığı iktidar krizi, Venediklilerin yönlendirmesiyle seferin hedefini değiştirdi, Konstantinopolis'e yöneltti. MS. 1204'de Konstantinopolis işgal edildi ve yağmalandı. Bazı sanat eserleri, Venedik'e götürüldü. Bunlar arasında hipodromdan alınarak, San Marco Meydanı'na yerleştirilmiş dört at da bulunuyordu.⁷⁰ Bizans'ın değişik bölgelerinde, Bizans prensleri bir direniş örgütlemeye çalıştılar.

İstanbul'un Latin İmparatorluğunun elinde bulunduğu dönemde, Batı Ege'de ve İstanbul'da Venedikliler hâkim bulunuyordu. İznik'te direnen Mihail Paleologos, MS. 1261'de kurulmuş olan Latin İmparatorluğunu yıkarak, Konstantinopolis'i geri alınca durum değişti. Paleologos bu savaşta kendilerine destek veren Cenevizlilerle, 13 Mart 1261'de yaptığı Nif [Kemalpaşa] Anlaşmasıyla Konstantinopol'de bir Ceneviz kolonisi kurma imtiyazı ve Karadeniz'e çıkma imtiyazı verildi.⁷¹ Bizans İmparatorlarının Konstantinopol'den uzak kaldığı 57 yılda İzmir bir ticaret merkezi olarak önem kazanmıştı. Bizanslılar Konstantinopol'e geri dönmelerinden sonra kuzeye yöneldiler, İzmir'i Cenevizlilerin, Anadolu'yu Müslümanların kontrolüne bıraktılar.

Karadeniz'e ilk çıkanlar, Cenevizliler oldu. Ama Bizanslılar, 1268'de benzer imtiyazları Venediklilere tanıdılar. Venedik ve Ceneviz çatışması hızlandı. Cenevizliler, Galata merkezli olarak Karadeniz'in güney kıyısında Amasra, Sinop, Samsun [Amisos] ve Fatsa ve Trabzon'da koloniler oluşturdular. Köle, kereste, tahıl, balık, balmumu, bakır, sabun, kendir ticareti yapıyorlardı. Karadeniz'in

70 Frederic C. Lane: Age, s. 41.

71 Bu konuda Bkz.: G. I. Bratianu: *Recherches Sur Le: Commerce Génois Dans La Mer Noire Au XIII Siècle*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1929. ; David Abulafia: Age, s. 361-379.

kuzey kıyısındaki ticaret, Altın Orda Devleti tarafından verilen imtiyazlara dayanıyordu. Bu kıyıdaki Venedik kolonisi, Tana ve Ceneviz elindeki Kefe'ydi. Cenevizliler burayı İstanbul'dan, Hazar ötesine uzanan ticaretin merkezi haline getirdiler. Venedik ile Ceneviz arasındaki rekabet, 1293'de altı yıl süren bir savaşa dönüştü. Savaşı Cenevizliler kazanınca, hâkimiyetlerini artırdılar.⁷² Cenevizlilerin, Karadeniz ticaretini ele geçirmelerinden sonra Amisos/Samsun'un ve Trabzon'un önemi arttı. Karadeniz'deki bu ticaret gelişmesinin bir yanında İtalyan kent devletleri varken, diğer yanında Moğol/Altın Orda Devleti'nin sağladığı olanakların etkisi vardır.⁷³

Akdeniz'in doğusunda çatışmalar içinde egemenlikler sürekli olarak yeniden tanımlanırken, Batı Akdeniz de sakin değildi. XIII. yüzyıl başında İspanya ve Tunus toprakları üzerindeki Muvahhid hâkimiyeti de parçalanma sürecine girmiş bulunuyordu. Pisa ve Cenova'nın Akdeniz'in batısını denetlemek için yarışıyorlardı. Ama XIII. yüzyılda karşılıklı Barcelona'nın önderlik ettiği Aragon kralı ve Katalonya kontu I. Jaime'nin gittikçe güçlenen iktidarınca desteklenen Perpignan, Montpelier, Marsilya ve Mallorca adalarından oluşan bir kentler topluluğu ortaya çıktı. XIII. yüzyıl sonunda, Katalan gemileri güvenirlilik konusunda iyi bir üne sahip hale gelmişlerdi. Doğuya uzanan baharat ticaretindeki İtalyan hâkimiyetini kırmak istiyorlardı. Ama onların gücü, Tunus ve Batı Akdeniz'de kurdukları ilişkilerden kaynaklandığı için tahıl ve Kuzey Afrikalı köle ticaretindeki uzmanlaşmayla yetinmek durumunda kaldılar. Haçlı seferleri, Kudüs Krallığı'nın Akka'dan yöneltilen kıyı şeridini korumak için sonuç alamadıkları çabalara girdiler. MS. 1219-MS. 1221 arasındaki V. Haçlı Seferi sonucu, kısa bir süre için Nil deltasını, Nil deltasındaki Dimyat ele geçirildi. Fransız Kralı IX. Louis'in, MS. 1248'de Dimyat'a açtığı sefer felaketle sonuçlandı. Eyyübi Hükümdarı olan Memlûklular, MS. 1250'de Mısır ve Suriye'ye hâkim oldular. Memlûklular MS. 1291'de Kudüs Krallığını ortadan kaldırdılar. Bundan sonra Akka kenti uluslararası ticari işlevlerini kaybetti.⁷⁴

XIII. yüzyılda bir ticari devrim yaşanırken artık bir dünya ekonomisi oluşmaya başlamıştır. Akdeniz, üç kanaldan Dünya'ya bağlanıyordu.⁷⁵ Bu yollardan biri, kuzey yoluydu. Cenova, Venedik, Kostantinopol, Trabzon, Tebriz üzerinden

72 Emel Kılıç: "Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadi Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun", Osman Köse [Editör]: *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs 2013, s. 19-46.

73 Bu konuda Bkz.: Mehmet Tezcan: "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIV, sayı. 1, Temmuz, 2009, s. 151-194.

74 Bu dönemde ticaretin yapısı için Bkz.: W. Heyd: *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

75 Bu konuda Bkz.: Şerafettin Turan: *Türkiye-İtalya İlişkileri*, Metis Yayınları, İstanbul, 1990.

İpek Yolu'yla Semerkand'a ve Asya'ya bağlanıyordu. Orta yol denilebilecek ikincisi; Venedik, Antakya, Halep, Bağdat ve Basra üzerinden Hindistan'a bağlanan, 'Baharat Yolu'ydü. Güney yolu denilebilecek üçüncü yol; İskenderiye, Kahire, Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu yoluyla, Hindistan'a bağlanıyordu. Akdeniz, Asya'yla sıkı sıkıya bağlıyken, Avrupa'yla bağlantısı çok daha zayıftı. Böyle bir ilişki ağının oluşması, sadece Akdeniz ve çevresindeki siyasal yapılanma dolayısıyla ortaya çıkmamıştı. XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi, Asya ötesindeki ticaret yollarının yeniden düzenlenmesinin de etkisi vardı. Moğol yükselişi sonrasında, Doğu ipeklilerini Karadeniz sahillerine getiren bir güzergâh açılmıştı. Bu gelişme Akdeniz'deki değişimle bir araya gelince kuzey yolu oluşmuştu.

Dördüncü Dönem: XIII. ve XVI. Yüzyıllar Arasında, Rönesans'ı Yaratan, Dünyanın Ticari Merkezi Olan ve Merkezi Rolünü Korumak İçin Mücadele Eden Akdeniz

Akdeniz'de, XIII. yüzyılda yaşanan ticari devrim ve bunun paralelinde oluşan, Pisa-Floransa Cumhuriyetleri, Cenova Cumhuriyeti, Venedik Cumhuriyeti, Napoli Krallığı, Milano Dukalığı, Savoie Dukalığı, Papalık Hükümeti, Napoli ve Sicilya krallıkları gibi kent devletlerinin karşılıklı etkileşimleriyle İtalya'da oluştukları yenilikçi ortam, Rönesans'ın doğmasına yol açtı. Akdeniz, Antik Yunan'da kendi ürettiği düşünceyi yeniden keşfediyordu. Ortaçağ'da kıymeti kalmamış insana değeri yeniden iade edildi. Geliştirilen Hümanist düşünce içinde insanın yapabilirliğine inanılmaya başladı, insan merkezcilik gelişti. Gerçeğin güzelliğine, gerçeği bulmanın insan yetisi içinde olduğuna inanıldı. Bu bağlamda yeryüzü, araştırılmaya değer bir yer olarak görülmeye başlamıştır. Böyle bir gelişme, Avrupa'da coğrafi keşiflerin ve aydınlanmanın önünü açmıştır. Bu gelişme bir sonraki dönemde, Akdeniz'in Avrupa karşısında gerileme sürecinin işlemeye başlamasının da yolunu açmıştır.⁷⁶

Ticari devrimde önemli yol almış olan Akdeniz, XIV. yüzyılın ortalarında büyük bir veba felaketiyle karşılaştı. VIII. yüzyıl sonrasında görülmeyen büyük veba salgınları, bu dönemde yeniden görülmeye başlamıştır. Moğollarca, Cenevizlilerin Kırım'daki üssü olan Kefe'ye getirilmiş olan veba, 1347'de Konstantinopol'a, 1348'de Gazze'ye, İskenderiye'ye; Napoli ve Mayorka'ya ulaşmış oluyordu. Bu salgında çok büyük can kayıpları yaşanmıştır. Bundan sonra Akdeniz'de veba salgınları, belli aralıklarla tekrar etmiştir. Veba, 1840 sonrasında denetim altına alınmıştır.⁷⁷

76 Bu konuda klasik bir eser için Bkz.: Jacob Burckhardt: *İtalya'da Rönesans Kültürü*, I .II, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1957-1958.

77 Bu konuda Bkz., Daniel Panzac: *Osmanlı İmparatorluğunda Veba [1700-1850]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

XIV. yüzyıl sonunda Akdeniz’de egemenlik, küçük güçler arasında parçalanmıştı. Akdeniz ticaretini denetlemekteki temelde büyük yarışma, Ceneviz ve Venedik arasında yaşanıyordu. Bu yarışma, zaman zaman savaşa dönüşüyordu. Temel anlaşmazlık, Ege’den Karadeniz’e ulaşımının denetlenmesi konusunda yaşanıyordu. İlk savaş, 1350-1355 arasında yaşandı. Bu savaş sırasında Macaristan Venedik’ten, Dalmaçya Dükliği’nı aldı. İkinci savaş, 1378-1381 arasında yaşandı. 1379’da Cenevizliler, Venedik Lido’su boyunca köyler yaktılar ve Lagünün güney ucundaki Chioggia’ya taarruz ettiler. Venedik bu saldırılara dayanmayı başarınca, Ceneviz kuşatmasını sürdüremedi ve barış yapıldı. Venedik, Bozcaada’yı [Tenesos] kaybetti, Kıbrıs’ta Ceneviz haklarını ve şeker ticaretinde, Ceneviz’in rolünü kabul etti. Venedik, kadirgalarını Beyrut ve İskenderiye’ye göndererek özellikle baharat gibi maddelerde, Levant ticaretinin merkezi olarak kaldı. Cenevizliler yuvarlak gövdeli gemilerle, şap, tahıl, kurutulmuş meyve gibi daha havaleli malların ticaretindeki uzmanlaşmasını sürdürdü.⁷⁸

XV. yüzyılda bir yandan Akdeniz’deki parçalanmış egemenlikler, hem Batı Akdeniz’de hem de Doğu Akdeniz’de bütünleşerek büyük güçler haline geliyordu. Öte yandan özellikle XV. yüzyılda dünya okyanuslarında bir keşifler çağı açılıyordu. Batı Akdeniz’de yükselen güç, Katalanlar oldu. 1392’de, Sicilya’yı işgal ettiler. V. Alfonso, 1442’de Napoli’yi aldı. Katalonya, Aragon krallığının merkezi Barse-lona deniz gücünün ve yayılcılığının üssü oldu. XV. yüzyılda bu deniz gücü, Belear Adaları, Korsika, Sardunya, Sicilya, Güney İtalya ve Atina’yı denetler hale gelmişti. Bu temel üzerine, 1469’da Aragon Kralı II. Ferdinand’la Castilla Kraliçesi I. Isabella’nın evlenmesiyle, İspanya Krallığının temeli atıldı. 1492’de Granada Emirliği’nin alınmasıyla, İspanya’nın son Müslüman devleti de ortadan kalkmış oldu. 1512’de Navarre Krallığı’nın alınması sonrasında, 1516’da monarşiler tek bir İspanya Krallığı içinde bir araya geldiler.

Akdeniz’in batısında böyle bir bütünleşme olurken, doğusunda Osmanlı İmparatorluğu yükseliyor ve bu bölgede siyasal egemenliği bütünleştiriyordu. Osmanlı Devleti, kuruluşunda bir kara gücüydü. Başlangıçta, denizler üzerinde stratejik bir amacı yoktur. Ama II. Mehmet’in, 1453’de Kostantinopol’ü ele geçirmesi, önemli bir kırılma noktası olmuştur. II. Mehmet, İstanbul’un muhasarasına bir donanma getirmiş bulunuyordu. II. Mehmet, Müslümanların denetiminde bir yeni Roma İmparatorluğu oluşturma vizyonuna sahipti. Akdeniz’e açılma, bu vizyonun bir parçasıydı. II. Mehmet, Adriyatik sahillerine inmeye başladı ve Valona’yı ve Scutari’yi [İşkodra] aldı. Ayrıca Osmanlılar, Ege’deki Venedik üstlerine saldırdılar, Lemnos [Limni], Negroponte’yi [Eğriboz] aldılar. Ama Osmanlılar,

78 David Abulafia: Age, s. 421-429.

Venediklilere ticaret imtiyazı sağlamaya devam etti. Onların ticaret yapmasını istiyorlardı ama onların stratejik yerlerdeki hâkimiyetini kabul etmiyordu. Dene-tim kendi ellerinde bulunsun istiyorlardı. 1461 yılında II. Mehmet’in, Trabzon’u almasından ve onun ölümünden sonra 1484’de Osmanlıların, Kili ve Akgerman’ı almasıyla Karadeniz, bir Türk gölü haline gelmiş oldu.⁷⁹ Zaten 1453 sonrasında Cenevizlilerin, Galata merkezli Karadeniz ticareti zemin kaybetmeye başlamıştı.

Osmanlıların Akdeniz’deki denetimi artırmak bakımından en kritik sorunla-rından biri, Hospitalier Şövalyeleri Rodos ve Bodrum’u denetlemekte olmalarıydı. II. Mehmet, 1480’de Bodrum’u kuşattıysa da alamadı. Hospitalier Şövalyeleri, Akdeniz ticaretinde tehdit olmayı sürdürdüler.⁸⁰ Katalanlar bakımından Türkle-rin sürpriz teşkil eden hamlesi, 1480’de Otranto’yu kuşatması oldu. II. Mehmet 1481’de ölünce, İtalya üzerinde Osmanlı tehdidi azalmış oldu.

Osmanlılar, Adriyatik kıyısındaki tüm limanların tamamen denetim altına alınmasının doğru olmayacağını farkına varınca, Osmanlı ve Hristiyan dünya arasında ticaretin yapılabileceği bir kent devletinin gelişmesine olanak verdiler. Ragusa-Dubrovnik Cumhuriyeti, bu farkındalıktan yararlanarak geliştiler. Bu kent bir anlamda, Apulia’ya bağlı yaşamak durumundaydı. Ragusa’yı Apulia’dan taşıyan, buğday, zeytinyağı, tuzlanmış et, şarap ve meyve olmadan ayakta tutu-yordu. Kent, İtalya ve İspanya’dan gelen yünü dokumak konusunda uzmanlaş-mıştı.

XV. yüzyılda Akdeniz’in batısında ve doğusunda iki büyük güç oluşurken, İtalya’nın *innovative* kent devletlerinin başını çeken Venedik ve Ceneviz kent devletleri denetledikleri ticaret ağlarının işlerliğini korumaya çalışıyorlardı. Cenevizliler ve Venedikliler bu nedenle, Osmanlı sarayıyla ilişkilerini saygılı dü-zeyde tutuyorlardı. Mısır’da Memlûklular’sa, Doğu Akdeniz’de söz sahibi olmak istiyorlardı. Memlûklular, 1424-1426’da Kıbrıs’ı istila ettiler. Doğu Akdeniz’de Osmanlı ve Memlûk baskısı arttıkça, Cenevizliler batıya yöneldi. Şekeri, Sicilya ve İspanya’dan; tahılı Sicilya ve Fas’tan almaya başladılar. Batı’ya yönelik Atlan-tik’e açılış haline intikal etti, Ceblitarık’ı aşarak 1420’lerde Maderia’ya ardından Azorlar, Kanarya’lar, Yeşil Burun Adaları [Cabo Verde], Sao Tomé’ye ulaştılar. Bu yerleşmeler, Portekiz’in topraklarıydı. Ama buraya açılmak için gerekli ser-maye ve teknoloji, Cenevizlilerden geliyordu. Bu aşamada Portekiz’in hedefleri arasında, Hindistan’a gitmekten çok Akdeniz’deki etkisini artırmak vardı. Roma

79 Mustafa Daş-Türkmen Törel: “XIV ve XIX Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Gözüyle Karadeniz Ticareti”, Osman Köse: Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs 2013, s. 843-852.

80 Bu konuda Bkz., Nicolas Vatin: Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

öncesi dönemde de Akdeniz'in temel aktörü, kent devletleriydi. Roma İmparatorluğu farklı bir hakimiyet biçimi getirmişti. Bu dönemde İtalya'yla sınırlı olarak yine kent devletleri doğuyordu.

XV. yüzyılın sonunda, dünyanın keşifler çağına girmesinin sonuçları alınmaya başlamıştı. Bunda Rönesans'ın dünyayı keşfedilecek bir yer olarak görmesinin payı yüksekti. Ama bu konuya ilişkin kurumsal alt yapının oluşmasında, Portekiz Prensi gemici Henry'nin payı yüksektir. Henry, 1412'de coğrafik keşiflerin yapılmasını talimatını verir. 1433 yılında, Afrika kıyılarına yönelen keşif faaliyeti başlar. Bu faaliyetin Portekiz bakımından getirisi, 1434'den itibaren köle ticaretini artırması olur. Bu açılımda Osmanlıların hem baharat, hem de İpek Yolu'nu ele geçirmesinin de etkisi olduğu düşünülerek, denizci devletleri alternatif yollar aramaya ittiği söylenebilir. İlk yıllarda keşifleri yapanlar, İtalyan denizcileri olmuştur. Amerika'yı keşfeden denizcilerden Kristof Kolomb, Cenevizli; Amerigo Vespucci, Floransalı bir denizcidir. Ama Ümit Burnu'nu dolaşarak, 1498'de Kalküta'ya ulaşan Vasco da Gama ve 1522'de dünyayı dolaşan Magellan, Portekizli'ydiler. Vasco da Gama'nın, Ümit Burnu'ndan Hindistan'a ulaşması, Akdeniz'de hemen etkisini gösterdi. İlk baharat gemisi, 1501 yılında Lizbon'a ulaştı. 1503 yılında Portekizliler, Kızıl Deniz'e girdiler.⁸¹ 1504 yılında Venedik gemileri, İskenderiye ve Beyrut'ta alacak baharat bulamadılar.⁸² Osmanlılar, Portekiz'in Akdeniz'deki ticaretinin Hindistan'la olan bağlantılarını kopartmak istiyordu. Bu proje, Osmanlıların güneye yayılımını da beraberinde getirdi. Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Suriye'yi, 1517'de Mısır'ı alması sonrasında oluşturulan Süveyş donanmasının Portekiz etkisine karşı düzenlediği seferlerde kısmen de olsa elde edilen başarılar, Portekizlileri tamamen ortadan kaldırmaya da onların etki alanlarını sınırladı.

XVI. yüzyılın ilk yirmi yılında, Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı alması, Doğu Akdeniz'i bir 'Osmanlı Gölü' haline getirmişti. Bu denetimi tehdit eden en stratejik ada, Hospitalier Şövalyeleri elindeki Rodos'tu. Kanuni Sultan Süleyman, 1522'de Rodos'u aldı.⁸³ Şövalyelerin elinden Rodos alınınca, Bodrum, Aydos ve Tahtalı kaleleriyle İstanköy ve Sömbeki adaları da Osmanlıların denetimine geçti.

XV. yüzyıldan sonra, Akdeniz'de korsan faaliyetlerinde önemli bir artış olmaya başlamıştı. Korsanlığın var olabilmesi için, deniz ticaretinin canlı olması gerekiyordu. Deniz ticaretinde yaşanan devrim, korsanlığın gelişmesi için uygun bir

ortam yaratıyordu. XVI. yüzyılın yılın başında Ege Denizi'nde korsanlığa başlayan Barbaros Kardeşler, 1512 sonrasında Mağrip kıyılarında görülmeye başladılar. 1516-1517'de İspanyollarla yaptıkları savaşlarla Kuzey Afrika'da Tenes, Tlemsen kentlerini ele geçirdiler, Cezayir'i denetim altına aldılar.⁸⁴ Barbaros Hayrettin'in Cezayir'de güçlenmesi ve yaptığı baskınlar karşısında dengeyi kurabilmek için, Kutsal Roma German İmparatoru V. Karl [Şarlken], 1530'da Malta'yı Rodos'u kaybetmiş bulunan Hospitalier Şövalyelerine verdi.⁸⁵ Dönemin iki büyük siyasal gücü çatışmanın en canlı olduğu yerlerde, iki korsanlık odağı Cezayir ve Malta'yı oluşturduktan sonra çatışmalarını, hem devletler hem de korsanlık düzeyinde yoğun olarak sürdürdüler.⁸⁶

Kanuni Sultan Süleyman ve V. Karl [Şarlken], arasında güç yarışması hem karada, hem denizde sürüyordu. 1532'de Kanuni Sultan Süleyman, Avusturya üzerinden Macaristan'a doğru ordusunu gönderdiğinde, karada önemli bir dirençle karşılaşmamıştı. Ama aynı yıl, V. Karl'ın [Şarlken] safına geçmiş olan Andrea Doria kumandasındaki donanma, Koron Kalesi'ni işgal etmişti. Kanuni Sultan Süleyman buna yanıt vermek için, Barbaros Hayrettin'i Cezayir'den çağırdı. 1533 yılı yazında, on dört kalyonla Haliç'e giren Barbaros, altmış yedi yaşında, Osmanlı Kaptanı Deryası Hayrettin Paşa olmuştu. O kış, dönemin en büyüğü olan Osmanlı tersanesinde, büyük bir donanma inşa edilmişti. 1534 yazında Osmanlı donanması Akdeniz'de korku salıyordu. Osmanlı tersanesi, donanmayı güçlendirmeye devam etti. Osmanlılar, V. Karl'a [Şarlken] karşı Fransız Kralı I. François'le ittifaka girerek, İtalya'ya bir sefer düzenlemek istiyordu. 1537 Mayıs'ında, Kanuni Sultan Süleyman, Arnavutluk kıyısında bulunan, Valona'ya bir sefer başlattı. Aynı yıl Barbaros, donanmasıyla Adriyatik kıyılarına dayandı ve o yıllarda İspanya, elindeki Apulia kıyılarına saldırılar düzenledi, esirler aldı. Ege ve Yunan denizindeki Vendiklilerin; Siros, Aegine, Ios, Paros, Tinos, Kerpe, Kasos, ve Nakşa adalarını aldı. Korfu Adası'nı kuşattı. Osmanlı saldırıları karşısında Papalık, 1538 yılında; Venedikliler, Cenevizliler, Maltalılar ve İspanyolları bir araya getiren Kutsal İttifak donanması oluşturmaya başlamıştı. 1538 yılında Kutsal İttifak donanması, Andrea Doria komutasında Korfu açıklarında toplanmaya başladığında Barbaros Hayrettin Paşa, İstanköy Adası'ndaydı. Donanmasıyla, Preveze'ye doğru denize açıldı. Yolda, Kefalonya Adası'nı aldıktan sonra donanmasıyla Preveze'ye girdiğinde, Eylül ayı gelmişti. Kalenin, Osmanlıların elinde bulunması dolayısıyla yapılan top atışları, Kutsal İttifak donanmasını

81 Halil İnalcık: "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", Halil İnalcık, Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 319.

82 Fernand Braudel: *Ag.e.* s. 543-545.

83 Bu konuda Bkz: Roger Crowley: *İmparatorlukların Denizi Akdeniz*, April Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 17-43.

84 Bu konuda Bkz: Fuad Carım: *Cezayirde Türk'ler*, Sanat Basımevi, 1962.

85 Habsburg hanedanından V. Karl, 1516 İspanya Kralı olmuştu. 1519 yılında, Kutsal Roma German İmparatoru olarak ilan edildi.

86 Roger Crowley: *Age*, s. 45-72.

açık denizde tutuyordu. 28 Eylül 1538'de gerçekleşen savaşı, Barbaros Hayretin Paşa kazanmıştı. Kutsal İttifak çökmüştü ve Venedikliler, 1540'da Osmanlıların istediği koşullarda bir anlaşma imzaladılar.⁸⁷

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan iki büyük güç arasındaki çatışma sürerken öte yandan Osmanlılar, Akdeniz'in büyük adalarını kendi denetimi altına almak istiyordu. Bu bakımdan Malta, Osmanlıların hedefinde bulunuyordu. Osmanlılar, Malta'da yenilgiye uğradılar. Bu yenilgi, Osmanlıların Akdeniz'in batıya açılmasını durdurmuş oldu. Bu durumda Osmanlılar, Cenevizlilerin elindeki Sakız ve Venediklilerin elinde bulunan Girit ve Kıbrıs adalarını almaya yöneldi. Osmanlılar, 1566'da Cenevizlileri Sakız'dan uzaklaştırdılar. Osmanlılar 1570 yılında, dört yüz gemilik bir donanmayla yüz bin kişilik bir orduyu Kıbrıs'a çıkardılar. Lefkoşe ve Mağusa alındıktan sonra, Kıbrıs bir beylerbeylik haline getirildi.⁸⁸ Kıbrıs'ın Osmanlılarca alınması, Avrupa'da büyük tepkilere neden oldu. Papalık bu tepkileri kullanarak, yeni bir Kutsal İttifak donanması örgütlemeyi başardı. Papalık; Venedik, Ceneviz ve İspanya Krallığının gemilerinin oluşturduğu donanmayla Osmanlı donanması, 7 Ekim 1571 tarihinde Korint Kıstağı yakınlığında, Lepanto'da [İnebahtı] savaştılar. Kötü yönetilen Osmanlı donanması, ağır bir mağlubiyet aldı.⁸⁹ Her ne kadar Osmanlı donanması bir yıl içinde yenilenmiş olsa da, Akdeniz'deki Türk üstünlüğünün tılsımı bozulmuştu.

Akdeniz, Portekiz etkisine karşı koymanın yolunu bulmuştu. Ama aynı yüzyılın sonunda okyanusta güçlenen İngilizlerin, Hollandalıların hâkimiyetine karşı koymakta aynı ölçüde başarılı olamayacaktır. İngilizlerin yaklaşımı, Portekiz'den farklıydı. Akdeniz ticaretini denetlemeyi, ticaret güzergâhını değiştirerek değil var olan güzergâhtaki ticareti ele geçirerek yapmaya çalışıyordu. 1580'li yıllara kadar İngiltere, Doğuyla olan ticaretini genellikle Cenevizli ve Venedikli tüccarlar aracılığıyla yürütüyordu. Kendisinin doğrudan yaptığı ticarete de Raguza, Venedik gemilerini kullanıyorlardı. İngilizlerin bu ticareti doğrudan ele geçirmesi için örgütlenmesi, 1592'de Levant Kumpanyası adını alacak olan Türkiye Kumpanyasının, 11 Eylül 1581 tarihinde I. Elizabeth tarafından kurulmasıyla başladı. 1588'de İngiltere'nin, İspanya Armadası'nı yenmesinden sonra bu projenin yaşama geçmesi kolaylaştı.⁹⁰

XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz'in büyük güçleri kendi aralarında savaşırken, okyanustaki gelişmeler sonucunda Akdeniz denizciliğinin dünyaya göre önemi

87 Roger Crowley: Age, s. 89-98.

88 Bu konuda ayrıntılar için Bkz. Ahmet C. Gazioğlu: Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 2000.

89 Bu konuda Bkz: Fredric C. Lane: Age, s. 369-374.

90 Halil İnalcık: Age. s. 366.

büyük ölçüde azalmıştı. Braudel'in yaptığı bir tahmine göre, Akdeniz'deki savaş ve ticaret gemilerinin toplam tonajı üç yüz bin-üç yüz elli bin arasında bir yerdedi. Bu hesapta, Osmanlı gemileri tonajı seksen bin, İspanya gemileri tonajı altmış bin, kent devletleri Venedik, Cenova, Marsilya, Napoli ve Sicilya'nın her birinin gemileri için otuz bin tonla-kırk bin ton, korsanlar için on bin tonluk bir kapasite varsayılmıştır.⁹¹ Oysa okyanuslardaki tonaj toplamı, altı yüz binle-yedi yüz bin olarak kestirilmiştir. Okyanuslardaki denizcilik kapasitesi, Akdeniz'dekinin iki katına çıkınca onu Akdeniz dışında tutmak olanağı bulunamaz.

Beşinci Dönem: XVII. Yüzyıldan II. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Geçen Sürede, Emperyalist Denetime Giren Akdeniz

Bu dönemi daha önceki dönemden ayıran temel özellik, Akdeniz'in denetiminin içteki güçlerden dıştaki güçlerin eline geçmesiydi. İçteki güçler, denetlemek için çatışarak üstünlüğü sağladıktan sonra siyasal üstünlük kurmak durumundadır. Oysa dıştan gelen gücün hakimiyeti farklı bir şekilde kurulmaktadır. İlişki içinde kalarak, hakimiyet kurmaya çalışılmaktadır. Kurulan hakimiyet sadece savaş gücünde sağlanan bir üstünlük değil, çok yönlü bir üstünlüktür.

İtalya'nın kent devletlerinin oluşturduğu yenilikçi çevre, XV-XVI. yüzyılda Rönesans'ı yaratmak ve bilimsel devrimin ilk adımlarını atabilmek kapasitesini göstermesine karşın XVII. yüzyılda Aydınlanmanın; XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki sanayi ve teknoloji devriminin öncülüğünü yapmayı İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Avrupa ülkelerine kaptırmışlardır. Kapitalizmin kurumsallaşması ve gelişmesi bakımından da durum aynıdır. Kapitalizmin, XVI-XIX. yüzyıllar arasında kurumsallaşması gelişmiş, Akdeniz yenilikleri üreten bir yer olmaktan çıkarak, kendi dışında üretilen yeniliklere uyum yapma durumunda olan bir yer haline gelmişti.

Akdeniz'in, Akdeniz dışındaki güçler tarafından denetlenir hale gelmesinde, iki yenilikçi kentten Cenevizliler, Venediklilerden daha farklı rol oynamışlardır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Amerika'dan bol miktarda gelen gümüş, Cenevizlilerin denetimindeki Sevilla'ya akıyordu. Bu akım Cenevizli Grimaldi, Pinelli, Lomellini, Spinola ve Doria ailelerinin güçlenmesini sağlıyordu. Bu aileler, II. Filip'in çok kârlı hale gelen bankerliğini yapıyordu. Cenevizli bankerlerin finansman gücü, Venedik'in baharat ticaretini canlandırmasını sağladı. Amerika'dan Avrupa'ya olan gümüş akımının Sevilla'dan Amsterdam'a kayması, Cenovalı bankerlerini önemli ölçüde sarstı. Felemenk hegemonyasının kurulması, dünya kapitalist ekonomisinin kuzeye kaymasına neden oldu. Karlılıkları düşse de Cenovalı bankerler, XVII-XVIII. yüzyılda Fransa

91 Fernand Braudel: Age, s. 445.

ve Avusturya'nın sanayi projelerini finanse ettiler. Onların finansman konusundaki ilgileri Akdeniz'den uzaklaşarak, Atlantik ve Kuzey Denizi işlerini ön plana aldılar. Bu da Akdeniz'in gerileme sürecine katkıda bulunmuş oldu.⁹²

XVII. yüzyıl, Akdeniz'de bir dönüm noktası haline gelmişti. Cenevizlerin Levant ticaretini canlandırmaya çalışması Atlantik Okyanusu tüccarları bakımından; Hollanda'dan Brezilya'ya, İngiltere'den Kuzey Amerika'ya, Doğu Hint Adaları'na, Londra'dan Moskova'ya kadar uzanan ilgi alanındaki ticari iş olanaklarıyla karşılaştırıldığında artık çok önemli olmaktan çıkıyordu. Akdeniz'in, dünyayla ilişkilerinin kurulmasında yaşanan değişiklikler dolayısıyla Akdeniz içinde hangi kentlerin önem kazanacağını, hangi kentlerin önemini yitireceğini belirliyordu. Artık yeni dönemin kentleri güçlerini, Akdeniz içindeki kentlerle kurduğu ilişkilerden değil, Atlantik tüccarlarının kentleriyle kurulan ilişkilerden almaya başlamıştı.

İngilizler, XVII. yüzyılın başında ticari ilişkiler içinde Akdeniz'de ilişki içinde üstünlük sağlayarak etkili olmaya başlamışlardı. Venedikliler ve Mediciler, yüksek bordalı 'bertoni' denilen yelkenlileri kullanmaya başlamıştı. Mediciler, İngiliz denizci kullanmaktan çok memnundular. Barutlarını, İngiltere'den almaya başlamışlardı.

XVII. yüzyılda yükselen Akdeniz kentlerinden biri, İtalya'daki Livorno olmuştur. Livorno, Hollandalıların Akdeniz'deki ağının merkezi haline gelerek gelişti. 1550 tarihinden itibaren Akdeniz'in içine girdiği küçük buzul çağının etkisiyle İtalya'nın tahıl ihtiyacı artmıştı. Hollanda gemileri, Baltık'tan tahıl getiriyordu ve tahıl içinde çavdar önemli yer tutuyordu. İtalyanlar, kuzeyden getirilen çavdardan memnundu; Kuzey Avrupa'da kıtlık olduğundaysa kaçak olarak Ege'den topladıkları tahılı götürüyorlardı. Hollandalıların ilgisi, Doğu Akdeniz'de Halep'te yoğunlaşmıştı. Orada bir Hollanda konsolosu bulunuyordu. Gemiler Iskenderun'da demirliyor, mallar karadan Halep'e taşınıyordu. Bu ticaret içinde, çivit ve ravent önemli bir yer tutuyordu. Livorno, Akdeniz'deki ticaretini Halep, Selanik ve İzmir odaklarıyla ilişkilendirerek sürdürüyordu.⁹³

XV. ve XVI. yüzyılda İzmir'in ekonomik yaşamı oldukça durağandı. İzmir'in kaderi, 1569'da Fransızlara ve 1580'lerde İngilizlere verilen imtiyazlar sonucunda değişti. İzmir ticaretinde Venediklilerin ve Cenevizlilerin payı gerilerken, onların yerini Fransa, İngiltere, Hollanda ve Avusturya almaya başlamıştır. İngilizlerin Levant Company'si 1581'de, Hollandalılarınki 1612'de imtiyaz almıştır.

⁹² Faruk Tabak: Age, s. 12-19.

⁹³ David Abulafia: Age, s. 521-525.

Fransızların ki 1666'da kurulmuştur. Bu şirketler, ticaret tekeline sahipti. Levant Company, Anadolu'da İzmir'i merkez olarak seçmiştir. Buna paralel olarak, 1610'da İngiliz ve Fransız konsoloslukları, Sakız'dan İzmir'e nakledilmiştir. Safavi-Osmanlı Savaşı'nın sona ermesi üzerine ipek ticaretinin İzmir'e kayması ve Ege'de hâkim olan Karaosmanoğlu ailesinin Avrupa'nın talebini karşılayacak tarımsal üretimi geliştirmesi ve Osmanlıların İzmir'de bilinçli olarak esnek bir yönetim uygulaması sonucunda, XVII. yüzyılın sonuna doğru İzmir, Levant'ın yıldızı haline gelmiş ve çok sayıda Yahudi, Rum, Arap ve Ermeni tüccarlarını çekmiştir.⁹⁴

Osmanlılar, XVI. yüzyılda uyguladığı Ege'nin ve Doğu Akdeniz'in adalarını ele geçirme stratejisini bu yüzyılda da sürdürdü. Osmanlıların almadıkları tek stratejik önemdeki ada, Venediklilerin elindeki Girit'ti. Uygun koşulların doğduğunu düşünen Osmanlılar, seferi 1645'de başlattı. Bu yıl iki büyük merkez, Hanya ve Resmo Osmanlı yönetimine geçti. Adanın merkezi olan Kandiya'nın alınması, 1669 yılına kadar gecikmiştir. Çok sayıda kayıp verilen bir lağım savaşı yaşanmıştır. Savaşın düğüm noktası, iki tarafında ada da savaşı sürdürmeleri, ada dışından gerekli ikmal sağlayabilmelerine bağlıydı. Bunun için deniz ulaşımının sürdürülmesi gerekiyordu. Bu amaçla Osmanlılar, İngiliz ve Hollanda gemilerini kiralama yoluna da gitmişlerdir. Mısır ve Cezayir donanmaları Osmanlılara yardım ederken, Malta şövalyeleri Venediklilere yardım ediyordu. 1667'de Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın adaya gelmesi ve sıkı bir kuşatma sonrasında, Kandia Kalesi'nin savunmacıları çözüldüler. Yapılan anlaşmada Girit'in yakınlarındaki Suda, Granbosa ve Spinalongo ada kaleleri Venediklilere bırakılsa da Girit'in kaybı, Venediklilerin Doğu Akdeniz'deki denetiminin büyük ölçüde yok olması demektir. İngilizlerin bu savaşa çok önem vermedikleri söylenebilir. Osmanlı ve Venedik savaşı bir anlamda eski dönemin savaşıdır. İngilizler denetimlerini başka tür ilişkilerle kuruyorlardı.⁹⁵ Girit'in el değiştirmesi, ticaretini değiştirmedir. 1751'ye gelindiğinde ticaret filosunun tümü Müslümanlarındı. Adanın ortak dili Türkçe değil, Rumcadı.

İngilizler, 1688'de Hollandalılarla yaptıkları barıştan sonra, XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başında İspanyollarla ve Fransızlarla yaptığı savaşı kazanması sonrasında, Hindistan ve Kuzey Amerika'da tek hakim güç haline gelmişti. 1707'de İngiltere ve İskoçya'nın birleşmesi sonunda, Büyük Britanya'nın oluşmasından sonra Akdeniz'le ilgili stratejisinde bir değişiklik oldu. Büyük Britanya, Akdeniz'de

⁹⁴ Bu sürecin ayrıntısı için Bkz. Daniel Goffman: İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

⁹⁵ Bu konuda Bkz: Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke: *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006. Ali Ekrem Erkal [Editör]: *Ustazade Yunus Bey'in Girit Fethi Tarihi*, [Birinci Kitap], İzmir, 2010.

kalıcı üsler aramaya başladı. 1717'de de yapılan Utrecht Anlaşması sonucunda Akdeniz'de Cebelitarık ve Minorka'yı elde etti.

XVIII. yüzyılda Venediklilerin ve Osmanlıların zayıflaması sonrasında özellikle Doğu Akdeniz'de oluşan iktidar boşluğuyla Ruslar da, İngiltere ve Fransızlara verilen kapitülasyon haklarından yararlanabilecek, istedikleri yerlerde konsolosluk açabileceklerdi. Bu antlaşma sonrasında Ruslar'ın, Doğu Akdeniz'de denetimi arttı. Osmanlılar, Kırım'ı geri almak için Ruslarla 1787'de başlattıkları savaşta da yenilince, Buğ ve Dinyester Nehri arasındaki toprakları Özi ve Odessa kalelerini kaybettiler. Rusların elinde Odessa bir ticaret ve sanayi kenti olarak gelişti. Rusların, Akdeniz ticaretinin merkezi haline geldi.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Rumlar, hem Karadeniz'de hem de Doğu Akdeniz limanlarında etkinliklerini artırdılar. Bunda 1779 yılından itibaren Rusların, Rus bandırası altında topladıkları Osmanlı Rumlarına Karadeniz'de ticaret yaptırılmaları etkili oldu. Bunun yanı sıra Marsilya, Cenova, Livorna, Naples, Trieste ve Odessa'da yerleşmiş Rumlar ticari bakımdan etkili bir ticari ağ oluştuyordu. Bu ağda, Rusya'nın eline geçmiş bulunan Odessa özel bir yere sahipti. 1802-1803'de Odessa, Yunanistan İtalya ve İspanya'dan Türk, Rus ve Avusturya gemileriyle zeytinyağı, şarap ve kuru meyve ithal ediliyor, ithalatının iki misli değerinde tahıl ihraç ediliyordu. Aynı zamanda da Rum ulusalcı hareketinin entelektüel merkezi işlevini yerine getiriyordu.⁹⁶

Osmanlı-Rus Savaşı sürerken, Fransız Devrimi gerçekleşiyordu. Devrim sonrasında Napolyon Bonapart, bir kahraman olarak güç kazandığı birinci koalisyon döneminde, 12 Mayıs 1797 tarihinde Venedik'i işgal etti. Fransız Devrimi'nin özgürlük ilkesi paralelinde, Yahudileri gettolarına hapsedilmekten kurtarmış ve İyon Denizi'nde çok sayıda adayı elde etmişti. Aslında bu Venedik'in, Akdeniz'deki tarihsel rolünün sona ermesi demektir. Direktörler yönetimi dönemindeyse Napolyon Bonapart, İngiltere anakarasının istilasıyla görevlendirildiğinde, bu stratejinin yanlış olduğunu, İngiltere'ye karşı dolaylı bir strateji izlenmesi gerektiğini, bunun için Mısır'ın işgal edilerek Hindistan ticaretiyle bağlantısının kesilmesi gerektiğini savunmuştur. Mısır'a hâkim olan Avrupa kuvveti, Hindistan'a da hâkim olur diyordu. Napolyon, 19 Mayıs 1798 tarihinde büyük bir donanma ve askeri güç yanı sıra beraberinde Mısır'da araştırma yapacak eğitimi geliştirecek büyük bir bilim heyeti götürmüştür. Heyetin yanı sıra Fransızca, Yunanca ve Arapça baskı yapabilen matbaa makineleri götürüyordu.

Napolyon, İskenderiye'ye giderken güzergâhı üzerindeki stratejik önemi

⁹⁶ Özlem Yıldız: "XIX Yüzyılda Karadeniz Ticaretinde Rumlar", Osman Köse [Editör], *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Canik Belediyesi, Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs 2013, s. 963-972.

olan Malta'yı, 12 Haziran 1798 tarihinde ele geçirmiştir. 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye gelerek, Osmanlı devletine savaş ilan etmeden askerlerini karaya çıkardılar. Aslında bu saldırı Osmanlı topraklarına olsa da, gerçekte dünyada kurulmakta olan İngiliz sömürge imparatorluğuyla Fransız sömürge imparatorluğu arasında bir çatışma yaşanmaktadır. Fransızların çıkartmasından bir ay sonra Amiral Nelson, Ebukır'da saldırıya geçerek Fransız donanmasını tamamıyla tahrip edince, Napolyon'un güçleri Mısır'a hapsedilmiştir. Bu gelişme üzerine Napolyon, Mısır'ın işgaline yönelmiş Kahire'yi savunan Osmanlı güçlerini yenerek işgalini daha güneye yöneltmiştir. Aynı zamanda daha sonraki yıllarda, 'Egyptoloji' olarak adlandırılan bir bilim alanının doğmasına yol açan araştırmaları başlatmıştı. Osmanlıların bu emrivaki karşısında sessiz kalması olanaksızdı. Ruslar ve İngilizler, Fransız işgaline karşı Osmanlılarla işbirliği yapmaya hazırdılar. 2 Eylül 1798 tarihinde, Osmanlılar Fransızlara karşı savaş ilan etti. 1799'da Napolyon'un, Mısır seferinin programının daha geniş olduğu ortaya çıktı. Napolyon, bir yandan halkı Memlûkluların zulmünden koruma ve Müslümanlığa duyduğu yakınlığın propagandasını yaparken öte yandan, 1799 yılının Şubat ayında Suriye'ye yöneldi ve Al-Ariş'i, Gazze'yi, Yafa'yı ele geçirdi. Ancak Akkâ'da, Cezzar Ahmet Paşa'nın ciddi bir direnişiyle karşılaştı. Bu direnişi aşamayan Napolyon, 20 Mayıs 1799'da Mısır'a geri çekildi. 25 Temmuz 1799 tarihinde, Osmanlıların gönderdiği orduyu yenilgiye uğratmıştı. Ama Fransa'dan destek alamıyordu. Yalnız bırakılmıştı. Eylül 1799'da, Marsilya'ya döndü. Geride bıraktığı General Kleber, anlaşmalar yaparak 1800'de Kahire'den, 1801'de İskenderiye'den geri çekildi.⁹⁷

Bu savaş sürerken, Rus ve Osmanlı donanmaları İyon adalarını Fransızlardan temizlemişti. 1800'de Çar'ın emriyle Rus donanması Karadeniz'e çekilince bu adalarda özellikle de Korfu'daki yerlerini Osmanlılara bıraktılar. İngilizler, Malta'yı geri aldılar.⁹⁸ Akdeniz'de kaybeden Napolyon'un, İngiltere'nin anakarası üzerindeki emelleri yok olmamıştır. III. Koalisyon döneminde 21 Ekim 1805'de, İspanya'nın güneyinde Trafalgar Burnu'nda İspanyol ve Fransız donanmalarıyla Büyük Britanya donanması arasında yapılan savaşta Amiral Nelson hiçbir kayıp vermeden ezici bir şekilde kazandı. Bu bir yandan Napolyon'un İngiltere rüyasının yok oluşu, öte yandan İngiliz donanmasının dünya denizlerindeki hâkimiyetinin ilanı demektir. Denizde kaybetmesine karşın Napolyon karada koalisyon üyeleri Rusya ve Avusturya'ya karşı Austerlitz muharebesini kazanmıştı.

⁹⁷ Bu konuda bkz: Kamil Koçak: "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi [1798-1801]", *SAÜ Fen ve Edebiyat Dergisi*, 2008-II, s. 141-183.

⁹⁸ Bu konuda ayrıntılar için bkz: Norman E. Saul: *Russia and the Mediterranean 1797-1807*, The University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Napolyon Savaşları sürerken, donanmalarını kaybetmiş olan Fransızlar, Toulon'daki donanmalarını 1808'de yenilemiş bulunuyordu. Aynı yıl Fransızlar, Ragusa'yı ele geçirdiler. Napolyon savaşları sona erip 1815'de Viyana Kongresi yapıldığında Ragusa, Avusturya İmparatorluğuna bırakıldı. Venedik'in sönümlediği bir dönemde, Ragusa da aynı kaderi paylaşıyordu. 1815'te İngiltere, Akdeniz'de istediği üsleri elde etmiş oluyorlardı. Malta, Korfu, Sicilya da ellerine geçmişti.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, Akdeniz'de yeniden bir yapılanmaya girildi. Bu yeniden yapılanma sürecini üç boyutuyla kavramak olanaklıdır. Bunlardan birincisi, sanayi devrimiydi. Bu bakımdan en önemli gelişme, sanayi devrimi sonrasında gemi yapım teknolojisindeki büyük değişme olmuştur. Artık gemiler ahşap olarak değil demir/çelik levhalarla yapılıyor, buhar gücüyle hareket ediyordu. Akdeniz'de ulaşım ucuzluyor, daha güvenli hale geliyor Akdeniz'de mesafe-zaman matrisi değişiyor, başka bir deyişle Akdeniz zaman olarak küçülüyordu.⁹⁹ Sanayi toplumunun ortaya çıkardığı yeni ulaşım ve ticaret biçimi, liman kentlerinin yeniden yapılanmasını gerektiriyordu. Liman kentlerindeki bu yeniden yapılanma sadece sanayileşmiş ülkelerdeki limanlarda değil, bu ülkelerle dış ticaret ilişkisi kuran ülkelerin limanlarında gerçekleşiyordu. Sanayi devriminin Akdeniz'i etkileyen üçüncü önemli sonucu, büyük mühendislik projelerini uygulayabilecek mühendislik bilgisinin ve iş makinelerinin gelişmesiydi. Bu kapasite, Akdeniz'de iki kanalın açılmasını gerçekleştirdi. Bunlardan birincisi yapımı, 1859-1869 arasında süren Süveyş Kanalı, ikincisi 1881-1893 arasında açılan Korint Kanalı'dır. Stratejik önemi olan, Süveyş Kanalı'dır. Süveyş Kanalı'nın açılması, Akdeniz'i tek giriş çıkışlı olmaktan çıkartarak çift giriş ve çıkışlı hale getirdi. Bu proje, ekonomik olarak çok başarılı olmasa da dünya sömürgecilik imparatorluğu oluşturmak bakımından çok önemli oldu. İngiltere bakımından Hindistan doğrudan ulaşılır hale geldi.

İkincisi, Fransız Devrimi'yle milli egemenlik fikrinin geniş kabul görmeye başlaması ve ulus devletin doğmasıydı. Bu, XIX. yüzyılın Akdeniz mekânının siyasal olarak yeniden yapılanmasında, kendisini iki farklı biçimde ortaya koydu. Bunlardan biri, kent devletlerinin tasfiyesi sonucu ulusal birliklerin gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkan devletlerdir. XV-XVI. yüzyılda, Akdeniz'in innovative ortamını oluşturan devletleri XVII. ve XVIII. yüzyılda işlevlerini kaybetmeye başlamış ve Napolyon savaşları sırasında işgale uğramışlardı. Viyana Kongresi'nde, bu devletlerin Fransız işgalinden önceki krallıklara verilmesini kararlaştırmıştı. Bu durum, Fransız Devrimi sonrasında artık sürdürülebilir bir çözüm değildi.

99 Böyle bir küçülmenin kuramsal sonuçları için bkz. Stanlet D. Brun&Thomas R. Leinbach [editors]: *Collapsing Space and Times*, Harper Collins Academic, London, 1991.

Piemonte Başbakanı Kont Cavour'un başını çektiği bu süreç, Avusturya'nın müdahalelerinden etkilenecek, 1871 yılında tamamlandığında kurulan birleşik İtalya, bir krallık oldu. İtalyan birliği sonrasında, Avusturya İmparatorluğu'nun elinde kalan tek önemli liman, Trieste oldu o da, Avusturya'nın Akdeniz'e açılan üsüyüdü. Ama 1869 yılında, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte, transit limanı olarak önemi çok artmış bulunuyordu.

İkinci süreçse, sanayi öncesi dönemin imparatorluklarının parçalanarak ulus kimlikleri üzerinden devletlerin oluşması sürecinin çalışmaya başlaması olmuştur. Bu sürecin işleyeceği iki imparatorluk vardı. Bunlardan birincisi, Avusturya İmparatorluğu, ikincisiyse Osmanlı İmparatorluğu'ydu. İtalya birleşmesinin doğuşu, Avusturya İmparatorluğu'ndan bir kopuşla gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş, Yunanistan'ın bağımsız bir krallık olarak tanınmasıyla gerçekleşti. 1821 yılında, Mora'da bir isyanla başladı. Yunan ulusalcılığının gelişmesinde, Rumların ticaretteki başarıları önemli rol oynamıştı. Yükselen Rum ticaret burjuvazisi, Ortodoks Kilisesi yönetiminde, kendi sözlerini artıracak değişiklikler yapılmasını sağlamıştı. Odessa'daki Rum tüccarlar topluluğu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan ulusalcılığının gelişmesi için bir odak işlevini görüyordu. Tüccarların söz sahibi olmasından sonra Kilise de Yunan ulusalcılığının yayılmasında etkili bir rol oynamaya başlamıştı.¹⁰⁰ 1828-1829'da yeniden başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlılar yenilince 1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması'nda, Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıdılar.

Bu dönemde Akdeniz'in güney kıyılarını oluşturan Kuzey Afrika topraklarında ulusçuluk ideolojilerinin gelişmesi için erkendi. Bu topraklar, gelişmiş sanayi ülkelerince kendi sömürgelerine katılmak amacıyla işgal edilip, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmıştır. Bu durumda, Akdeniz ülkelerinin iç dinamikleriyle bir yapılanma değil, Akdeniz dışındaki siyasal güçlerin yarattığı dış dinamiklerle belirlenme söz konusudur. XVIII. yüzyılın sonunda Amerikalılar, Akdeniz ticaretine girmeye başladığında, Mağrip ülkeleriyle ilişki kurmuşlar çeşitli anlaşmalar yapmışlardı. Bu dönemde Akdeniz ticaretinin esas hâkimi, Fransızlardır. İngilizler için Akdeniz ticareti artık ikincil önemdedir. Amerikalıların, Mağrip'te elde ettiği konum Fransızları rahatsız etmektedir. Mısır'ı sömürgeleştirmede başarılı olamayan Fransızlar, 1830 yılının temmuzunda Dayılarla yönetilen Osmanlı Cezayir'ini aldı.

1830'lu yıllar, Karadeniz'in büyük güçlere açılmasında önemli bir dönüm noktası oldu. Osmanlı-Rus Savaşı [1828-1829] sonrasındaki gelişmeler, İngiltere ve Fransa'nın ilgisini Karadeniz'e çekmeye başlamıştı. İngilizlerin Trabzon'u, İran

100 Bu konuda Bkz: Herkül Milas: *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, 1994.

ticareti için bir üs seçmeleri, Fransızların Trabzon'da, 1830 yılında konsolosluklarını yeniden açmalarına neden oldu.¹⁰¹ Bu ilgi, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'yla arttı. Yabancı tüccarlar, korunmuş yerli tüccarlarla uğraşmadan, doğrudan iç pazara girebileceklerdir. Önce İngilizler için serbestleştirilen ticaret, Avusturyalılar, Fransızlar ve diğerleri için de serbestleştirilmiştir. İngilizler, önemli Karadeniz limanlarında konsolosluk açmaya başladılar. Samsun Konsolosluğu, 1840 yılında açıldı. Karadeniz'de, İngiliz örneğini sonrakı yıllarda Avusturya, Rus ve Fransız şirketlerinin gemi işletmeye başlaması ve konsoloslukların açılması izlemiştir.¹⁰²

XIX. yüzyılın ilk yarısında askeri üstünlüğünü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, korkulan bir askeri güç olmaktan çok, merak edilen bir yer haline gelmişti. Daha sonra Orientalizm diye adlandırılacak bir akımın ilk adımları atılıyordu. Bu dönemde, 'Doğu' ve 'Batı' henüz uzlaşmaz bir karşıtlık içinde algılanmıyordu. Batı, Doğu için örnek alınacak bir modeldi. Osmanlı Padişahı II. Mahmut ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Fransa ve İngiltere'yi izlemeye çalışıyorlardı. Kendilerini Avrupa ve Akdeniz'deki monarklar topluluğunun bir parçası olarak görüyorlardı.

Napolyon'un Mısır'ı terk etmesi sonrasında, 1805 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından Mısır Hidivliği kuruldu. Bu hidivlik iç işlerinde serbest, dış işlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir devlettir. Kavalalı hanedanınca yönetilecekti. Mehmet Ali Paşa, Fransa'dan gelen Saint Simoncu'ların yol göstericiliği altında kapsamlı bir modernleşme programı uyguladı, güçlü bir ordu oluşturdu. Ticarete monopol kurarak özellikle pamuk ticaretinden yararlanarak, devletin kaynaklarını geliştirerek bir sanayileşme programı uygulamaya başladı, eğitim reformu uyguluyor, ilk resmi gazeteyi yayınlıyordu. Kavalalı'nın modernleşme programı, II. Mahmut'u etkiliyor o da benzer bir program izliyordu.

Mehmet Ali Paşa döneminde başlayan modernleşme, daha sonraki dönemde de devam etti. Uzun zamandır Akdeniz'i, Kızıldeniz'e bağlayacak bir kanal projesi üzerinde öneriler geliştiriliyordu. Bir Saint Simoncu olan Ferdinand de Lessep, 1854 ve 1856'da Suez Kanalı'nı yapmak konusunda imtiyaz sağlamıştı. Bu Fransız başarısı, İngilizleri rahatsız etmişti. 1858'de projenin finansmanı için, 'The Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez' kurulur. Hisse satarak, bu konuda Fransız sermayesi harekete geçirildi. Hisselerin belli bir bölümü, Mısır yönetiminin olacaktı. İnşaata 1859'da başlandı ve kanal on bir yıl süren

101 Özgür Yılmaz: "Victor Fantainer'in Trabzon Konsolosluğu", OTAM, Sayı: 35, 2014, s.153-195.

102 Özgür Yılmaz: "XX. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. de Cortanze'nin Raporlarına Göre", Osman Köse [Editör], *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs, 2013, s. 963-972.

inşaattan sonra trafiğe açıldı. Bu inşaat sürerken İsmail Paşa, 1863'de Mısır Valiliğine atandı. 1867 yılında, 'Hidivlik' unvanını aldı. İsmail Paşa, 1866'da bir temsilciler meclisi oluşturarak bir yenilik getirdi. Bu dönemde, bir Mısır kimliği inşa edilmesi için bir 'Mısır Rönesansı'ndan söz edilmeye başlandı.¹⁰³

Hidiv İsmail Paşa'nın iddialı modernleşme programı çok masraflı hale gelmiş, Mısır Hidivliğinin dış borçlarını artırmıştı. Borçların artması sonrasında İsmail Paşa, Mısır hisselerini 1875 yılında İngilizlere satmak zorunda kaldı. Şirket hisselerinin %44'ü İngilizlerin eline geçmiş oldu. Hala hisselerin çoğunluğu, Fransız sermaye sahiplerinin elindeydi. Buna rağmen Mısır, 1876'da borç ödemelelerini yapamaz duruma düştü. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, Mısır gelirinin yarısını borç ödemelerine ayırmak için bir borçlar idaresi [Düyun-ı Umumiye İdaresi] kurdular. İsmail Paşa'nın bu idarenin bazı uygulamalarına direnince II. Abdülhamit tarafından Hidivlik'ten alındı. Urabi Ayaklanması sonrasında, 1882'de İngilizler Mısır'a el koydu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı sonrasında, emperyalist güçlerin Akdeniz'deki ülkeleri denetlemesi ve yeni sömürgeler elde etmesi konusundaki mekanizmasında belirleyici olan dış ticaret ilişkileri olmasından çok kapital ilişkileri olmaya başlamıştır. Avrupa'nın Atlantik kıyısı ülkeleri, bu dönemde biriken kapitalin karlılığını korumak amacıyla altyapı projeleri ve savaş ve yönetim finansmanı için Akdeniz'deki yönetimlere borç vermeye başlamış, bu süreç içinde borçlar döndürülemez düzeye ulaştığında içine girilen mali krizler gerekçesiyle bu yönetimlerin mali yönetimlerine, bazı hallerde de topraklarına el koyma fırsatları olarak ortaya çıkmıştır. Mısır'ın 1876 yılında yaşadığı krizi; Tunus [1869-1870], Osmanlılar [1881], Sırbistan [1895], Yunanistan [1898], Fas [1903] yaşamıştır.¹⁰⁴

1878'de Osmanlılar, Kıbrıs'ın yönetimini İngilizlere bıraktılar. Osmanlılar I. Dünya Savaşı'na girince de, İngilizler adayı ilhak ettiler. Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmış olmaları, Kıbrıs'ta olduğu gibi Girit'te de rahatsızlık yaratıyordu. Yunanlılar, 1897'de adaya asker çıkarınca, Osmanlılarla Yunanlar arasında savaşa neden oldu. Savaşı, Yunanlılar kaybetti. Ancak, büyük devletlerin aracılığıyla yapılan İstanbul Anlaşması'yla Girit, Yunan Prensi Georgios'un gözetiminde muhtar bir devlet olarak ilan edildi. Girit, Osmanlı denetiminden çıkmış oldu.¹⁰⁵ 1878 Berlin Kongresi'nde Britanya'nın onayını alan Fransızlar, 1881 yılında Tunus'a asker gönderdiler. 1883'de de Tunus Bey'i Fransız Protectorasını kabul etti.

103 Bu konuda ayrıntılar için Bkz: Hayrettin Pınar: *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları Babı ve Hidiv İsmail*, Kitap Yay., İstanbul, 2012.

104 Bu konuda bkz: Frederico Sturzeneger, Jeromin Zettlemeyer: "Debt Defaults and Lessons from a Decade of Crises", MIT Press, Cambridge, 2006.

105 Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke: Age, s. 219-230.

1900'lerde İtalyan yerleşimcileri de Tunus'a gitmeye başladı. Geç sanayileşen ülkeler, kendilerine sömürge arıyorlardı. Fransız ve İngilizler, 1902'de Libya'nın etki alanı olmasını kabul ettiler. Almanlar da Libya'da yatırıma başladı. 1911 yılında İtalyanlar, altmış bin kişilik bir işgal gücünü Libya'ya çıkardı. İtalyan-Osmanlı Savaşı sırasında İtalyanlar, Rodos ve 12 Adalara el koydu.¹⁰⁶ 1912 yılındaki Balkan Savaşı sonrasında yapılan barış anlaşmasındaysa Yunanistan, Selanik'le birlikte Makedonya'nın büyük kısmını, Kahalkidike'yi, Kavala'yı, Güney Epir'i, Girit'i, Sisam ve Sakız'ı, Midilli ve Limni'yi aldı. I. Dünya Savaşı çıktığında erken ve geç dönem emperyalist ülkeler, Kuzey Afrika'yı kendi aralarında bölüşmüş bulunuyorlardı. Ege Denizi'nin batısı ve adalarıysa yeni oluşan bir ulus devletin eline geçmiş bulunuyordu.

XX. yüzyılın başında, dünyanın büyük güçleri arasında bir paylaşım savaşı sürüyordu. Almanya ve İtalya gibi ulusal birliklerini ve sanayileşmesini geç gerçekleştirmiş olan Avrupa ülkeleri, sömürgelerin bölüşmesinden pay almak istiyordu. Bu çatışma sonunda, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. Akdeniz bu savaşın asıl sahnelerinden biri değildi. İtilaf Devletleri'nden [Entente] İngiltere ve Fransa'nın donanmaları, Akdeniz'de tam bir hakimiyete sahiptir. İttifak Devletleri'nin [Central Powers] böyle bir ortamda denizde yapabilecekleri çok sınırlıdır. Almanların yapabildikleri [U-bot] denizaltılarıyla baskın kampanyaları yürütmek olmuştur. I. Dünya Savaşında, en etkili deniz savaşları Çanakkale Boğazı'nda yürütülmüştür. İtilaf Donanması, tüm gücüne rağmen Çanakkale Boğazını aşarak Rusya'ya yardım yolunu açamamıştır. Bu yolun açılmaması sonucu, Rusya'da 1917 yılında Ekim Devrimi gerçekleşmiş ve Lenin, Brest Litovsk Anlaşması'nı yaparak savaştan çekilmiştir. 1918 yılı kasımında, I. Dünya Savaşı sona ererek barış anlaşmaları yapıldığında savaş öncesi dönemin dört büyük imparatorluğu, Alman, Rus, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalkmışlardı. Onların halefleri daha küçülmüş topraklarda üç ulus-devlet ve bir sosyalist devlet oluşturmuşlardı.

I. Dünya Savaşı'nda taraflar oluşurken, savaş sonrası için sözler verilmişti. ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un barış anlaşmalarının cezalandırma mantığıyla değil, geleceğin barışının oluşturulması mantığıyla yapılması konusundaki çabaları sonuç vermemiştir. Böyle hazırlanmış antlaşmalar bir barış getirmekten çok, yeni savaşın gerekçelerini yapıyorlardı. Aslında Akdeniz'in güney kıyıları, hemen savaş öncesinde I. Dünya Savaşı'nın galibi olan ülkeler arasında bölüşülmüştü. Savaş sonrasında bu ülkeler, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun

¹⁰⁶ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için Bkz: Ali Fuat Örenç: *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve 12 Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006.

parçalanmasından pay alacaklardı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanmasından İtalya'ya düşen Trieste, Trento ve Bolzano olmuştur. Esas bölüşülecek olan Osmanlı İmparatorluğu'dur. Bu parçalanmayı esas ilginç kılan Osmanlıların, Ortadoğu topraklarında zengin petrol kaynaklarının bulunmasıdır. İngilizler bu konuda araştırma bilgilerine sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma projesi, Sevr Antlaşması'dır. İmparatorluğun toprakları; İngiltere, Fransa ve İtalya arasında bölüşülmektedir. Bu bölüşmede Ermenilere ve Balkan Savaşı sonrasında Ege Denizi adalarının büyük kısmını elde eden Yunanistan'a, Ege Bölgesi veriliyordu. Bu, Türklerin direnciyle karşılaşmış, bir ulusal kurtuluş savaşı verilerek Yunanlıların ağır bir mağlubiyet alması sonrasında, 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması sonrasında bir ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti doğmuş oldu.

I. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni Akdeniz düzeninde İtalya saldırgan bir rol edindi. 1922 yılında Kral tarafından, Başbakan olarak atanarak iktidara gelen Benito Mussoloni faşist bir diktatörlük oluşturdu. Saldırgan bir milliyetçilik uyguluyordu. Roma İmparatorluğu'nu canlandırma iddiasında bulunarak, Akdeniz'i 'Mare Nostrum' olarak ilan etti. 1930 yılında İtalya'ya bırakılmış olan Libya'yı sömürgeleştirdi. 1935 yılında, Habeşistan'a çok da başarılı olmayan bir sefer yaptı. 1936 yılında da, Mayorka'yı istila etti. İspanya İç Savaşı'nda, faşistlerden yana aktif bir tutum aldı.

Altıncı Dönem: II. Dünya Savaşı Sömürgeciliğin Tasfiyesiyle Ulus Devletler Akdeniz'inin Oluşumu ve Avrupa Birliği Tarafından İkiye Bölünen Ulus Devletler Akdeniz'i

II. Dünya Savaşı başladığında, Mihver Ülkeleri içinde Mussolini İtalya'sının yer almış olması, Akdeniz'i savaşın içine çekmiştir. İtalya savaş öncesinde belirtmiş olduğu eğilimler paralelinde Arnavutluk'u işgal etmiş, Yunanistan'a karşı savaş açmış, Libya'ya asker çıkararak, İngilizlerin Mısır'daki varlığına tehdit oluşturmuştur. İtalya'nın hırslı saldırılarında askeri başarısızlığa uğraması üzerine Almanlar, Barbarossa Harekâtını başlatmadan önce güneyden gelecek saldırılara karşı kendisini güvence altına almak için Sırbistan ve Yunanistan'ı işgal ederek, Girit'e büyük bir havadan indirme yaparak, Ege Denizi'ni denetimi altına almıştır. Savaş, İtalyanların Libya'daki başarısızlığı üzerine Kuzey Almanya, Kuzey Afrika'ya Rommel'in komutasında zırhlı güçler çıkarmak durumunda kalmıştır. II. Dünya Savaşı'nda Malta'nın, İngiltere'nin denetiminde olması Almanların Kuzey Afrika seferinde ikmal yollarına tehdit oluşturmak bakımından çok etkili olmuştur. Ama İngilizler, Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki savaş bakımından İskenderiye'yi üs olarak seçmiş savaş Kahire'den yönlendirmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında yeni kurulan dünya düzeninde ulusal kurtuluş

savaşlarının yaygınlaşmasıyla, sömürgeciliğin tasfiyesi yaşanmaya başladı. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler sistemi, yeni kurulan ulus devletlerin tanınma platformu haline geldi. Akdeniz'de sömürge toprakların tasfiyesinde, temelde iki mekanizma işlemiştir denilebilir. Bu mekanizmalardan birincisi, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Fransız ve İngiliz mandası haline getirilen ülkelerin, II. Dünya Savaşı sonrasında 1946 yılında Birleşmiş Milletler sistemi içinde, bağımsız ulus devletler haline gelmesidir. 1920 yılında Suriye, Lübnan, Fransız mandası, Irak, Transjordan [Ürdün], Filistin İngiliz mandası haline gelmişti. Bunlardan Lübnan 1943 yılında, Filistin dışındaki diğerleri 1946 yılında bağımsızlıklarına kavuştular. Fransa ve İngiltere'nin bu ülkelerin bağımsızlıklarını, isteyerek tanınmasını sağladıklarını düşünmemek gerekir. XIX. yüzyılın sonlarında gelişen Arap milliyetçiliği hareketlerinde, manda yönetimleri sırasında yaşanan gelişmelerin bu kararları zorladığı söylenebilir.

Bu manda yönetimlerinden bağımsız ulus devletlere geçiş, Filistin'de sorun haline geldi. Orta Doğu'nun, II. Dünya Savaşı sonrasında temel çatışması olan Arap-İsrail çatışmasını yarattı. 1870'den beri Yahudiler, Filistin'de çiftlikler alarak yerleşmeye başlamışlardı. Siyonist hareket, 1896'da Avusturya-Macaristanlı yazar Theodor Herzl'in, *Der Judenstaat* [Yahudilerin Ülkesi] adlı kitabının yayınlamasıyla başlar. Bu sırada kendilerine eşit haklar ve vatandaşlık hakkı tanıyacak hümanist aydınlanmacı anlayışa Yahudiler büyük bir sevinçle sarılırken aynı zamanda Avrupa'da, Yahudi karşıtı bir hareket olarak, antisemitizm başlamıştı. I. Dünya Savaşı öncesi, Almanlara karşı Yahudilerden aldığı destek karşılığında İngiliz Hükümeti [Lord Balfour] 1917'de, Yahudilere Filistin'de bağımsız bir İsrail devleti vaadi vermişti. Bu nedenle 1920 yılında, Filistin'de İngiliz mandası kurulduğunda Yahudilerin beklentisi yüksekti. Filistin'e yerleşmeyi sürdürdüler. Bunun sonucu, 1921 ve 1929'da Araplar, Yahudilere saldırmıştır. 1933'de Almanya'da iktidara gelen Hitler, antisemitik politikalarını yoğunlaştırınca, Filistin'e Yahudi göçü hızlanır. Artan Yahudi göçü, 1936-1939 yıllarında Filistin'de, Arap ayaklanmasını doğurdu. II. Dünya Savaşı arifesinde yerel ayaklanmayla uğraşmak istemeyen İngilizler duruma el koyup, Yahudiler ve Araplar için iki ayrı bölge oluşturur ve yönetimi İngiliz yönetiminde bir komisyon üstlenir. 1939 yılında da yıllık göç miktarını sınırlandırır. 1940'ta Yahudilerin, Filistin topraklarının %95'inde toprak sahibi olması yasaklanır. II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere, bu konulardaki sorumluluğun Birleşmiş Milletler'e devreder. 1947'de Birleşmiş Milletler, Filistin'de biri Arap diğeri Yahudi devleti olmak üzere iki devlet kurulmasını önerir. Bu karara dayanarak 1948 yılında Ben Gurion, İsrail Devleti'nin kurulduğunu ilan etmiş; devletin ilan edilmesi üzerine, çevresindeki Arap Birliği ülkeleri Mısır, Ürdün, Suriye, Irak hemen savaş açtılar. İsrail'in savaşta başarılı olması üzerine, 1947 yılında, 'taksim planı'ndaki %56'luk payını,

%78'e çıkardı. Bu savaş sonrasında İsrail, çevresindeki ülkelere büyük miktarda göç aldı. Filistin'de, İsrail'in yaratılmasıyla uzun bir süre Ortadoğu'daki siyasetleri belirleyecek olan temel çelişki yaratılmış oldu.

Ulus devletlerin doğuşunda ikinci yol, Afrika'nın kuzeyindeki ülkelere sömürgecilere karşı verilen ulusal kurtuluş savaşlarında sonuç alınması oldu. Bu ülkeler içinde siyasi olarak en aydınlanmış olan Mısır'da, İngiliz denetimi karşısında güçlü siyasal hareketler geliyordu. 28 Şubat 1922 tarihinde, Mısır'da tek taraflı ilanla bir monarşi ilan edildi. Krallığı, Hidiv ailesi sürdürecekti. Ama bu, İngilizlerin Mısır'dan uzaklaştırılması anlamına gelmiyordu. Mısır'da Kralı uzaklaştırıp iç iktidarı elde etmek isteyen Vaft Partisi'yle, Krallık arasında bir çatışma sürüyordu. 1936 yılında İngiltere, Kanal'ın hakimiyeti kendisinde kalmak üzere Mısır'dan çekilmeyi kabul etmişti. Ama II. Dünya Savaşı çıkınca, bu kararını uygulamadı, Mısır'a asker yığarak savaşın kumanda odaklarından biri haline geldi. İngiltere, savaş sonrasında da Mısır'ı terk etme konusunda gerekli adımları atmıyordu. Mısır'ın, İsrail'e karşı 1948 savaşını kaybeden ülkeler arasında yer almasını, gelişmekte olan Arap milliyetçiliğinin hazmetmesi çok zordu. Mısır'da İngiliz varlığına karşı, Albay Cemal Abdül Nasır'ın başını çektiği 'Hür Subaylar' hareketi gelişmeye başladı. Kral Faruk, 'Hür Subaylar'ın 23 Temmuz 1952'de düzenlediği bir askeri darbeyle devrildi, yerine General Necip geldi. Ancak iktidar Nasır'ın denetimindeki 'Devrimci Komuta Heyeti'ndeydi. Önce siyasal partiler kapatıldı. Haziran 1953'de, Cumhuriyet ilan edildi ve İngilizlerle Süveyş Kanalı'ndan çekilmeleri konusunda bir anlaşma imzalandı. Ocak 1956'da, tek partili bir anayasa yürürlüğe sokuldu. Cemal Abdül Nasır'da, Cumhurbaşkanı seçildi.¹⁰⁷

II. Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletler sistemi içinde bir dünya barışı kurulamamış ve 1947 sonrasında dünyada ABD önderliğindeki Batı Bloku ile Sovyetler Birliği'nin önderliğindeki Sosyalist Blok arasında bir soğuk savaş yapılanmaya başlamıştı. Bu bağlamda NATO, Batı Bloku'nun askeri gücü haline geldi. 1952 yılında Yunanistan ve Türkiye'de bu örgütlenme içinde yer aldı. Amerikan 6. Filosu, Akdeniz'in hâkim gücü halinde ortaya çıktı.

Bu iki kampta da yer almayan ülkelere, bağlantısızlar hareketi oluşturmaya başladılar. Bu hareket 1955 yılında, Bandung Konferansı'yla dünya siyaseti içinde ağırlığını koymaya çalışan hareket içinde Hindistan Başbakanı Nehru, Yugoslavya Devlet Başkanı Tito, Mısır Başbakanı Cemal Abdül Nasır ön plana çıktı. Bağlantısızlar hareketinin iki önderinin Akdeniz'den gelmesi, soğuk savaş döneminde Akdeniz'in nasıl bir gerilim yaşadığının bir kanıtı olarak da görülebilir. Nasır, dengeli bir politika izlemeye çalışmaktadır. İsrail karşısında ordusunu

107 Cemal Abdül Nasır'ın öyküsü için Bkz. M. Hasaneyn Heykel: *Kahire Dosyası*.

güçlendirmek isteyen Nasır, ABD'yle ilişki içindedir. Nasır dönemin askerleri gibi; seküler/milliyetçi, modernleşmeci, sanayileşmeci, İslami değerlerden çok Arap toplumunun değerleri doğrultusunda, halk kitlelerini mobilize eden otoriter bir liderliğin en doğru yol olduğuna inanıyordu.¹⁰⁸ Bunun için de ülkesinde Aswan Barajı'nın yapılmasını kendi programının en önemli parçası olarak görüyordu. Bu konuda, ABD ve Birleşik Krallık'tan beklediği desteği bulamaması üzerine, bu projesini yapabilmek için gerekli geliri sağlamak üzere 26 Temmuz 1956 tarihinde, Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi yolunu benimsedi. Bu karar üzerine Birleşik Krallık, Fransa ve İsrail ortak bir harekate başladılar. 29 Ekim 1956'da, İsrail bir baskın halinde Sina Yarım Adası'nı işgale girişti. Birleşik Krallık ve Fransa, bölgeye asker göndererek savaşı durdurmayı önerdi. Nasır, bu öneriyi reddedince bu iki devlet, çok sayıda uçak gemisinden havalanan uçaklarla bir hava operasyonu sonrasında indirdiği paraşütçü birlikleriyle kısa sürede kanalı ele geçirdiler. Bu askeri başarı, beraberinde bir siyasal başarıyı getirmede. Hem ABD'nin hem de Rusya'nın bu operasyonu desteklememesi üzerine İngiliz, Fransız ve İsrail güçleri geri çekilmek durumunda kaldı. Bu durum, eski emperyalist güçler Fransa ve İngiltere'nin güçlerinin sınırının açıkça sergilenmesi sonucunu doğurdu. Savaşı kaybetmesine karşın, sonrasında elde ettiği siyasal başarı Nasır'ın Ortadoğu'daki saygınlığını artırdı. Nasır'sa, bir *Pan-Arabik* lider haline geldi.

1967 yılında, İsraililerin Golan Tepeleri'nde tarımda kullanılmayan alanları sürmesiyle başlayan sınır sürtüşmeleri, Mısır'ın İsrail'e stratejik malzeme gönderilmesini engellemek amacıyla Kızıldeniz'deki Tiran Boğazı'nı tüm gemilere kapatıldığını ilan etmesiyle tırmanmıştır. Sonunda İsrail'in saldırısıyla 5 Haziran 1967'de başlayan ve altı gün süren Üçüncü Arap-İsrail Savaşı yaşanmıştır. Savaşa doğrudan giren ülkeler Mısır, Suriye ve Ürdün'dür. Savaşın başlangıcında İsrail, bir baskınla Mısır hava kuvvetlerini imha etmiş, Suriye'den Golan Tepeleri'ni, Filistin'in Gazze Şeridi ile Batı Şeria topraklarını almış ve Doğu Kudüs'ü işgal ederek Kudüs'ün, İsrail'in sonsuza kadar başkenti olacağını ilan etmiştir. Mısır'dan da, Sina Yarım Adası'nı almıştır. Savaş sonrasında, Sina Yarım Adası'ndan çekilip diğer toprak kazançlarını ilhak ettiğini ilan etmiştir. Bu savaştaki yenilgi, Nasır'ın önemli saygınlık kaybına neden oldu. Süveyş Kanalı bu savaş dolayısıyla, Mısır tarafından kapatılmış ve sekiz yıl kapalı kalmıştır. Aswan Barajını, Sovyetler Birliği'nin desteğiyle 1968'de tamamlanmış olması, bu saygınlık kaybını azaltmakta yeterli olmayacaktır.

II. Dünya Savaşı'nda İtalya'nın yenilmesine rağmen, Libya hemen bağımsızlığına kavuşmadı. 1945 yılında, İngiliz ve Fransız ortak yönetimine verildi. Birleşmiş Milletler, 1949 yılında Libya'nın bağımsız olması gerektiği kararını verdi.

108 Bu konuda Bkz: Robert Mabro: *The Egyptian Economy 1952-1972*, Clarendon Press, Oxford, 1974.

1951 yılında da Birleşmiş Milletler, Libya'yı bağımsız krallık olarak tanıdı. Nasır'dan etkilenen genç subaylar, Muammer Kaddafi'nin başkanlığında 1969 yılında Kral İdris'e karşı bir darbe yaptılar. Bu dönemde Nasır'ın ideolojisinde, sosyalizm önemli bir yer tutmaya başlamıştı. Kaddafi, sosyalizmden ve İslam'dan etkilen bir düşünce çizgisinde geliştirdiği, bir tür ütöpik toplum oluşturmaya çalışıyordu. Libya'da, 1959 yılından itibaren petrol üretimi gelirlerinin artışı ve Libya nüfusunun küçük olması, Kaddafi'ye 'Yeşil Devrim' ütopyasını gerçekleştirmek için fırsatı tanıyordu. Böyle bir ütopyayı uygulamaya dayanmak, ona bir yandan otoriter bir tek adam olmak için meşruiyet temeli sağlıyor, öte yandan dünyayı yönlendirme iddiası taşıyan ABD'yle çatışmasının dayanağını oluşturmuyordu.

Mısır'da olanlar, Kuzey Afrika'da diğer sömürgelerin bağımsızlık öyküleri için adeta bir model oluşturmuştur. Tunus, 1881'de Fransızlar tarafından işgal edilmişti. I. Dünya Savaşı sonrasında, Tunus'un statüsünde bir değişme olmadı. Fransa'da eğitim gören Tunuslu aydınlar, bağımsızlık düşüncesini Tunus'a taşıyorlardı. Habib Burgiba da, bunlardan biriydi. Burgiba, 1934 yılında bağımsızlığı savunan bir parti kurunca Fransızlar tarafından hapsedilmiş, hapisten kaçtıktan sonra Kuzey Afrika'da yaşamıştır. Tunus'ta 1952 yılında, milliyetçi şiddetin yoğunlaşması üzerine, Fransızlar 1956 yılında Habib Burgiba'yla anlaşma yaparak Tunus'un bağımsızlığını kabul etmiş ve 1957'de de Burgiba, Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Kuzey Afrika'da yaşanan ulusal bağımsızlık mücadelelerinin en zorlusu, Cezayir'de gerçekleşmiştir. 1830'da Fransız denetimine giren Cezayir'in ekonomisi, Fransız ekonomisiyle çok bütünleşmişti. Birçok Fransız, Cezayir'e yerleşmesi II. Dünya Savaşı sonrasında Cezayir'in bağımsızlığını elde etmesinde sancılı oldu. II. Dünya Savaşı'nda, Cezayirli de diğer sömürgelerin askerleri gibi cephelede savaşmışlardı. Savaş bittiğinde yapılan kutlamalar, büyük bir katliama dönüşmüştü. Fransa'nın, Cezayir'i bırakmayacağı açıklık kazanınca, Cezayir'de değişik bağımsızlık hareketleri gelişmeye başlamıştı. 31 Ekim 1954 gecesı büyük bir ayaklanma başladı. Fransız karakolları ve kışlaları yakılıyordu. Bununla birlikte Cezayirlilerce yayınlanan bir bildiriyle, Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin [FLN] kurulduğu ilan ediliyordu. Bu cephenin, bir de ulusal kurtuluş ordusu bulunuyordu. Bu harekete Fransa'da çalışan işçiler finansman sağlıyor, Fransız sol hareketi de destekliyordu. Fransız hükümetiyse, Cezayir'in Fransa'nın bir parçası olduğunu, ayırlamayacağını, bunun için savaşılacağını ilan etti. Fransa, Cezayir'de; bir milyon yedi yüz bin kişilik çok büyük bir ordu bulundurmasının yanında, direnişçileri deşifre etmek için sistematik bir işkence uygulamasına girmişti. Cezayir'de, Fransız istihbaratının başında bulunan kişi *Le Monde*'a verdiği mülakatta FNL yöneticilerine bizzat kendisinin yaptığı işkenceyle övünüyordu. Fransızlar, iki buçuk milyon Cezayirliyi toplama kamplarına toplamışlardı. Sekiz bin direnişçi

köyünü yok ettiler. 1954-1962 arasında ölen Cezayirlilerin sayısı hakkında, bir milyon sayısı verilmektedir. Cezayir'de savaşan askerler ve Cezayir'deki yerleşmeciler [kara ayaklar] 13 Mayıs 1958'de yönetime el koydular. Fransa'yı bu kaostan çıkarmak için, 1 Haziran 1958'de De Gaulle başbakan seçti; FLN ile müzakereler sonrasında, 18 Mart 1962'de anlaşmaya varıldı. 1 Temmuz 1962'de yapılan referandum sonrasında, Cezayir bağımsızlığını elde etti.

Bu tarihte Akdeniz'de sömürgeciliğin tasviye edilmesini bekleyen iki ada kalmıştır. Bunlardan birincisi, Malta'dır. 1947 yılında kabul edilen bir anayasayla kısmi bir bağımsızlık sağlamıştır. İç işlerde yerel hükümet hâkim olacak, dış işlerinde İngiliz hükümetine bağlı olacaktır. 1963 yılında toplanan Londra Konferansı sonucu, Malta 21 Eylül 1964'de İngiliz Uluslar Topluluğu içinde bağımsız hale gelmiştir. 1965 yılında, Avrupa Konseyi'nin üyesi olmuştur. 13 Aralık 1974 tarihinde de, bir Cumhuriyet haline gelmiştir. Ama Maltalılar, 31 Mart 1979'da İngiliz üstlerinin tamamen kapatılması sağlanmadan bağımsızlık sürecinin tamamlanmış olduğunu kabul etmiyorlardı.

Kıbrıs'ın, İngiliz sömürgesi olmaktan kurtulması daha karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Lozan Antlaşması'yla Türkiye, İngilizlerin Kıbrıs'ı tek yanlı ilhak kararını tanımıştı. 1925 yılından sonra Kıbrıs, İngiliz tahtına bağlı bir sömürge statüsündeydi. II. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs, bir savaş sahnesi olmamıştı. 1947 yılında İngiliz genel valisi, yönetime yerel halkın katılımını artırmaya dönük öneriler yaptıysa da, Ada'daki Rumlarca reddedildi. Onlar, *enosis* istiyordu. Yunanistan, Ege adalarının hemen hemen tümünü denetliyordu. II. Dünya Savaşı sonrasında, Rodos ve On İki Adalar'ın egemenliği de İtalyanların elinden, Yunanlılara geçmişti. Rumlar bu yayılmacı politikaya, Kıbrıs'ı katmak istiyordu. 1955 yılında Yunanistan'dan adaya gelen Albay Grivas, Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü'nü [EOKA] oluşturarak şiddet uygulamaya başladılar. İngilizler, stratejik önemi yüksek olan adayı Yunanlılara bırakmak istemiyordu. 1956 yılında İngilizler, adada 'self determinasyon' hakkının sadece Rumlarca kullanılamayacağını, adada bulunan Türklerin de self determinasyon hakkı olduğunu açıklayarak 'taksim tezi'ne dikkatini çekerken, Dr. Fazıl Küçük, adanın Türk kesimini 'taksim tezi' etrafında örgütleyordu. Bunun paralelinde bu konuda, Türkiye'de de büyük duyarlılık yaratıldı. 'Ya Taksim Ya Ölüm' mitingleri yapıldı. 1955-1958 arasında Türkler, otuz üç karma köyü terk ettiler. Bir anlamda, taksim fiilen gerçekleşmeye başladı. Yunanistan'ın tek taraflı bir self determinasyonu gerçekleştiremeyeceği açıklık kazanınca, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan müzakereler sonrası Zürih Anlaşması yapıldı. Bu anlaşma; Kıbrıs'ın bağımsızlığı, iki toplumun ortaklığı, toplumsal alanda otonomi ve ulaşılan çözümün Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından garanti edilmesi ilkelerine dayanıyordu. Londra Konferansı'nda, İngiltere'nin ve topluluk liderlerinin de katılımı sağlandıktan

sonra 16 Ağustos 1960 tarihinde, Kıbrıs Cumhuriyeti bir devlet olarak resmen kurulmuş oldu. Bu anlaşmayla, İngiltere Akotiri ve Dikelya üstlerini korumuştur.

Kıbrıs, bir sömürge olmaktan çıkmıştı. Rum tarafında, 'Enosis' özlemleri ortadan kalkmamıştı. Bu konuda yapılan emrivakiler karşısında çatışma sürdü. 1964 yılında Lefkoşe, bir ateşkes hattıyla ikiye bölündü. Birleşmiş Milletler, Ada'ya bir barış gücü atadı. Yüz üç Türk köyü boşaltılarak Türk kırsal nüfusu, adanın %3'ünü oluşturan belli enklavlar içine hapsedilmiştir. 1967'de Yunanistan'da bir askeri darbe sonucu kurulan cunta yönetimi, Enosis'i gerçekleştirmek için daha aktif girişimlerde bulunmuş, 15 Temmuz 1974'de Enosis'i gerçekleştirerek adayı Yunanistan'a bağlamak için bir darbe örgütlemiştir. Bunun üzerine Türkiye garantörlük yetkilerine dayanarak, 20 Temmuz 1974'de Ada'ya askeri müdahalede bulunmuştur. Bu tarihten sonra ada, Türk kesimi ve Rum kesimi olarak ikiye bölünmüştür. Yeni bir Kıbrıs anayasası oluşturmak için yapılan müzakerelerden de sonuç alınamayınca, 15 Kasım 1983'de Türk tarafı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir.

Türkiye'nin, Kıbrıs'a çıkarma yaptığı 1974 yılı aynı zamanda dünyada birinci petrol krizinin çıktığı yıl olmuştur. XX. yüzyılda içten yanmalı motorlarda petrol kullanılmasının başlamasıyla birlikte, petrole olan talep gitgide artıyor ve bunu karşılamak için de yeni petrol kaynakları bulunuyor, kurulan rafinerilerle üretim hızla artırılıyor, petrol kaynakları üzerindeki yarışma keskinleşiyordu. Bu kırılgan denge, 1973'de dördüncü Arap-İsrail Savaşı'yla bozuldu. 1967 savaşında yenilgiye uğrayan Mısır, Suriye ve Ürdün kayıplarını telafi etme konusunda uluslararası müzakerelerde sonuç alamayınca, çözümünü silahlanmakta aradılar. Rusya'yla ilişkilerini geliştirerek, ordularını güçlendirmeye çalıştılar. Mısır ve Suriye, İsrail'e bir saldırı planladılar. 6 Ekim 1973 tarihinde, savaş başladı. Lübnan ve Ürdün savaş dışı kalmayı tercih ettiler. İsrail, kuvvetlerini önce Suriye cephesine yığarak burada savaşı kazandıktan sonra kuvvetlerini Mısır'da toplayarak, iki tümeni Süveyş Kanalı'nın batısına geçirince Birleşmiş Milletler, 26 Ekim 1973'de ateşkesi sağladı. Bu savaşın İsrail tarafından kazanılmasında, ABD'nin desteği önemli bir rol oynamıştır. Bu destek karşısında, Petrol Üreten Arap Ülkeleri Örgütü, 17 Ekim 1973'de İsrail'i destekleyen ülkelere petrol ihraç etmeyeceğini bildirdi. Bu karar, tetikleyici bir rol oynadı. Petrol ihraç eden ülkeler örgütü OPEC, petrolün düşük fiyatla ihraç edildiğini belirterek fiyatları artırmaya karar verdi. Petrol fiyatları, dört misli arttı. 17 Mart 1974'de Libya hariç Arap ülkeleri ambargoyu kaldırdılar. Borsa krizinin sona erışı için Aralık ayını beklemek gerekecektir. Akdeniz kıyısında ve çevresinde petrol üreten ülkeler artan gelirleri dolayısıyla çok iddialı kalkınma planları hazırlayarak, önemli altyapı projelerine yönelmişlerdir. Artan petrol fiyatları, Sovyetler Birliği'ndeki petrol kaynaklarının kullanılmasını ekonomik hale getirmiş, Sovyetler Birliği'ni

petrol ihraç eden bir ülke haline gelmiştir. Petrol tasarrufu için yeni teknolojiler ve enerji tasarruf planları geliştirmeye başlanır. Bunun ilk örneklerinden biri, bir İtalyan tasarımı olan Wolswagen Golf'un, 1974 yılında piyasaya sürülmesi olur. OPEC ülkeleri, 1979'da petrol fiyatlarını %150 artırdılar. Ortadoğu'ya akan petrol gelirlerinin artışı, başlangıçta bu ülkelerde önemli bir ümit yaratmıştı. Büyük projeler başlatılıyor, ekonomik canlanma yaşanıyordu. Bu ülkelerin diktatörlüklerle yönetilmesi, gelen kaynakların silahlanmaya ayrılarak yayılmacı projelere kaynaklık etmesini kolaylaştırıyordu. Artan kaynaklar, diktatörler elinde o ülkeye refah getirmekten çok savaş getirebiliyordu. İkinci petrol şoku sonrasında Saddam Hüseyin, 1980-1988 arasında süren Irak-İran Savaşı'nı başlatmıştır. Ağır kayıplara uğrayarak, büyük dış borç yükü altına girince bu dar boğazdan kurtulmak için, 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal edince, birbirini izleyen iki Körfez savaşını başlatmıştır. Irak, bu savaşlardan yıkılmış olarak çıkmıştır. Bu öykü, büyük petrol gelirlerinin diktatörlükler elinde nasıl bir felakete dönüşebileceğinin ilginç bir örneği olmuştur.

Akdeniz'in güney kıyılarında ve önemli adalarında sömürgelelikten çıkarak ulus devletler kuran süreçler sürerken, Akdeniz'in kuzeyinde yer alan ülkeler ulus devleti aşma süreci içine girmiş bulunuyordu. II. Dünya Savaşı'nın insanlığa, altmış milyon insan kaybına sebep olduktan sonra Avrupalı liderler, barışçı bir dünyanın nasıl kurulacağını düşünmeye başladılar. Ulus devlet ideolojisi, savaş kışkırtıyordu. 1870-1945 arasında Almanya ve Fransa, üç büyük savaş geçirmişti. Bunun çözümü olarak, Avrupa Birleşik Devletlerini gerçekleştirmek düşüncesi öne çıktı. Bu düşüncenin pratiğe geçirilmesinde atılan ilk adım, altı ülke tarafından 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulması oldu. Buradan başlayarak, Avrupa'da bir siyasal birlik oluşturulmak isteniyordu. 1953 yılında, bu siyasal birliğin kurulmasını sağlayacak bir proje hazırlandı. 1954 yılında bu projenin, bazı ülkelerin meclislerinden geçmeyeceği anlaşılınca tedrici bir yola başvuruldu. Önce bir ekonomik ortak pazar kurulacak, güven sağlayarak zaman içinde bir siyasal birliğe ulaşılması amaçlanacaktı. Bu nedenle, 27 Mart 1957'de Roma Antlaşması imzalanarak Avrupa Ekonomik Topluluğu [AET] kuruldu. Belçika, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda 1 Ocak 1958'den itibaren, ortak pazar haline geldi. 1959 yılında Yunanistan ve Türkiye, AET'ye üye olmak için başvurmuş bulunuyordu.¹⁰⁹

AET'nin bir siyasal birliğe doğru yol almakta uyguladığı temel stratejinin, genişleyerek birleşmeyi derinleştirmek için zorlama yaratmak olduğu söylenebilir.

109 Bu konuda Bkz: İlhan Tekeli-Selim İlkin: *Türkiye ve Avrupa Topluluğu I*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993. İlhan Tekeli-Selim İlkin: *Türkiye ve Avrupa Topluluğu II*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993.

AET'nin başarısı üzerine İngiltere, İrlanda ve Danimarka üye olmak için başvurular. İngiltere'nin başvurusu iki kez veto edilerek Fransa tarafından engellenmesine rağmen bu üç ülke, 1973'de AET'ye üye oldular. Kuruluş aşamasında AET'de, Kuzey Akdeniz'den iki ülke bulunuyordu. Birinci genişlemede başka Akdeniz ülkesi, AET'ye katılmamış oldu. Ama 1980'li yıllarda gerçekleşen ikinci büyümeyle, Akdeniz ülkelerinin sayısı arttı. AET'ye 1981'de Yunanistan, 1986'da Portekiz ve İspanya katıldı. Bu ikinci büyüme sonrasında sistemin işleyişinde yavaşlama olunca sitemin etkinliğinin artırılması için, 17 Şubat 1986'de Avrupa Tek Senedi imzalandı. Bunun üzerine, on iki AET üyesinin bütünleşmesini artıran düzenlemelere gidilmiş oldu. Birleşmenin siyasal bir birlik niteliği kazanmasıysa, 1 Kasım 1993'de Maastricht Antlaşması'nın imzalanmasıyla oldu. Bu antlaşmayla, 1999 yılına kadar parasal birliğin tamamlanmasına, Avrupa vatandaşlığının oluşturulmasına ve ortak dış politika; güvenlik, adalet ve içişlerinde işbirliği politikalarının meydana getirilmesine karar verildi. 1995 yılında yaşanan üçüncü genişlemeyle; AET'ye Avusturya, Finlandiya, İsveç katıldı. 1 Ocak 2002 tarihinden itibaren, Euro tedavüle girdi ve on iki ülke de ortak para birimi olarak kullanılmaya başlandı. 1989-1990 Berlin Duvarı'nın yıkılması, Doğu Avrupa'da komünist rejimlerde domino etkisi yarattı. Sosyalist Blok'un çözülmesi üzerine Avrupa Birliği adeta bir misyon anlayışı içinde 2004 yılında on yeni ülkeyi [Çek Cumhuriyeti, Estonya, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya] sisteme dahil etmiştir. 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya'nın, 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla Avrupa Birliği'nin üye sayısı, yirmi sekize çıkmıştır. Bu yirmi sekiz üyeden, dokuzu Akdeniz ülkesidir. Kuzey Akdeniz kıyılarındaki ülkelerin büyük kısmı AB içine alınarak, Güney Akdeniz kıyısından farklılaşması hızlandırılmıştır. AB'nin bu konudaki politikasını, 1995 yılında belirleyen Barselona süreci, bu sorun karşısında çok cılız kalmıştır. Bu eşitsizliğin Güney Akdeniz'den Kuzey Akdeniz'e yarattığı göç, AB tarafından alınan şedit önlemlerle engellenmektedir. Akdeniz'in kuzey kıyısının, AB içinde yer alması onların rejimlerinde demokrasinin kurumsallaşmasını da getirdiği için refahlarının kararlılığını da getiriyor, ülkeyi siyasal maceralara kapıyordu.

Akdeniz siyasal olarak bölünerek farklılaşırken, Akdeniz'e yeni bir bütünlük kazandıran tek faaliyetin turizmin gelişmesi ve bunun paralelinde Akdeniz mutfağının dünyada yaygınlaşması olduğu söylenebilir. Turizm faaliyetinin ve gerekli örgütlenmenin gelişmesi sanayi devrimiyle yakından ilişkiliydi ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişti. İlk seyahat şirketi, Thomas Cook'tu. İlk gelişen turistik alanlara verilen isimlerde *Promenade des Anglais*, açılan otellere verilen *Hotel Bristol*, *Hotel London* ve benzerlerine verilen bu isimlerin, İngiliz bağlantısını görmek olanaklıdır. Başlangıçtan itibaren Akdeniz, turistik faaliyetleri kendine

çekmiş, kruvazier gemi işletmeciliğinin ilk örneklerini vermiştir. Ama II. Dünya Savaşı sonrasında, Akdeniz havzası turistik faaliyetlerin gelişmesi bakımından bir sıçrama yapmıştır. Bu sıçramada bir yandan refahın artması, emeğin ödemeli tatil sürelerinin kurumsallaşması, televizyonların yaygınlaşması, 1960 sonrasında daha randımanlı uçakların yapılması ve hava taşımacılığının gelişmesi, seyahat çekleri ve plastik kartların gelişmesiyle turistlerin ödemelerini yapmasının kolaylaşması gibi gelişmelerin payı artmıştır. Bu gelişmeler turistik faaliyetin örgütlenmesinde, kitle turizminin gelişmesini özendirmiştir. Kitle turizmi organize turlarla, turistik paketler sunarak turizm hizmetlerinin ucuzlatılmasını sağlarken, dünya toplumunun daha büyük kesimlerinin turizm trafiğine katılmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın daha çok seçkinlerine ait olan gezginliği, yerini orta sınıflara hatta biraz altına inen kitle turistlerine bırakmıştır.

Dünyada yaşanan böyle bir turizm patlamasından, iklimi-güneşi, denizinin uygunluğu, sanayi ülkelerine yakınlığı ve bu yazının başından beri ifade edilen tarihsel birikimi göz önüne alındığında, Akdeniz'in yüksek pay alması beklenen bir şeydir ve öyle olmuştur. Her ne kadar Akdeniz'de turizmden, Akdeniz'in kuzey kıyısındaki ülkeler daha çok pay almış olsalar da tüm Akdeniz ülkeleri turizmden pay almaktadır. Akdeniz'deki bu turizm faaliyetiyle birlikte, zeytinyağı ağırlıklı Akdeniz mutfağı da dünyada bir atılım yapmıştır. Bu konuda tüm dünyaya yayılabilen ya da öncü olan çeken, İtalyan mutfağı olmuştur.¹¹⁰ Bu yayılma da etnik mutfakların çekiciliğinin artmasının etkisi olduğu kadar, tıp alanında zeytinyağının sağlık bakımından yararının daha iyi anlaşılması da etkili olmuştur.

IV. SON VERİKEN

Akdeniz'in, on bin yıllık tarihi içinde dünya uygarlığının gelişmesinde nasıl bir merkezi rol oynadığını, Faruk Tabak'ın metaforuyla nasıl solduğunu gördük. Bu soluşta, Akdeniz'in içinde oluşturduğu gelişme odağının zaman içinde Akdeniz dışına çıkması, Avrupa'nın kuzey Atlantik kıyılarına kayması etkili olmuştur. Günümüz Akdeniz'i, tarih içinde dünya uygarlık yarışında en geride kaldığı noktalardan birindedir. Akdeniz'in gelecekte konumunda, iç dinamiklerinden kaynaklanan bir gelişmenin günümüzün küresel dünyasında tek başına belirleyici olacağını beklememek gerekir. Akdeniz bakımından esas umut doğuran gelişmenin, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçerken, Dünya'nın tek kutuplu olmaktan çıkarak, çok kutuplu hale gelmesidir. Akdeniz'in kendi tarihinde olduğu gibi, dünyanın tek gelişme odağı olmasına geri dönüşü olanaksızdır. Ama Akdeniz'in çok odaklı yeni dünyada bu odaklardan biri haline gelebilmeye

¹¹⁰ Bu konuda Bkz: Özlem Sert : *Aktif ve Demokratik Bir Yerel Yönetim Olarak İzmir İçin Bir Kimlik Politikası*, İzmir Büyükşehir Belediyesi için yapılmış bir çalışma, 2011.

soyunması gerçekçi bir hedef olarak görülebilir. Bu bakımdan doğal konumu, iklimi, dünyaya erişebilirlik derecesinin yüksekliği vb. bakımdan bir çok avantajı bulunmaktadır. Akdeniz'in böyle bir dinamiği başlatacak bir performansı gösteremeyişinin en önemli nedeni, Akdeniz'de egemenliklerin ulus devletler halinde çok parçalanmış olmasıdır. Dünyada kozmopolitan bir yönetim kurulması aşamasına ulaşılmadan, Akdeniz ülkelerinin bu konudaki performanslarını yükseltmelerinin ön koşulları gerçekleştirilmeyecektir diye düşünüyorum.

AKDENİZ TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SİYASETİ SEMPOZYUMU

"ÇÖĞÜLLÜĞÜ VE FARKLILIĞI İÇEREN BİR BİRLİK ÖZLEMİ"

KÜLTÜRPARK İÇİ
İZMİR SANAT
BÜYÜK SALON
KATILIM ÜCRETSİZDİR

27 KASIM 2014
PERSEMBE

09:15-17:45

I. OTURUM
AKDENİZ'DE KENT İYİSİ
TARILAN
ALEXANDRA VERONIQUE CARA BILLO
CHRISTOPH BEHRD
II. OTURUM
AKDENİZ'DE İKTİSADİ VE
TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER
ALINA FARMACIUS VRETT
MICHAEL WETZEL, DÖNÜŞ AKZARİ
III. OTURUM
AKDENİZ KÜLTÜR HAYZASI
JULIE CHENET, PHOEBE BRANSON
BARA YILMAZ

27 NOVEMBER 2014
THURSDAY

09:15-17:45

SESSION I
CITIES, INDIVIDUALS
AND SOCIETY
IN THE MEDITERRANEAN
ALEXANDRA VERONIQUE CARA BILLO
CHRISTOPH BEHRD
SESSION II
ECONOMIC AND SOCIAL
TRANSFORMATIONS
IN THE MEDITERRANEAN
ALINA FARMACIUS VRETT
MICHAEL WETZEL, DÖNÜŞ AKZARİ
SESSION III
MEDITERRANEAN
CULTURAL HAYZ
JULIE CHENET, PHOEBE BRANSON
BARA YILMAZ

 **İZMİR
AKADENİZ**
Akademisi
www.izmirakademi.org

28 KASIM 2014
CUMA

10:00-16:00

IV. OTURUM
AKDENİZ'DE SİYASAL VE
DİPLOMATİK GELİŞİMLER
ALEXANDROS MALLIOS, CEMİL AYTAÇ
ERDOĞAN ARSLAN, SALİP POLMAN
ROD ALFORD
V. OTURUM
GELECEĞİN AKDENİZİ VE
İZMİR
EMMETEN FARMACIUS

28 NOVEMBER 2014
FRIDAY

10:00-16:00

SESSION IV
POLITICAL AND DIPLOMATIC
DEVELOPMENTS
IN THE MEDITERRANEAN
ALEXANDROS MALLIOS, CEMİL AYTAÇ
ERDOĞAN ARSLAN, SALİP POLMAN
ROD ALFORD
SESSION V
THE MEDITERRANEAN
OF THE FUTURE AND İZMİR
EMMETEN FARMACIUS

 **İZMİR
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ**
www.izmir.bel.tr

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

UYGUR KOÇABAŞOĞLU, PROFESSOR DR., MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY / İLHAN TEKELİ, PROFESSOR DR., MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY / ZEKİ ARIKAN, PROFESSOR DR., EGE UNIVERSITY / ERTUĞRUL APAKAN, PERMANENT REPRESENTATIVE OF TURKEY TO THE UNITED NATIONS / TAMER GÖK, PROFESSOR DR., HERSİN UNIVERSITY / ALP YÜCEL KAYA, ASSOCIATE PROFESSOR DR., EGE UNIVERSITY / TOLGA UNLU, ASSOCIATE PROFESSOR DR., HERSİN UNIVERSITY / TULUN SELVİ UNLU, ASSISTANT PROFESSOR DR., HERSİN UNIVERSITY / AHMET MEHMETFENDİOĞLU, ASSISTANT PROFESSOR DR., DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY / M. EMİN ELMACI, ASSISTANT PROFESSOR DR., DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY / ÖNÜR KINIL, ASSISTANT PROFESSOR DR., EGE UNIVERSITY / DİLAY PULLÜKEU YAPICI, ASSISTANT PROFESSOR DR., EGE UNIVERSITY / MİLAL ÖRTAÇ GÜRPINARLI, ASSISTANT PROFESSOR DR., EGE UNIVERSITY / DİLEK AKYALÇIN KAYA, DR., TUBİTAK

EXECUTIVE BOARD / DÜZENLEME KURULU

UYGUR KOÇABAŞOĞLU, PROFESSOR DR., İZMİR MEDITERRANEAN ACADEMY / AYŞEGÜL SABUKTAY AKTAŞ, DR., İZMİR MEDITERRANEAN ACADEMY / MELEK DEMİR, M. A. İZMİR MEDITERRANEAN ACADEMY / ECE AYTEKİN BÜKER, M. A. İZMİR MEDITERRANEAN ACADEMY / DİLEK AKYALÇIN KAYA, DR., TUBİTAK

“Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi”

temasıyla gerçekleştirilen

Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaset Sempozyumu,

Akdeniz dünyasının yeniden
okunmasını/yorumlanmasını

benimseyen, şimdi çatışan
 tarafların birlikte

yaşayabilecekleri

çözümlerin üretilebileceği,

Akdeniz halklarının, **‘Bizim
Deniz’ [Mare Nostrum]**

diyebileceği yeni bir

dünyanın yaratılması

perspektifiyle bilgi, görüş

ve önerilerle gerçekleştirildi.